

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN BÖLGESİNİN İLKÇAĞ MADDİ KÜLTÜRÜ
(ARKEOLOJİK BULUNTULARA GÖRE)

Yüksek Lisans Tezi

ZELİHA YAVUZ

AMASYA

Ekim-2022

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AZERBAYCAN BÖLGESİNİN İLKÇAĞ MADDİ KÜLTÜRÜ
(ARKEOLOJİK BULUNTULARA GÖRE)

Hazırlayan
Zeliha YAVUZ

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

AMASYA-2022

ETİK BEYAN

Tezimin içerdiği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve tezi AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacı ile vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağı eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 25/10/2022

İmza

Zeliha YAVUZ

TEZ ONAY SAYFASI

Zeliha YAVUZ tarafından hazırlanan “Azerbaycan Bölgesinin İlkçağ Maddi Kültürü (Arkeolojik Buluntulara Göre)” başlıklı bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile 25.10.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

.....

Üye: Doç. Dr. Engin EROĞLU

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

.....

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım./...../.....

.....

(imza)

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

AZERBAYCAN BÖLGESİNİN İLKÇAĞ MADDİ KÜLTÜRÜ (ARKEOLOJİK BULUNTULAR GÖRE)

Zeliha YAVUZ

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Ekim/2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

Kadim insanların hayatları, yaşam tarzları ve dini inançları hep bir merak konusudur. Her bölgenin kendi konumuna, iklimine ve yaşam şartlarına bağlı olarak bir kültür gelişmiştir. Her toplum gibi Azerbaycan'ın da kendine ait bir kültür ve medeniyet tarihi vardır. Azerbaycan coğrafi konumundan dolayı önemli bir noktadadır. Bu konumundan dolayı çevresi ile kültür alış verişi yaşanmıştır. Ayrıca zamana, teknolojiye ve inanç sistemine bağlı olarak hayatlarında yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmeleri, çanak-çömlek motiflerinde ve kayaüstü resimlerinde görmekteyiz. Tekerleğin icadı, tarım ve hayvancılıkta yaşanan gelişmeler de insanların yaşam tarzlarına etki etmiştir. Konar-göçer bir toplumdaki zamanla yerleşik hayata geçtiklerini gösteren buluntular vardır. Bu buluntulara bakarak onların mimari gelişmeye yaptıkları katkıları görmekteyiz. Günlük hayatta kullanmak için yaptıkları iş aletlerinin zamana bağlı olarak gelişen teknolojiye ayak uydurmaları onların hayatlarında yaşanan gelişmeleri anlamamıza yardımcı olmaktadır. Yaşanan bu gelişmelerin izleri ise günümüze kadar gelmiştir. Biz bu izlerin valığını arkeolojik buluntulara dayanarak anlatmaktayız.

Araştırma konumuz olan Azerbaycan'ın maddi kültürü, bütün yönleri ile incelenmeye çalışılmıştır. Ana kaynak olarak Azerbaycan arkeoloji kitapları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Keramik, Kurgan, Kültür.

ABSTRACT

ANCIENT TIME MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN REGION (ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL FINDS)

Zeliha YAVUZ

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of History, M.A. October/ 2022

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Ali TORAMAN

The lives, lifestyles and religious beliefs of ancient people are always a matter of curiosity. Each region has developed a culture depending on its location, climate and living conditions. Like every society Azerbaijan has its own History of culture and civilization. Azerbaijan is at an important point due to its geographical location. Due to this location, cultural exchange has been experienced with its surroundings. In addition, new developments have occurred in their lives depending on time, technology and belief system. We see these developments in pottery motifs and on rock paintings. The invention of the wheel, the developments in agriculture and animal husbandry have also affected people's lifestyles. There are finds showing that they moved from a nomadic society to a settled life over time. By looking at these finds, we see their contributions to architectural development. The fact that the work tools they use to use in daily life keep up with the developing technology depending on time helps us to understand the developments in their lives. The traces of these developments have survived to the present day. We describe the existence of these traces based on archaeological finds.

The material culture of Azerbaijan, which is our research subject, has been tried to be examined in all its aspects. As the main source, Azerbaijani archeology books gave direction.

Keywords: Pottery, Kurgan, Culture

ÖNSÖZ

Azerbaycan bölgesi en eski kültürlerin yaşandığı bir bölgedir. Bölgede binlerce yıl önce kadim insanların yaşadığı bilinmektedir. Bu insanların sosyal ekonomik hayatlarını öğrenmek için arkeolojik buluntular son derece önemlidir. Bu buluntular bizim geçmişle bağ kurmamızı sağlamaktadır. Geçmişle bağ kurmak bize kim olduğumuzu ve nereden geldiğimizi anlatır. Bize yol gösterici olur. Yazılı kaynaklar yeterli olmadığı zaman arkeolojik buluntular yol gösterici olabilir. Yani bir çömleğin nasıl yapıldığı, hangi malzemelerin kullandığı ve üzerine yapılan desen onun hangi döneme ait olduğunu anlatır. Motifler bize onların inancı ile ilgili bilgiler verir. Aynı zamanda mezarlar da kadim insanların hayatı hakkında yol göstericidir. Defin gelenekleri, mezarın şekli ve defnedilen kişinin nasıl defnedildiği bir kültürün belirleyici özellikleridir. Yaşam yerleri incelenerek evlerin mimarisi ve beslenme kültürlerine dair bilgiler bulunabilir.

Azerbaycan bölgesinde XIX. yüzyılı 30-50'li yıllarında arkeolojik çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar kayıt altına alınmıştır. Günümüzde devam eden çalışmalar vardır. İncelenmeyi bekleyen birçok buluntu ve kültür tepesi vardır. İlk çalışmalar Rus ve Alman arkeologlarına aittir. Zamanla bölgeye farklı ülkelerden arkeologlar, tarihçiler gelip incelemelerde bulunmuştur. Azerbaycanlı arkeologlar da yoğun bir şekilde çalışmalara devam etmektedir. Bu tezi hazırlarken ana kaynak olarak Azerbaycanlı arkeologların çalışmaları bana yol gösterici oldu.

Yüksek lisans bitirme tez konumu seçmemde bana yol gösterici olan, danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN'a saygılarımı sunarım. Ayrıca hayatım boyunca beni hep destekleyen aileme özellikle kardeşim Muhammet Yavuz'a, takıldığım kelimelerde bana yardımcı olan Azerbaycanlı arkadaşım Aytan Rzayeve sonsuz teşekkürler.

Zeliha YAVUZ

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİ	x
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

1.TAŞ DEVRİ	4
1.1 Paleolitik Dönem	4
1.1.1 Alt Paleolitik Dönem.....	4
1.1.1.1. Çok Tepeli Azık Mağara Buluntuları.....	4
1.1.1.2. Kuruçay (Olduyev) Kültürü	7
1.1.1.3. Aşel Kültürü	9
1.1.2. Orta Paleolitik Dönem	15
1.1.2.1. Mustye Kültürü	15
1.1.3. Üst Paleolitik Dönem.....	22
1.2. Mezolitik Dönem	25
1.3. Neolitik Dönem	30
1.3.1. Gobustan Kaya Üstü Resimleri	32
1.3.2. Şomutepe Kültürü	41
1.3.3. Göytepe Yaşayış Yeri.....	42
1.3.4. Hacıilemhanlı Yaşayış Yeri.....	47
1.4.5. Kültepe-I Kültürü (Neolitik Dönem).....	49

II. BÖLÜM

2. ENEOLİTİK (KALKOLİTİK) DÖNEM	54
2.1. Kültepe-I Kültürü (Eneolitik Dönem)	56
2.1.1. Eneolitik Döneme Ait Kültepe-I'in Yaşayış Yerleri.....	61
2.2. Leylatepe Kültürü	76
2.2.1. Leylatepe Kültürüne Ait Kurganlar ve Yaşayış Yerleri.....	81

III. BÖLÜM

3. TUNÇ ÇAĞI	90
3.1. Erken Tunç Dönemi.....	90
3.1.1. Kür-Araz Kültürü	92
3.1.1.1. Kür-Araz Kültürüne Ait Yaşayış Yerleri.....	94
3.1.1.2. Kür-Araz Kültüründe Kurganlar ve Nekropoller	103
3.1.2. Erken Tunç Döneminde Gobustan	107
3.1.2.1. Gobustan Kaya Altı Yaşayış Yerleri	107
3.1.2.2. Gobustan Sağlamlaştırılmış Yaşayış Yerleri.....	108
3.1.2.3. Gobustan Erken Tunç Dönemi Mezarları.....	109
3.2. Orta Tunç Dönemi	110
3.2.1. Boyalı Kaplar Kültürü.....	111
3.2.1.1. Boyalı Kaplar Kültürüne Ait Yaşayış Yerleri ve Nekropoller	111
3.2.1.1.1. Ova Yaşayış Yerleri ve Nekropolleri.....	111
3.2.1.1.2. Dağ Etekleri Yaşayış Yerleri ve Nekropoller	118
3.2.2. Karabağ Kültürü.....	121
3.2.2.1. Karabağ Kültürüne Ait Yaşayış Yerleri ve Nekropolleri	121
3.2.3. Gemikaya Yaşayış Yeri.....	124
3.3. Son Tunç-Erken Demir Dönemi	126
3.3.1. Son Tunç-Erken Demir Çağına Ait Yaşayış Yerleri.....	126
3.3.1.1. Vadide Yaşayış Yerleri.....	126

3.3.1.2. II Kale Yaşayış Yerleri	128
3.3.1.3. III Mevsimsel Karakterli Yaşayış Yerleri	131
3.3.2. Son Tunç-Erken Demir Dönemi Kurgan ve Nekropolleri	134
3.3.3. Hocalı-Gebedey Kültürü	139
3.3.3.1. Yastıtepe Yaşayış Yeri	140
3.3.2.2. Hocalı-Gebedey Kültürüne Ait Kurganlar	142
IV. BÖLÜM	
4. AZERBAIJAN’DA TUNÇ ÇAĞINDA SOSYO-EKONOMİK HAYAT	146
4.1. Çömlekçilik.....	146
4.2. Tarım ve Hayvancılık	154
4.3. İnanç ve Ayinler.....	158
4.4. Tunç Döneminde Metalurji.....	161
4.5. Tunç Döneminde İş ve Sanat	163
SONUÇ.....	165
KAYNAKÇA	170
EKLER	181
Ek 1. Nahcivan Bölge Haritası	182
Ek 2. Kazma Mağarasının Kazı Planı.....	183
Ek 3. Azık Mağarasında Tesipit Edilen İnsan Çenesi	184
Ek 4. Kültepe’de Neolitik Döneme Ait Yaşayış Yeri	185
Ek 5. Kültepe Halaf Tipli Keramik	185
Ek 6. Kültepe Yaşayış Yerine Ait Ocak	186
Ek 7. Mangal Tipli Ocak	187
Ek 8. Kültepe Neolitik Döneme Ait Mezar	187
Ek 9. Kültepe Yaşayış Yerine ait Mezar	188
Ek 10. Şomutepe Eneolitik Döneme Ait Yaşam Alanı	188

Ek 11. Üç tepe Kurganı	189
Ek 12. Mingöçevir Nekropolü	190
Ek 13. Mingöçevir Nekropolündeki 63 nolu Mezar Eşyaları	191
Ek 14. Hankendi Kurganı	192
Ek 15. Küdürlü Kurganları	193
Ek 16. Polikrom Boyalı Kap	194
Ek 17. Kızılburun ve Şahtahtı Yaşayış Yerine Ait Boyalı Kap	195
Ek 18. Polikrom Boyalı Kap	196
Ek 19. Üzerinde Hayvan Tasviri Olan Keramik (M.Ö. V.-II. yüzyıl)	196
Ek 20. Üzeri Hayvan Tasvirli Kap	197
Ek 21. Mingöçevir Yaşayış Yerine Ait Kil Kap	197
Ek 22. Daşşalıhlı Yaşayış Yerine Ait Kil Kap	198
Ek 23. Kil Araba Modeli	198
Ek 24. Orta Tunç Dönemine Ait Metal Eşyalar	199
Ek 25. Orta Tunç Dönemine Ait Metal Eşyalar	200
Ek 26. Gençay Bölgesine Ait Tunç Eşyalar	201
Ek 27. Koloni Nekropolüne Ait Süs Eşyaları	202
Ek 28. Koloni Nekropolüne Ait Takılar	203
Ek 29. Zoomorfik Desenli Kaplar	204
Ek 30. Tunç Heykel	205
Ek 31. Tunç Geyik Heykel	206
Ek 32. Çivi Yazılı Boncuk	206
ÖZGEÇMİŞ	207

KISALTMALAR DİZİ

M.Ö.: Milattan Önce

AMEA: Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi

cm: Santi Metre

m: Metre

mm: Mili metre

S: Sayı

C: Cilt

bkz: Bakınız

vb.: Ve benzeri

s.: Sayfa

GİRİŞ

Azerbaycan bölgesi ilk yerleşim yerlerinden biridir. Bölgenin, uygun tabiat şartları, iklim koşulları ve coğrafi konumunun yanında, bitki ve hayvan çeşitliliğinin bol olması ve insanın barınma ihtiyacını karşılayan uygun ortamın olmasından dolayı bölgede Paleolitik dönemden itibaren hayat vardır. İnsanların yerleşik hayata geçmelerinde en önemli etken hiç şüphesiz iklim koşulları ve bulunduğu coğrafyadır. Hayatın devamlılığını sağlamak için temel unsurlar olan beslenme ve barınma ihtiyacının karşılanması gerekmektedir. Başlangıçta avcı ve toplayıcı olan bu insanlar zamanla, iklim şartlarına bağlı olarak yeni yaşam yerleri oluşturmuşlar ve yaşadıkları bölgelerde izler bırakmışlardır. Bu izler bize onlar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Avcı ve toplayıcı olan bu insanlar zamanla üretken bir toplum oldular. Bina ve kaleler inşa edip devlet kurdular. Yaşanan tüm bu süreçte kendilerine özgü gelenek görenekleri oluştu, bu da birbiri ile bağlantılı olan farklı kültürlerin oluşmasını sağladı. Bu farklılıklar, arkeolojik buluntular üzerindeki incelemeler sonucu ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan bölgesinde insan yaşamına dair buluntular günümüzden 1,5-2 milyon yıl öncesine kadar gitmektedir. Azerbaycan bölgesinin tarihi, Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun kadim tarihi için önemli olduğu kadar bütün dünya tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan, en kadim kültürlerin yaşandığı bölgelerden biri olmasına rağmen, ilk başlarda arkeolojik anlamda yeterli ilgiyi görmemiş ve gerektiği şekilde araştırmalar yapılmamıştır. Hatta 1881 yılında Tiflis şehrinde yapılan 5. Arkeoloji kurultayında Azerbaycan bölgesinde Paleolitik döneme ait insan yaşamına dair kalıntılar bulunmadığı yönünde karar alınmıştır. 1950 yılına gelindiğinde S.N. Zamyatn'in yayımladığı makalede Azerbaycan'da Paleolitik döneme ait buluntular olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine bölgede Rus ve Alman arkeologlar çalışmalara başlamıştır. Azerbaycan'da ilk arkeolojik kazılar Rus ve Alman arkeologlar tarafından başlatılmıştır. Onların ortaya çıkardığı maddi kültür buluntuları bölgeye dair merakların artmasını sağlamıştır. Bunun üzerine 1923 yılında Azerbaycan'da milli arkeologlar yetiştirmek için Azerbaycan Araştırma ve Tıp Derneği kurulmuştur (Baxşəliyev, 2006: 4). Azerbaycanlı arkeologların yaptıkları bu önemli çalışmalar, Azerbaycan'ın tarihi için önemli bir katkı sağlamıştır. Yapılan geniş kapsamlı çalışmalar sonucu Azerbaycan'ın önemli kültür güzargahlarından biri olduğu ortaya çıkarılmıştır. Azıktrop tipli insana ait olan çene buluntusu bölgeye olan ilgiyi daha da

artırmıştır. Çene buluntusu günümüzden 120 bin yıl öncesine aittir. Yani Paleolitik dönemden itibaren bölgede hayat vardır. Azerbaycan'da çalışmalar daha çok Azık mağarasında yoğunlaşmıştır. Mağarada Paleolitik dönemden itibaren yerleşik hayat olduğu ve önemli kültür tabakalarının varlığı tespit edilmiştir. 1980 yılında Dmanisi mağarasında bir insana ait olan baş, çene ve diş buluntuları, dünyadaki bilim insanlarının dikkatini buraya çekmiştir. Böylece Azerbaycan bölgesinde geniş kapsamlı çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar günümüzde hala devam etmektedir. Ayrıca incelenmeyi bekleyen birçok buluntu da vardır. Bölgede Azerbaycanlı arkeologlar dışında farklı ülkelerden gelen arkeologlar da bu çalışmalara katkı vermektedir.

Bu çalışma hazırlanırken Azerbaycanlı arkeologların çalışmaları kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmamız giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Ayrıca ekler kısmında döneme ait yaşayış yerleri, keramik örnekleri, kurgan ve mezar buluntularına dair fotoğraflar yer almaktadır.

I. Bölümde Paleolitik döneme ait yaşayış yerleri, avcı ve toplayıcı olan bu insanların üretken ekonomiye geçiş süreci, dini inançları, sanatsal faaliyetleri ve dönemin kültürlerine dair bilgi verilmektedir.

II. Bölümde, bakırın keşfi ile başlayan yeni bir döneme dair bilgiler yer almaktadır. Bu dönemin en önemli gelişmeleri ise tarım ve hayvancılığın başlanması, çömlek üretiminin bir meslek haline gelmesi ve yeni mesleklerin ortaya çıkmaya başlamasıdır.

III. Bölümde, yaşanan iklim değişimine bağlı olarak yeni bir dönemin, Tunç çağının başlaması ve buna bağlı olarak insanların sosyal ve ekonomik alanda yaşadıkları değişimler ve mülkiyet kavramına bağlı olarak insanların yeni yaşayış yerleri oluşturmalarına dair bilgiler vardır. Ayrıca Tunç ve Erken Demir çağına ait kurganlar üzerinden onların inançlarına dair bilgiler verilmektedir.

IV. Bölümde ise Tunç çağında gelişen sosyal ve ekonomik hayata bağlı olarak yaşanan gelişmelere yer verilmiştir. Bu gelişmeler, çömlekçilik, tarım ve hayvancılık üzerinden anlatılmaktadır. Ayrıca döneme ait iş hayatı ve dini ayinler hakkında bilgiler de verilmektedir.

Çalışmamızda kullanılan kaynaklar arasında ülkemizde yayımlanmış kitap ve makaleler de yer alır. Bunlar;

Oktay Belli ve Veli Bahşaliyev'in *Nahçıvan Bölgesi'nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü* adı ile 2001 yılında yayımlanan kitabıdır. Kitapta dönemin çanak-çömlek motifleri ve yaşayış yerlerine dair bilgiler verilmiştir.

Oktay Belli ve Veli Sevim'in *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar* adı ile 1998 yılında yayımlanan kitabıdır. Eserde Nahçıvan bölgesindeki höyükler ve bazı madenler hakkında bilgi verilmektedir.

Prof. Dr. Toğrol Halilov'un, Türkiye ve Türk Dünyası Araştırma Dergilerinde yayımlanmış olan makalelerinden de faydalanılmıştır. Bu makalelerde genelde çanak çömlek motifleri hakkında bilgi verilmiştir.

I. BÖLÜM

1. TAŞ DEVRİ

Taş devri gerek dünya tarihinde gerekse Azerbaycan tarihinde insan yaşamının tespit edilebildiği tarih öncesi dönemlerin en eskisidir. Dünyanın farklı coğrafyalarını ve medeniyetlerini göz önüne aldığımızda ve dünya tarihini incelediğimizde, genel olarak dünya tarihinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Taş Devri'nin kendi içerisinde üç ana döneme ayrılmış olduğunu görürüz. Dünya literatüründe bu dönemler Paleolitik (Eski Taş, Kaba Taş), Mezolitik (Orta Taş, Yontma Taş), Neolitik (Yeni Taş, Cilalı Taş) olarak adlandırılır. Biz de bu ana bölüm başlığı altında söz konusu dönemleri Azerbaycan arkeologlarının kazı raporları ve araştırmaları ile diğer farklı kaynaklardan faydalanarak aktarmaya çalışacağız.

Azerbaycan topraklarında yapılan arkeolojik kazılar sonucu Paleolitik döneme ait 30'dan fazla buluntu tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucu bu buluntuların 4 ayrı kültüre ait olduğu anlaşılmıştır. Bunlar; Kuruçay, kadim Aşel, Aşel ve Mustye kültürleridir. Azerbaycan'ın Taş Devri için en önemli buluntular, Azık, Tağlar, Daşsalahlı, Kazma ve Buzeyir mağaralarındaki buluntulardır. Bu mağaralardaki buluntular Aşel ve Mustye kültürlerine ait özellikler göstermektedir (Əliyev I., 2007: 47).

Daha önce yapılan araştırmalara göre insanlar bundan 800 bin yıl önce taştan alet yapıyordu. Fakat son yıllarda yapılan araştırmalar gösteriyor ki, günümüzden 3 milyon yıl önce insanlar taştan alet yapmaya başladı (Cəfərov Ə. Q., 2004: 26).

1.1 Paleolitik Dönem

1.1.1 Alt Paleolitik Dönem

1.1.1.1. Çok Tepeli Azık Mağara Buluntuları

Bölgede ilk defa 1953 yılında arkeolojik kazılar başlamıştır (Cəfərov Ə., 1990: 10). 1953 yılında S.N. Zamyatin ve M.M. Hüseynov rehberliğinde (Baxşəliyev, 2006, s. :6),

Şamahı, Mereze ve Kazak bölgelerinde arkeolojik çalışmalar başlamış ve bölgeye ait en eski buluntular, Kazak bölgesindeki Avey dağında bulunan Damcılı mağarasında ortaya çıkmıştır (Cəfərov Ə., 2008: 30). Bölgede M.M. Hüseyinov rehberliğinde yapılan 1953, 1956-1958 yıllarındaki arkeolojik kazılar sonucu Tunç ve Orta çağ dönemine ait buluntuların birbirine karışmış olduğu ve dereden akan şelaleden dolayı bazı eserlerin zarar gördüğü tespit edilmiştir. Bölgede Orta Çağ, Tunç, Eneolitik, Neolitik, Mezolitik, üst Paleolit ve orta Paleolitik dönemlere ait paleontolojik eserler bulunmuştur (Cəfərov Ə. Q., 2008: 95-96). Görüldüğü üzere söz konusu bölgede arkeolojik kazılar 20. yüzyılın ikinci yarısında başlamış ve buluntular, zaman içerisinde bazı doğal etmenlerin etkisi ile zarar görmüşlerdir. Damcılı mağarasında ilk olarak kilden yapılmış keramik kırıkları ortaya çıkarılıp, bunların Orta Çağ ve Tunç dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Kazılar ilerledikçe daha zengin maddi kültür kalıntıları ortaya çıkmaya başlamıştır (Cəfərov Ə., 1990: 10). Azerbaycan'da Paleolitik döneme ait en önemli buluntular Karabağ'da ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular Avrasya'nın en değerli buluntularının içine dâhil olan Azık ve Tağlar buluntularıdır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 5).

1960-1987 yılları arasında Azık mağarasının 1 nolu salonunda yapılan kazı çalışmaları sonucu, bölgenin zengin maddi medeniyet kültürüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Azık Mağarası, Kuruçay deresine 3 km uzaklıkta, denizden 950 m yüksekliktedir. Kafkasya bölgesinin en büyük kastık mağarasıdır. Mağaranın 5 salonu vardır. Mağaranın uzunluğu 230 m'dir. Giriş çıkış yolu ile birlikte bu uzunluk 600 m olmaktadır. Mağaranın kuzey girişindeki kalıntı kalınlığı 0,5 m-1,2 m'dir. Güney girişinde 1 nolu salonundaki kalıntı kalınlığı ise 14 m olarak tespit edilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2008: 81). Mağarada ilerledikçe büyük sütunlar, duvarlarda kartal, farklı kuş resimleri ve kayadan yapılmış figürler görülmektedir. Mağaranın en büyük salonu II nolu solundur. Mağaranın girişi güneybatı, çıkışı ise kuzeybatı yönündedir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 37). Mağaranın güney giriş kapısı ve buraya bitişik olan iki salonda yapılan çalışmalarda taş devrinin farklı dönemlerine ait kültür tabakaları tespit edilmiştir. Bu tabakalar Paleolitik dönemden başlayıp, Orta Çağ'a kadar binlerce yıllık tarihin izlerini taşımaktadır (Əliyev V., 2010: 62). 1960-1968 yıllarında Azık mağarası 10 tabakaya ayrılarak incelenmiştir. 10 binden fazla taş alet, 100 binden fazla kemik buluntuları tespit edilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 38). Bu durum bize Azık mağarasının binlerce yıl içinde insanlar tarafından yerleşim alanı olarak kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca üst üste yığılmış farklı tabakaların tespit edilmesi

uzun süreç içerisinde farklı zamanlarda devam eden bir medeniyetin varlığını göstermektedir.

Söz konusu tabakalar E.Q. Ceferov tarafından kaydedilmektedir ve şu şekilde özetlenebilir: *Birinci tabaka* 77-125 cm kalınlığındadır, siyah ve sarı toprak karışımından oluşur. 1960-1965 yıllarında yapılan çalışmalarda Tunç ve Eneolitik döneme ait kil kap parçaları bulunmuştur. *İkinci tabaka* 90-180 cm kalınlığındadır, açık sarı renkli toprak yapısına sahiptir, Tunç ve Eneolitik dönem izleri taşır. *Üçüncü tabaka* gri renkli toprak yapısına sahiptir ve kendi içerisinde üç katmanı vardır. Bunlardan birinci katman yine gri renklidir ve Mustiye kültürüne ait ilk izler yer alır, ikinci katmanında taş kalıntılar tespit edilmiştir, üçüncü katmanında Mustiye kültürüne ait 20 tane el baltası bulunmuştur. *Dördüncü tabaka* koyu kahverengi Kaolin topraktan oluşan dördüncü tabakada Aşel kültürüne ait kalıntılar bulunmuştur. Tepenin kalınlığı 1-1,2 m'dir. *Beşinci tabakanın* sarı renkte killi toprak yapısı vardır. Azık mağarasında en zengin kalıntılara sahip olan tabakadır. 1963-1969 ve 1971-1986 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında çok miktarda avlanmış hayvan kemikleri ve 300 tane taş alet bulunmuştur. Bunun yanında, ocak yerleri, özellikle bir köşede saklı kalmış ayı kafalarına denk gelinmiştir. Üçtepe kendi içinde altı katmana ayrılarak incelenmiştir. Birinci katman, koyu kahve renkli topraktan oluşur ve 3 cm kalınlığındadır. İkinci katman, açık renkli topraktan oluşur. 28-44 cm kalınlığındadır. Bölgede çok miktarda taş aletler ve fauna kalıntıları bulunmuştur. Üçüncü katman, açık sarı renkli topraktan oluşur. 48-62 cm kalınlığındadır. Farklı kaya parçalarının yanında hayvan kemikleri bulunmuştur. Dördüncü katman, açık sarı renkli topraktan oluşmuştur. 38-44 cm kalınlığındadır. Beşinci katman, gri ve yeşil killi topraktan oluşmuştur. 44-56 cm kalınlığındadır. 1972 yılında yapılan kazı çalışmaları sonucu bölgede ocak yerleri ve bina kalıntıları, el aletleri ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Altıncı katman, koyu kahve renkli topraktan oluşur, 42-56 cm kalınlığındadır. Bölgede çok miktarda taş aletler ve hayvan kemikleri bulunmuştur. *Altıncı tabaka* gri killi toprak yapısına sahip olup, kalınlığı 55-87 cm'dir. Diğerlerinden farkı çok fazla taş alet bulunmasıdır. 3 binden fazla taş alet bulunmuştur. *Yedinci tabaka* açık-mavimsi killi topraktan oluşur ve kalınlığı 82-98 cm'dir. *Sekizinci tabaka* koyu mavi renkli toprak yapısıyla kendini gösterir, 90-115 cm kalınlığındadır. *Dokuzuncu tabaka* açık mavi renklidir, kalınlığı 78-84 cm'dir. Son olarak *onuncu tabaka* ise sarı kilden meydana gelmiştir ve kalınlığı 78-83 cm'dir. Bu tepe kaya üzerindedir. Bol miktarda taş alet bulunmuştur (Cəfərov Ə. Q., 2008: 83-87).

Stratigrafik olarak böyle bir sıralama ilk defa Azık mağarasında tespit edilmiştir (Əliyev V., 2010: 62). 1960 yılının yaz aylarında başlayan arkeolojik kazılar sonucu mağaranın, I-II nolu tabakasında Orta Çağ, Tunç ve Eneolitik dönemine ait, III. tabakada Mustye, V. tabakada orta Aşel, VI. tabakada kadim Aşel, VII.-X. tabakada Kuruçay kültürüne ait buluntular tespit edilmiştir. IV. tabakada herhangi bir maddi kalıntı bulunamamıştır, bundan dolayı buraya lal tabaka adı verilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 38).

Azık mağarasında bulunan en önemli buluntulardan biri V nolu tabakaya ait olan, günümüzden 350-400 bin yıl önce yaşamış bir insana ait alt çenedir. Bu çenede iki diş olup biri tam, diğeri ise yarısı kırık haldedir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 5-6). Bu çenenin incelemesini Prof. Dr. Hacıyev yapmış, insana ait olduğunu tespit edip, adına Azıkanthrop tipli insan adını vermiştir (Cəfərov Ə., 2008: 34). Gürcistan, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinin arkeologları 1991 yılında bölgede II. aşama çalışmalarına başlamış ve bölgede Azık Mağarası ve bölge tarihi için en önemli buluntu olan bir insana ait alt çeneyi tespit etmiştir. Çene üzerinde yapılan çalışma sonucu çenenin Homoeraktus tipli insana ait olduğu tespit edilmiştir. Dmanisi Paleolitik buluntunun V nolu tepesinde tespit edilen bu çene, Paleoantropologlar tarafından bütün Avrasya için en önemli buluntu olarak kabul edilmiştir (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 140).

Azık mağarasının V.-VI. tabakasında ocak buluntuları ve suyu depolamak için kazılan kaya oyuntuları tespit edilmiştir (Babayev, Cəfərov, & Cəfərova, 2017: 5). Bunun yanında, X nolu tabakada bulunan 17 taş aletin ise burada yaşayan ilk insanlara ait olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu tepe coğrafya tarihi için son derece önemlidir (Cəfərov Ə. Q., 2008: 125).

Azık mağarasında bulunan taş aletlerin benzerleri Olduyev (Tanzanya), Koobi-Fosra (Kenya), Melka Kontura (Etiyopya), Vallona (Fransa) ve Ubeydiye (İsrail) medeniyetlerinde vardır (Baxşəliyev, 2006: 11). Bu tür benzerliklerin olması Kafkasya kültür ve medeniyetinin dünyanın çeşitli yerlerindeki kültür ve medeniyetlerden geri kalmadığının da delili kabul edilebilir.

1.1.1.2. Kuruçay (Olduyev) Kültürü

Karabağ'ın Fuzuli ilçesinde bulunan, Kuruçay vadisinde yer alan Azık ve Tağlar mağarasında kadim insanlara ait yaşam yerleri bulunmuş ve günümüzden 1-1,2 milyon yıl

önce yerleşik hayata geçtikleri tespit edilmiştir. İlk başlarda çay kenarlarında yaşam yerleri oluşturmaya başlayan insanlar hava ve iklim değişimi (buzul çağı) sonucu Azık ve Tağlar mağarasında yaşamlarına devam etmişlerdir (Əliyev V., 2010: 61). Azık Paleolitik mağarasının en önemli Paleontolojik kalıntıları VII nolu ve X nolu tabakadadır. Bu tabakalarda M.M. Hüseynov rehberliğinde 1974-1976, 1980-1982 ve 1986 yıllarında kazı çalışmaları yapılmıştır (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 120). Azık mağarasının VII nolu ve X nolu tabakları Kuruçay kültürüne ait olup (Əliyev I., 2007: 48), mağaraya ilk yerleşimin Kuruçay kültüründe başladığı tespit edilmiştir ve yapılan iş aletleri ise Doğu Afrika'nın Olduvay kültürü ile benzerlik göstermektedir (Əliyev V., 2010: 62). Azık Paleolitik mağarasının yakınlarından akan Kuruçay, burada yerleşik hayata geçilmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu bölgede avcılık, toplayıcılığın yanı sıra iş aletleri yapabilmek için gerekli olan malzeme de bu nehirden temin edebiliyorlardı. Yani ihtiyaçları olan kuvars, kuvarsit, bazalt, çakmaktaşı, felzit v.b. taşları buradan temin edebiliyorlardı (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 123). Tarihin hemen her devrinde ve pek çok toplulukta görüldüğü üzere bu bölgede de insanların yaşam alanı, temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla su çevresi ve yakınlarında şekillenmekteydi. Kuruçay kültürü günümüzden 1,2 milyon yıl önce başlayıp, 700 bin yıl önce sona ermiştir (Cəfərov Ə., 1990: 19). Bölgede 212 tane taş alet, 7 tane hayvan kemiği ve çok miktarda kemirici hayvan kalıntıları tespit edilmiştir. Burada bulunan taş aletlerin arasında önemli yer teşkil eden iş aletleridir. Bu aletler nehir taşından kaba şekilde yapılmış olup baltalar, kübik aletler ve bıçaklar (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 121), kaşaklar ve 4,5 kg ağırlığında büyük aletler vardır (Əliyev I., 2007: 48). Bu aletlerin üzerinde yapılan incelemeler gösteriyor ki, Azık Paleolitik kalıntılarının VII.-X. tabakasındaki taş malumatlarının dünyada benzeri yoktur ve bu sebeple de tamamen yeni bir kültür yani Kuruçay kültürü olarak adlandırılmıştır (Cəfərov Ə., 2008, s. :35). Kaba şekilde, 3-4 kg ağırlığında yapılan bu iş aletleri Kafkasya ve Yakın Doğu Paleolitik dönemi için son derece önemlidir (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 122).

Kuruçay kültüründe yaşayan insanların avcılık, toplayıcılık yapmanın yanında ateşi de bildiklerini gösteren buluntular (kömür ve yanmış kemik buluntuları) ortaya çıkarılmıştır (Bünyadov, Əliyev, & Əliyev, 2007: 18). Avlanan hayvan türleri ile ilgili bilgiler yeterli değildir. Çünkü genelde kemikler çürümüş olduğu için tam bir inceleme yapılamamaktadır. Tespit edilen hayvanlar arasında geyik, antilop, kuş, kemirici ve yırtıcı hayvan buluntuları vardır (Baxşəliyev, 2006: 10). Bu buluntular o dönem insanların yemek için tercih ettikleri hayvanlar hakkında bilgi verirken aynı zamanda o dönemde bölgede yaşayan hayvan türleri

hakkında da bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu vesileyle insanların ürettikleri çeşitli eşyalar ve kurdukları medeniyet dışında doğal yaşam popülasyonuna ait izler de dikkat çeker. Kadim dönemlere uzanan Kafkasya tarihi için önemli bir done sayılabilir.

Azık kadim insanı Kuruçay kültürünü uzun zaman yaşadıktan sonra Aşel kültürü başlamıştır. Azerbaycan'da yapılan çalışmalar sonucu Azık mağarasının V-VI nolu tabakasında, Kazak bölgesinin Kayalı, Acıdere, Elibayramlı ve Şişkuzey Paleolitik bölgelerinin yanı sıra Lerik, Kelbecer ve Nahçıvan bölgesinde Aşel kültürünün yaşandığı tespit edilmiştir. Bütün Kafkas bölgesi, Azık maddi kültürüne ait en zengin kalıntılara sahiptir. Azık bölgesinde ilk defa bulunan ve çok iyi bir işçiliğe sahip olan el baltalarının olması Aşel dönemi için önemli ve karakteristik bir buluştur (Cəfərov Ə., 2008: 145-146).

Kuruçay kültürünün I. basamağı Paleolitik dönemin yeni şekillenmeye başladığı Aşel dönemine kadarki zamanı kapsarken, II. basamağı erken ve orta Aşel dönemini kapsamaktadır. III. basamağı ise son Aşel ve Mustye dönemini içine alıp, günümüzden 1,8 milyon yıl önce oluşmuş ve 700 bin yıl önce son bulmuştur (Əliyev V., 2010: 62-63).

1.1.1.3. Aşel Kültürü

İlk defa Fransa'nın Sent-Aşel bölgesinde yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkan buluntularla olan benzerliğinden dolayı Aşel kültürü adını almış olan bu kültürün Güney Asya, Avrupa, Afrika ve Kafkasya bölgelerine benzer özellikleri görülür (Cəfərov Ə. Q., 2004: 42). Azerbaycan ve Kafkasya topraklarında Aşel kültürüne ait 6 mağara tespit edilmiştir. Bunlar; Azık, Kudaro-I, Kudaro-III, Soni, Ahştır ve Üçbucak mağaralarıdır. Bunların arasında en zengin buluntulara sahip olan Azık mağarasıdır. Azık mağarası sadece Azerbaycan Paleolitik dönemi için değil aynı zamanda dünya tarihi için de önemlidir (Cəfərov Ə., 2008: 184). Azerbaycan'da Aşel kültürüne ait buluntu alanları Kazak bölgesindeki Kayalı, Acıdere ve Şişkuzey yerleridir. Bu döneme ait en zengin maddi buluntular Azık mağarasında olmakla birlikte (Baxşəliyev, 2006: 11), Eli Bayramlı, Lerik, Kelbecer ve Nahçıvan arazilerinde de Aşel kültürüne ait buluntular ortaya çıkmıştır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 42). Aşel kültürü erken ve orta Aşel olarak incelenmiştir. Erken Aşel kültürünün günümüzden 700-500 bin yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2006: 11). 1974-1985 yıllarında M.M. Hüseynov başkanlığında bölgede II. kazı çalışmaları başlamıştır. VI nolu tabakada başlayan kazı çalışmaları sonucu 4 yeni arkeolojik bölge tespit edilmiştir

(Cəfərov Ə., 2008: 34). Azık mağarasının VI nolu tabakasında ilk defa mükəmmel işlənmiş el baltaları bulunmuşdur (Cəfərov Ə. Q., 2004: 43). Bu el baltaları çay taşlarından yapılmıştır (Baxşəliyev, 2006: 11). Aşel kültürünün VI nolu tabakasında, 2 binden fazla taş alet, çok çeşitli hayvan kemikleri (Bünyadov, Əliyev, & Əliyev, 2007: 19), ve bu hayvan kemiklerinin yanı sıra ocak ve kömür kalıntıları tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 2008: 104). Bu ocaklar kaya taşlarından yapılmıştır, bu ocaklarda hayvan etini pişirip yedikleri ve ateşi kullanmaya başladıkları bilinmektedir. Yapılan incelemeler sonucu kadim insanın ateşi ilk defa Aşel kültüründe kullandığı ortaya çıkmıştır. Ateşin keşfi ile insan hayatında önemli bir gelişme olmuştur. Çünkü insanlar artık ısınma ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı (Cəfərov Ə. , 2008: 254-255). Burada bulunan 4 tane ocağın incelenmesi sonucu bu ocaklardan en eskisinin 700 bin yıl öncesine ait olduğu ve uzun süre önce ateşi kullandıkları ortaya çıkmıştır. Bu döneme ait aletler; el baltaları ve dişli aletlerdir. Ayrıca bu dönem avlanılan hayvanların çeşidi artmıştır (Bünyadov, Əliyev, & Əliyev, 2007: 19). Ama avlanmak için daha çok mağara ayıları ve büyük geyikler tercih edilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 45). Orta Aşel kültüründe 101 adet kuş ve hayvan kemikleri tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 2008: 106-107). Avlanmak için tercih edilen hayvanlardan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde yaşayan insanların gösterdiği gelişme, keskin aletler konusundaki gelişmeyi de göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca avlanılan kuş türlerinin sayısı canlı yaşamı hakkında bilgi edinme açısından da önemlidir.

Hazar Denizi'nin suyunun zamanla çekilmesi bölgede özellikle orta Aşel kültüründe yaşam ve bitki örtüsü üzerinde etkili olmuştur. Kadim ve orta Aşel kültüründe 36 çeşit hayvan kalıntısı tespit edilmiştir. Bunlar: merka gergedanı, büyük ceylan, at, mağara ayısı, mağara kaftarı ve fildir. Azık Paleolitik dönemde fil kalıntısı bulunmamıştır. Yani Azık Paleolitik zamandan Aşel kültürüne geçiş sürecinde hayvan çeşitliliğinde artış olduğu tespit edilmiştir. Azık Paleolitik mağarasının Aşel kültürüne ait olan VI nolu tabakasında 11 çeşit hayvan kalıntısı olmasına karşın, orta Aşel kültürüne ait V nolu tabakada 4 katına denk gelecek kadar farklı hayvan kalıntıları tespit edilmiştir (Cəfərov Ə. , 2008: 103). Bu da söz konusu artışı kanıtlar niteliktedir.

VI nolu tabakada yapılan el baltaları felsik taşından ve genelde oval şeklinde yapılmış ve isimlerini ağız yapılarına göre almışlardır. Bunlar dikdörtgen başlı (3 tane), badem şekilli (2 tane), yürek şekilli (1 tane) ve nüve şekilli (2 tane)dir. Bunların dışında nehir taşından kaba şekilde yapılmış 2 tane iş aleti tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 2008: 149). VI

nolu tabakada el baltaları dışında 7 tane sivri uçlu alet tespit edilip bunların 4 tanesinin çakmaktaşıdan, 3 tanesinin ise Slanes taşından yapıldığı tespit edilmiştir. Azık mağarasının Aşel kültüründe, Mustye kültürüne ait sivri uçlu aletler tespit edilmiştir. VI. tabakada tespit edilen sivri uçlu aletler gerçekte teyyak tiplidirler. VI nolu tabakadaki en zengin aletler kaşağılardır. Bunların 48'i sade ağızlı olup, 31 tanesi çakmaktaşıdan yapılmış ve 17 tanesi Slanes taşından yapılmıştır (Cəfərov Ə., 2008: 150-151). El baltaları hacmine göre Olduyev, Ubeydiye ve Terra-Amatadan'daki el baltaları ile benzerlik göstermektedir (Baxşəliyev, 2006: 11). Az önce bahsettiğimiz VI nolu tabakada bulunan kaşağılar da dikkat çekicidir. Kaşağının varlığı hayvan veya hayvancılık ile ilgili alakayı akla getirmektedir. Bu durum evcil hayvan varlığının olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Kadim Aşel kültürünün Azık mağarasında avlanan hayvanlar; mağara ayısı, kahve renkli ayı, yabani domuz, at, merka gergedanı, büyük geyik, Mezopotamya gergedanı, Kafkas gergedanı, mağara kaftarı¹ ve çeşitli kuşlardır (Cəfərov Ə., 2008: 104-105). Azık mağarasında 60'dan fazla bitki çeşidi olduğu tespit edilmiştir. Başlıca ağaç çeşitleri ise Çınar, Köknar, Kızılağaç, Meşe, Dişbudak, İhlamur ve Gürgen ağaçlarıdır. Bitki ve ağaç türlerinin incelenmesi sonucu Azık mağarasının VI nolu tabakasının Bakır devrine ait olduğunu görülmektedir. Ayrıca Paleomanyetik incelemeler de bu tepenin Bryunes dönemi, erken Pleystocen veya Tiraspol kompleksinin erken dönemine ait olduğunu gösterir ki bu da günümüzden 730 bin yıl öncesi demektir (Baxşəliyev, 2006: 12). Hayvan çeşitliliğinin yanında ağaç ve otlarla ilgili bilgiler elde edilmesi, dönemin bitki çeşitliliği ve iklim özellikleri hakkında bazı ipuçları vermesi açısından önemlidir.

Azık mağarasının V nolu tabakasında ise orta Aşel kültürüne ait buluntular ortaya çıkmıştır. Bu buluntuların günümüzden 400-200 bin yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 45-46). V nolu tabakada taş aletler, erken Aşel tabakasına oranla daha azdır. Bunun sebebi ise iklim değişimine, yani havanın daha nemli olmasına bağlanmaktadır (Baxşəliyev, 2006: 13). Orta Aşel devrinde insanlar daha çok av için gerekli olan aletler üretmişler ve bu dönem avcılık zirveye çıkmıştır. Bu dönemin önemli özelliklerinden biri ise avlanmanın sadece yiyecek temini için değil, aynı zamanda giysi ihtiyacını karşılamak için de yapılmasıdır (Cəfərov Ə., 1990: 21-22). Bu dönemde insanlar toprağı kazarak ocak yapmaya başlamışlardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 35), bu kültüre ait 3 tane ocak yeri

¹ Sahra ve yarım sahra çöllerde yaşayan, leş yiyen, yırtıcı ve memeli bir hayvan (bkz. Azərbaycan Lüğəti, Cilt 2, s.628, Bakü-2006).

tespit edilmiştir, bu ocaklardan birinin kapladığı alan 4 cm²'dir. Bu ocakların etrafına külden kalın bir set çekilmiş olmasının yanında dikkat çeken diğer bir unsur kireçtaşından yapılan duvardır. Bu duvarın kalınlığı 40 cm olup yanına daha küçük bir ocak yapılmıştır. Yapılan incelemeler gösteriyor ki insanlar ilk defa ateşi Aşel kültüründe kullanmaya başlamıştır (Cəfərov Ə., 2008: 170). Bu ocakların bir tanesi VI nolu tabakada diğeri ise V nolu tabakadadır. V nolu tabakada bulunan üçüncü ocağın kapladığı alan geniş olup 10 m²'dir. Bu ocağın birkaç defa yer değiştirdiği etrafa yayılan küllerden anlaşılmaktadır. Bu küllerin içinde mağara ayısına ait alt ve üst çene kemiği ve farklı hayvanlara ait kemik kalıntıları bulunmuştur. Dördüncü ocak ise üçüncü ocağın aksine mağaranın kuzeyine doğru yapılmıştır. Beşinci ocağın etrafı kaya taşları ile çevrilmiş ve 50x50 cm alana yayılmıştır (Baxşəliyev, 2006: 15). 1972-1973 yıllarında M.M. Hüseyinov, Azık mağarasının V nolu tabakasında Aşel kültürüne ait iki ocak yeri tespit etmiştir. Bu ocakların yanındaki duvarda ise 4 tane ayı başı ve 2 tane ayı çenesi resimleri bulunmuştur. Ayrıca Kazak bölgesinin yukarı Salahlı kenti yakınlarında Aşel ve Mustiye kültürüne ait el baltası gibi maddi medeniyet kalıntıları bulunmuştur (Cəfərov Ə., 2008: 38). Paleolitik dönemde özellikle Aşel kültürünün erken Aşel dönemine ait ocak izlerine az rastlanmaktadır. Aşel dönemine ait ocak izleri Çjoukoudyan, Terra-Amata, Lazar, Verteşeeleş ve Azıkta rastlanmıştır. Bu ocakların ortaya çıkması avcılığa bağlansa da araştırmalar gösteriyor ki, ocaklar sadece yemek pişirmek için değil aynı zamanda ısınmak için de kullanılmıştır (Baxşəliyev, 2006: 15).

Kadim insanların ilk defa dini görüşlerinin ne zaman ortaya çıktığına dair farklı görüşler vardır. Mustye kültüründe ve orta Aşel kültüründe başladığına dair iki farklı fikir ortaya atılmıştır (Cəfərov Ə., 1990: 22). 1972 yılında Azık mağarasının V nolu tabakasının sağ duvar tarafında, yerde 3 tane ayı kafatasının olduğu raf bulunmuştur. Bu kafatasları ve ayı çeneleri insanlar tarafından bu rafa bırakıldığı ve insanların kafatasına taptıkları düşünülmektedir. Bu ise kadim insanların ilk dini görüşlerini bize anlatmaktadır. Yapılan incelemeler gösteriyor ki bu alan kutsal bir alandı. Yani Azık mağarasının buluntularına göre kadim insanların ilk dini görüşlerinin bundan 400 bin yıl önce Orta Aşel kültüründe başladığını söyleyebiliriz (Cəfərov Ə., 2008: 168). Kafataslarının üzerinde 8 tane ayrı çizgi vardır. Bu çizgilerin sırası ile uzunluğu, 15mm, 18mm, 20mm, 24mm, 30mm, 36mm ve 45mm'dir. Bu çizgiler dişli bir taş ile çekildiği ve bu çizgilerin onların dini inançları ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayı kafatasına ibadet etmek, dünyada nadir olsa da bir benzeri Almanya'da Turing bölgesindeki Bilsinsibenden'de tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 1990: 23). Ayrıca ocak kenarlarında bulunan geyik boynuzlarının da dini tören esnasında kullanıldığı

düşünülmektedir. Ayı kafatası Gürcistan ve Güney Osetya'nın Kudaro-I bölgesinde de bulunmuştur. Ayrıca Fransa'nın Lazar mağarasının girişindeki kurt kafataslarının da dini inançla ilgili olduğu düşünülmektedir (Baxşəliyev, 2006: 15-16). Söz konusu coğrafyaya uzak bölgelerde de benzer inanış şekillerinin izlerine rastlanması dikkat çekici bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlu bu dönemde birbirlerine uzak bölgelerde de olsa doğayla içiçe yaşamıştır ve gerek beslenme ve barınma gibi maddi ihtiyaçlar, gerekse inanç ve inanış gibi manevi duygular konusunda doğa, çevre şartları ve dopal olaylar belirleyici ve etkileyici olmuştur.

Azık mağarasındaki en önemli buluntu 1968 yılında V nolu tabakada el baltasının yanında bulunan çenedir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 47). Prof. Dr. Hacıyev tarafından incelenen ve bu çene Pitikantroplara özellikle Mauer adama benzemesinin yanında, Fransa'nın Kondel-Araqo mağarasının Aşel kültürüne ait Preneandertal tipli insana da benzemektedir. Çok tepeli Azık Paleolitik mağarasının V nolu tabakasında bulunan insan çenesinin biraz iri olması ve Avstralopitek tipli insanlardan farklı olması dikkat çekicidir (Cəfərov Ə. , 2008: 187). Prof. Dr. Hacıyev, incelemeleri sonucunda bu çenenin Azerbaycan'ın en kadim insanına ait olduğu ve günümüzden 350-400 bin yıl önce yaşayan 18-22 yaşlarındaki bir kadına ait olduğu kanaatine varmıştır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 48). Fiziki görünüşüne göre bu insan Sinantrop tipli insanla Neandertal tipli insan arasında geçit evresinin yaşandığı döneme aittir. Azık mağarasının Aşel kültürüne ait tepesindeki insan tipine Azıkanthrop (Azık tipli insan) adı verilmiştir. Bu çene zamanla taşlaşmış ve renginde değişme yaşanmıştır. Kemik, alt sağ çene tarafına aittir ve üzerinde 3 tane azı dişi tespit edilmiştir. Yapılan ölçüm sonucu çenenin kalınlığı 19,55 mm ölçülmüştür (Cəfərov Ə., 2008: 188-189). Avstralopitek tipli insanların çeneleri ise 33,5 mm olarak ölçülmüştür. Endonezya'nın Yava adasındaki Pitikantrop tipli insanın çene kalınlığı 26,3 mm, Çin'in Sinantrop tipli insanın çene kalınlığı 19,6 ve Almanya'nın Heydelberq tipli insan çenesi 21,4 mm olarak ölçülmüştür. Bu ölçümler gösteriyor ki Azıkanthrop tipli insanın çene yapısı Pitikantrop çenesinden farklı olup, Sinantrop ile Heydelberq tipli insan arasındadır. Paleontologlara göre Azıkanthrop tipli insanların Sinantrop tipli insanların çenesinden en belirgin farkı çenenin küçük olmasıdır. Azıkanthrop tipli insanın azı dişinin uzunluğu 35 mm'dir. Paleoantropologlar, çene kalınlığı olarak Pitikantropları 40 mm, Sinantropları 36,9 mm, Heydelberqleri 36,1 mm ve Azıkanthropları ise 35 mm olarak ölçmüştür. Yapılan ölçümlere göre Azıkanthrop tipli insan çenesi fiziki olarak Azıkanthrop, Sinantrop'a ve Heydelberq'e yakın olmasının yanında bazı özellikleri ile Neandertal tipli insanlara benzemektedir. Antropologlar ve Paleontologların

bugüne kadar yaptığı farklı ölçümler sonucu, Prof. Dr. Hacıyev, bu çene tipine Azıkanthrop adını vermiştir (Cəfərov Ə., 2008: 190). Yapılan ölçümlerden de anlaşıldığı kadarıyla Azıkanthrop insan tipine en yakın benzerlik gösterenin Sinantrop tipli insan olduğu dikkat çekmektedir. Sinantropolar ise Çin civarında olmasından dolayı Asya veya Orta Asya ile bağlantılıdır. Çene yapısının Asya kıtası ile benzerlik göstermesi de manidardır.

Azerbaycan ve Kafkasya topraklarında Aşel dönemi insanı Azıkanthrop olarak adlandırılmıştır. Pitikanthrop tipli insan ilk defa 1891 yılında Hollandalı Dyuba tarafından Yava adasında yapılan arkeolojik kazılar ile ortaya çıkarılmıştır. Bu kazılarda kafatası ve çene buluntuları ortaya çıkmıştır. Yava adasında pitikanthrop tipli insanların boyu 160-170 cm, beyin ağırlığı ise 850-950 cm³'dir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 44). Çin'de 1927 yılında Çjoukdoudan'da bulunan Sinantrop tipli insandan sonra aynı bölgede 1929 yılında yapılan kazı çalışmaları sonucu kafatası, iskelet ve kemikler bulunmuştur. Sinantrop tipli insanın beyin ağırlığının Neandertal tipli insandan farklı olduğu görülmüştür. Sinantrop tipli insanın boyu 160-165 cm, beyin ağırlığı 1200 cm³ olarak ölçülmüş ve aynı bölgede Paleolitik döneme ait iş aletleri ve ocak buluntuları ortaya çıkarılmıştır. 1929-1930 yıllarında Çinli Pey Ven-Çjun aynı yerde bir çocuk ve 30-35 yaşlarında bir kadın kemikleri bulmuştur (Cəfərov Ə., 2008: 193-194).

Azık yerleşkesinde yapılan incelemeler gösteriyor ki, Aşel kültürü bundan 750-450 bin yıl önce yaşamıştır ve varlığını 300 yıl devam ettirmiştir. Bu dönemdeki iş aletlerine yenileri eklenmiş, insanların hayatlarında gelişmeler yaşanmıştır. Aşel kültüründeki insan tipi Pitikanthrop, Sinantrop ve Heydelberq tiplidir (Cəfərov Ə., 2008: 156-157). Aşel kültürünün zengin kalıntıları gösteriyor ki burada sürekli bir yaşam vardı. O dönem mağara ayısı, mağara sırtlanı, merka gergedanı gibi hayvanları avlamak aslında çok kolay değildi. Büyük hayvanları avlayacakları zaman, büyük bıçaklar (satır vb.) ve ağaç süngülerden yararlanırlardı. Bu ağaç süngüler toprak altında çürüdükleri için kazılarda ortaya çıkarılamamıştır fakat Avrupa'nın Aşel dönemine ait Abservatoriya, Kondel-Araqo ve Klekton abidelerinde tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 2008: 102). Bu buluntulardan yola çıkarak Azerbaycan Aşel kültüründe de benzer aletlerin veya silahların kullanılmış olacağı ihtimali değerlendirilebilir.

1.1.2. Orta Paleolitik Dönem

1.1.2.1. Mustye Kültürü

İlk defa Fransa'nın Le Mustye mağarasında orta çıkan buluntular bu kültüre adını vermiştir (Cəfərov Ə., 1990: 12-13). Bu dönemde insanlar daha geniş bir alanda yaşamaya başlamıştır. Azık mağarasının III nolu tabakasında, Tağlar mağarasında, Kazak bölgesinde, Damcılı ve Daşsalahlı mağaralarında, Kazma (Nahcivan), Zar (Kelbecer) ve Buzeyir (Lerik) bölgelerinde bu döneme ait maddi buluntular ortaya çıkmıştır. Ama en önemli buluntu yeri Tağlar mağarasıdır (Bünyadov, Əliyev, & Əliyev, 2007: 20). Mustye kültürü de Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Asya, Yakın ve Orta Doğu ülkelerindeki bu dönem kültürleri ile benzerlik gösterir. Günümüzden 120-90 bin yıl önce başlayıp, 35-33 bin yıl önce son bulmuştur (Cəfərov Ə. Q., 2004: 56). Bu dönemin karakteristik aletleri kaşığı ve sivri uçlu aletlerdir ve insanlar bu dönemde daha çok toplayıcılık ve avcılık yapmışlardır (Cəfərov Ə., 1990: 12-13). Mustye döneminin iş aletleri özellikleri pullu, tek sıralı, iki sıralı ve çok sıralıdır, bu aletler rötüş işlemi görmüşlerdir. Piramit şeklinde olanlar az olup (8-9 adet) rötüşlanmış ve obsidyen taşından yapılmışlardır (Baxşəliyev, 2006: 22). Son Aşel ve ilk Mustye dönemleri arasında insanların hayatlarında önemli gelişmeler yaşanmış, yapılan iş aletlerinde yeni teknikler kullanılıp, dönemin şartlarına göre üretilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 56). Bu dönemde insanlar mağaralardan çıkıp açık alanlarda yaşamaya başlamış, barınmak için kulübeler inşa etmişlerdir. Yapılan bu inşaatların duvarları büyük kaya parçaları ve büyük hayvan kemikleri kullanılarak oluşturulmuştur. Bu dönemde de avcılık ön planda olmakla birlikte, toplayıcılık başlamıştır (Cəfərov Ə., 1990: 40). Bu dönemde insanlar kabileler halinde yaşamaya başlamışlardır (Qəniyev, 2019: 23). Bu dönem insanı Neandertal tipli olup, beyin ağırlığı *Homo habilis*'ten iki kat daha ağırdır. Neandertal tipli insanın yaşam tarzı çağdaş insana daha yakındır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 20). Yapılan kazı çalışmaları sonucu Neandertal tipli insanlara ait mezarlar tespit edilmiş olup bu dönemde defin merasimi ve dini görüşlerin başladığına dair izler (Əliyev I., 2007: 52), Mustye kültürüne ait olan mezarlarda yapılan antropolojik çalışmalar sonucu belirlenmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 57). Ayrıca bu dönemde ahiret inancı başlamış, büyüye, hayvanlara ve doğa güçlerine olan inanç sembolleri ortaya çıkmıştır (Qəniyev, 2019: 23). Azerbaycan'da Neandertal tipli insan buluntusu Urmiye gölü yakınlarındaki Tamtama mağarasında bulunmuş ve günümüzden 40-50 bin yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir.

Mağarada yapılan incelemeler sonucu insanların daha çok avcılıkla ilgilendikleri tespit edilmiştir. Avlanan hayvanlar arasında geyik, boğa, at (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 20), tay, mağara ayısı, Kafkas maralı, boğa ve gergedan yer almaktaydı ve bu hayvanları avlayıp, ateşte pişirerek yemişlerdir (Əliyev V., 2010: 66). 1924 yılında Kırım'ın Kii-Koba mağarasında yaşlı bir adamın kemikleri ve onun yanında bir çocuk iskeleti tespit edilmiştir. 1953 yılında Kırım'ın Staroselye kalıntılarında 1 ve 8 aylık çocuk iskeleti ve 1938'de Özbekistan'ın Teşik – Taş mağarasında 8-9 yaşlarında Neandertal tipli bir erkek çocuğa ait kafa ve kemik buluntuları tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 1990: 40-41). Gürcistan'ın Sakajiya, Çuruçula, Kudaro, Kuzey Kafkasya Barakayevsk bölgelerinde Mustye kültürüne ait Neandertal tipli insan kemikleri kafatasları, dişler ve çene buluntuları tespit edilmiştir. 1949'da İran'ın Bisutün mağarasında, 1950-1960 yıllarında Irak'ta bulunan Şanidar Mustye kalıntısında 6 tane yaşlı, bir tane çocuk iskeleti ortaya çıkmıştır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 57).

Mustye kültürüne ait olan Azık mağarasının III nolu tabakasında 3 binden fazla taş alet ve 6 bin hayvan kemiği tespit edilmiştir. Taş aletler, çakmaktaşı, Slanes taşı ve obsidyen taşından yapılmıştır. Ağırlıklı olarak çakmaktaşı kullanmışlardır çünkü şekil verilmesi kolaydır. Neandertal tipli insanlar obsidyen taşı ile ilk defa 90 bin yıl önce tanışmışlardı. Çakmaktaşı Karabağ'da, obsidyen ise Kelbecer bölgesinde bulunan Köyçe gölü etrafında çoktur. Bu aletleri hazırlamada bir iş bölümü vardı. Graplardan biri taşı temin etmekle, diğer kısmı ise şekil vermekle görevli idi (Cəfərov Ə., 1990: 41). Taş aletleri hazırlamak için yeni teknikler geliştirmenin yanında, Aşel kültüründen kalan teknikleri de kullanmaya devam etmişlerdir. Aşel kültürüne ait el baltalarının yanında, ihtiyaçlarına uygun yeni aletler yapmaya devam etmişlerdir (Baxşəliyev, 2006: 16). Hayvan buluntuları vahşi at, ilkel boğa, vahşi eşek, Kafkas Maralı, vahşi domuz, mağara ayısı ve gergedandır. Bu hayvan kemiklerinin bir kısmı ocakta yakılmıştır. İki tane el baltası bulunmuştur. Bu ise Mustye kültürü için en nadir buluntudur (Cəfərov Ə., 1990: 43). Mustye kültüründe insanlar daire şeklinde büyük ocaklar yapmış ve ocağın zeminini de kireçtaşı ile kaplamışlardır (Baxşəliyev, 2006: 17).

Azık mağarasının III nolu tabakasında Mustye kültürüne ait yüzbinlerce avlanmış hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler gösteriyor ki orta Paleolitik dönemde de insanların yaşamında avcılık yine ön plandadır (Cəfərov Ə., 2008: 107). Neandertal tipli insan Mustye kültüründe Azık mağarasında yaşamaya devam etmiş ve aletlerin bir kısmının mağarada bir kısmının ise mağara dışında yapıldığı tespit edilmiştir. Azık mağarasının

kadim ve orta Aşel kültürüne ait tepesinde ortaya çıkan obsidyen taşından hazırlanmış iş aletleri bize, insanların obsidyen taşıyı 100-90 bin yıl önce bildiklerini göstermektedir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 58). Buluntular arasında yer alan obsidyen iş aleti bu dönem insanların katettiği gelişim aşamalarını göstermesi açısından önemlidir.

Tağlar mağarası, Mustye kültürüne ait en önemli mağaradır. Mağara Karabağ'ın Hadrut bölgesinde olup, ilk defa M.M. Hüseyinov tarafından 1960 yılında kayıt altına alınmış, daha sonra bölgede M.M. Hüseyinov ve Ə. Səfərov tarafından arkeolojik çalışmalar başlamıştır (Cəfərov Ə., 1990: 43). Tağlar Paleolitik buluntuları ilk defa 1963 yılında M.M. Hüseyinov'un rehberliğindeki kazı çalışmaları ortaya çıkarılmaya başlamıştır. Bu bölgede 3 tepe tespit edilmiş ve daha sonra 1976 yılında yapılan yeni kazı çalışmasında 6 tepe daha tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 2008: 35-37). Bu tepelerde yapılan arkeolojik kazıları ve elde edilen buluntuları kazı raporlarının ve kaynakların aktardığı bilgiler doğrultusunda şu şekilde özetleyebiliriz.

Birinci tabaka 1963-1965 yıllarında kazılmıştır ve kalınlığı 6-10 cm'dir. Buluntular Eneolitik, Tunç ve Orta çağa aittir. *İkinci tabaka* 1973 yılında kazılmıştır ve kalınlığı 28-44 cm'dir. Sarı renkli toprak yapısına sahiptir, bol miktara sarkıt ve dikitler vardır. *Üçüncü tabaka* açık sarı renkli topraktan meydana gelir, 38-52 cm kalınlığındadır. *Dördüncü tabaka* sarı kil renkli toprak yapısına sahiptir ve 0,8-1,2 m kalınlıktadır. Burada ocak kalıntısı bulunmuştur. 1973 yılında bölgenin farklı maddi kalıntıları ve toprağın farklı iki renkten meydana gelmesinden dolayı, bölgeyi 4a-4b olarak ikiye ayırmışlardır. *Beşinci tabaka* açık sarı renkli toprak yapısına sahiptir, kalınlığı 45-85 cm'dir. Bölgede ocak kalıntıları bulunmuştur. Bölgenin kendi içinde üç farklı yapısı vardır. Bunlar; 3-5 cm, 5-7 cm ve 7-12 cm aralıklarıdır. *Altıncı tabaka* koyu renkli Kaolin yapısında topraktan meydana gelmektedir. Bölgenin kalınlığı 54-59 cm olup, bol miktarda ocak kalıntıları vardır. Tağlar Mustye kültürünün yapısının oldukça zengin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çok sayıda maddi medeniyet buluntuları tespit edilmiştir. Tağlar Mustye kalıntıları, bugün sadece Kafkas bölgesi için değil, yakın doğu bölgesi için de oldukça önemlidir (Cəfərov Ə. Q., 2008: 88-90).

Tağlar bölgesinde, 7 binden fazla taş alet, 100 binden fazla avlanmış hayvan kemikleri bulunmuş (Cəfərov Ə. Q., 2004: 61), bu kemiklerin arasında daha çok hayvan çenesi ve kuş dişleri tespit edilmiştir. Bu çeşitlilik Karabağ'ın Mustye kültürüne ait avcılıkla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu hayvanlar arasında en fazla geyik, at, mağara ayısı,

tilki, bizon, Kafkas geyiği, dağ keçisi, domuz, baykuş, tavşan ve yarası vardır (Cəfərov Ə., 2008: 110-111). Yapılan iş aletleri, şist, obsidien ve çakmak taşından yapılmış olup, %92'si çakmak taşındandır. Genelde disk şeklinde olup, prizma şeklinde olanlar da vardır (Baxşəliyev, 2006: 19), dikkat çeken özellikleri ise farklı renklerde (kırmızı, yeşil ve sarı) olmalarıdır. Kaşagılar ve sivri uçlu iş aletleri bu dönemin önemli aletleridir, bunlardan başka bıçak, kesici aletler, bizler ve dişli aletler vardır (Cəfərov Ə., 1990: 45). Tağlar mağarasındaki aletlerin büyük bir kısmı kürek şeklindedirler ve sade, eğri ve iki katlıdır (Baxşəliyev, 2006: 23). Bu dönem iş aleti yapımında yeni bir teknik kullanılmıştır ve yapılan iş aletleri oldukça zariftir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 62). Bu dönemde de avcılık ön plandadır. Avladıkları hayvanların kemiklerini genelde yaktıkları için, hangi hayvanları avladıkları tam bilinmemektedir. Bu alanda inceleme yapan Prof. Dr. Hacıyev, geyik, mağara ayısı ve ilkel at kemiklerinin çoğunlukta olduğunu tespit etmiştir (Cəfərov Ə., 1990: 45). Mağaranın 4a ve 4b tepesinde çok miktarda kül yığınları bulunmuştur. Bu da o dönemde yerleşik hayata geçildiğini göstermektedir (Baxşəliyev, 2006: 24). Tağlar mağarasında çoklu ocak yerleri tespit edilmiş ve insan hayatında önemli bir yeri olduğu anlaşılmıştır ve hayvan kemiklerinin çoğu bu ocaklarda yakılmıştır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 63). Bu dönemde Neandertal tipli insanlar yaşamıştır. Bu bölge, denizden 800-1000 m yüksekte olduğu için komşu bölgelere oranla daha erken iklim değişimi yaşanmış ve iklim kademeli olarak soğumaya başlamıştır. Yani I. 63-64 bin yıl, II. 58 bin yıl ve III. 50 bin yıl sürmüştür. Bu dönem Batı Avrupa'da buzullaşma çağına denk gelmektedir. Mustye Tağlar tepesinde insanlar günümüzden 90 bin-35 bin yıl önce yaşamışlardır (Cəfərov Ə., 1990: 46). Orta Paleolitik dönemde insanlar avcılığın yanında meyve ve yabani otlarla da ilgilenmeye başlamışlardır (Cəfərov Ə., 2008: 112).

Daşsalahlı mağarası, Kazak bölgesinin Daşsalahlı kenti yakınlarındadır (Əliyev I., 2007: 54), mağaranın eni 5,6 m, uzunluğu 17 m'dir (Cəfərov Ə., 2008: 218). 1958-1959 yılında M.M. Hüseynov rehberliğinde yapılan kazı çalışmalarında iki tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakaları yine verilerden yararlanarak şu şekilde ifade edebiliriz.

Birinci tabaka siyah ve bazı yerlerde sarı renk olan kil toprak yapısına sahiptir. Tabakanın kalınlığı 1,15-1,3 m'dir. Bulunan kalıntılar Orta Taş ve Tunç dönemine aittir. *İkinci tabaka* sarı renkli toprak yapıya sahiptir ve kalınlığı 30 cm'dir. Burada avlanmış hayvan kemikleri, sivri uçlu aletler, tarım aletleri, kaşığı, bıçaklar ve nüveler vardır (Cəfərov Ə. Q., 2008: 91). Mağarada 300'den fazla taş alet ve hayvan kemiği buluntusu tespit

edilmiştir. Aletler arasında esas yeri kaşâğılar alır. Mağarada ocak yerleri tespit edilmiştir. Avcılık bu dönemde de devam etmiştir (Əliyev I., 2007: 54).

Nahcivan'ın Şerur bölgesinin güneydoğusunda bulunan Kazma mağarası, Tenenem köyü yakınlarında, Aras ve Arpa çaylarının sol kıyısında (Cəfərov Ə., 2008: 219), tünel şeklinde ve karstik yapıdadır. Mağaranın giriş kısmının genişliği 8 m, yüksekliği 2-3 m'dir. Biraz içeriye doğru gittikten sonra giriş yolu daralır, mağaranın salonu başlar ve mağara bir salondan ibarettir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 69). Bu mağara 4 tabakaya ayrılmaktadır. Mağaranın I. tabakasında Orta Taş çağı, Tunç ve Eneolitik döneme ait kil kap parçaları bulunmuştur. II. tabakada Mezolitik ve Eneolitik döneme ait bir tane taş alet bulunmuştur. III. tabakada çok sayıda kemik parçaları ve Taş devrine ait 8 tane iş aleti ortaya çıkarılmıştır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 37). 1983 yılında Kazma mağarasında yapılan incelemeler gösteriyor ki, iş aletlerinin yapımında kullanılan teknikler Mustye kültürüne aittir. 1987-1990 yılında Ə. Cəfərov'un rehberliğinde Kazma mağarasında geniş alanda çalışmalar başlatılmıştır. Buluntular arasında esas yeri taş aletler ve fauna kalıntıları almaktadır. 1000'e yakın taş alet ve 12 bine yakın avlanmış hayvan kemikleri vardır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 70). Aras ve Arpa çay vadileri obsidyen taşı bakımından oldukça zengindir. Bu da iş aletlerinin hazırlanmasında kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca 37 tane çakmaktaşı ve 12 tane Slanes taşından hazırlanmış aletler vardır (Cəfərov Ə., 2008: 220). İş aletleri arasında esas yeri kaşâğı ve sivri uçlu aletler almaktadır. Bu aletler çarklı sistemle bilenmişlerdir. 1987-1990 yıllarındaki kazı çalışmalarında 6 tabaka incelenmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 70). Bu tabaklar aşağıdaki özelliklere sahiptir.

Birinci tabaka siyah renkli topraktan oluşmuştur, 18-22 cm kalınlığındadır. Buluntular Orta Taş ve Tunç çağına aittir. *İkinci tabaka* açık sarı renkli kil topraktan oluşmuştur, 25-30 cm kalınlığındadır. Bu alanda ocak yerleri tespit edilmiştir. Bunlar Orta Taş ve Tunç dönemine aittir. *Üçüncü tabaka* koyu sarı renkli kil topraktan meydana gelir, 90-100 cm kalınlığındadır. Çok miktarda hayvan kemikleri bulunmuştur. *Dördüncü tabaka* gri renkli topraktan meydana gelir, 50-55 cm kalınlığındadır. *Beşinci tabaka* açık sarı renkli kil topraktan meydana gelir, 35-45 cm kalınlığındadır. Çay taşından hazırlanmış iş aletleri ve fauna kalıntıları bulunmuştur. *Altıncı tabaka* koyu kestane renkli kil topraktan oluşur, 40-45 cm kalınlığındadır. 1988 yılında bu tabakada iki tane ocak yeri tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde ocak içinde yakılan hayvan kemiklerine denk gelinmiş ve mağaranın zemini tespit edilmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2008: 91-93).

Bu dönemde de insanların hayatında avcılık ön plandaydı. V nolu ve VI nolu tabakada ocak yerleri tespit edilmiştir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 37). Kazma mağarası, Orta Paleolitik dönemindeki ilk kadim insana ait buluntunun ortaya çıktığı yerdir. Bugüne kadar Nahcivan bölgesinde ilk insanın 5-6 milyon yıl önce yaşadığı düşünülmektedir, bu buluntudan sonra 80-90 milyon yıl önce burada yaşam olduğu kanıtlandı (Cəfərov Ə., 2008: 221).

Buzeyir mağarası, Lerik bölgesinin Zuvand çayının sol tarafındadır, denizden 1640 m yüksekliktedir (Əliyev I., 2007: 55). Buzeyir mağarasını, ilk olarak 1985 yılında Ə.Q. Cəfərov araştırmaya başlamıştır (Cəfərov Ə., 2008: 222). Mağara, Güney Azerbaycan bölgesindeki ilk yaşam izlerinin rastlandığı yerdir. Bugüne kadar bölgede insan yaşamına dair izlerin 10-15 bin yıl öncesine ait olduğu söylenmekte idi. Buzeyir mağarasındaki incelemeler gösteriyor ki, aslında Paleolitik dönem insanları Güney Azerbaycan'da 120 bin yıl önce yaşamaya başlamıştır (Cəfərov Ə., 2008: 45). Mağaranın uzunluğu 12 m, eni 5-6 m ve yüksekliği (toprak çöküntüsünden itibaren) 2-2,5 m'dir. 1985 yılında yapılan çalışmada mağarada 5 tabaka tespit edilmiş ve mağarada taş aletler ve avlanmış hayvan kemikleri bulunmuştur. Ə.Q. Cəfərov, 1990 yılında yaptığı çalışma sonucu bölgeyi 6 tabakaya ayırarak incelemiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 73). Mağaranın, IV nolu ve VI nolu tabakalarının Mustye kültürüne ait olduğu söylenmektedir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 38).

Birinci tabaka siyah renkli ve hayvan gübresinden ibaret olan tepe 5-7 cm kalınlığındadır. Orta Taş dönemine ait kil kaplar tespit edilmiştir. *İkinci tabaka* sarı renkli kil toprak yapısına sahiptir, kalınlığı 40-45 cm'dir. İkinci tabakanın aşağısında 4-5 cm kalınlığında gri renkte bir katmana denk gelinmiştir. Yapılan inceleme sonucu bu katmanın karst kumundan meydana geldiği görülmüştür. *Üçüncü tabaka*'nın kalınlığı 32-35 cm'dir. *Dördüncü tabaka* açık gri renkli kil toprak görünümünde olan tabakanın kalınlığı 25-30 cm'dir. *Beşinci tabaka* koyu sarı renkli kil topraktan oluşur, kalınlığı 50-55 cm'dir. *Altıncı tabaka* açık sarı kumludur, kalınlığı 35-40 cm'dir (Cəfərov Ə. Q., 2008: 96-98).

Bakü'nün yakınlarında olan Binagadi köyünde 1938 yılında tespit edilen, 1 m yükseklikte olan mezar şeklindeki alandan hayvan kemikleri çıkmıştır. Bu hayvanlar arasında mağara kaplanı, kurt, tilki, mağara boğası, gergedan ve geyik kemikleri tespit edilmiştir. Bölgenin bitki kalıntıları da oldukça zengindir. Bitkiler arasında, üzüm, nar, fındık, armut v.b. meyve ağaçlarının dalları tespit edilmiştir. Binagadi köyündeki buluntuların 40 bin yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010:

38). Burada, özellikle günümüzde de iyi bilinen meyve ağaçlarının izlerine rastlanması önemlidir. Bu meyveler, o dönemde coğrafyanın insan yaşamı için uygun tabiat şartlarına sahip olduğunu bize bildirmektedir.

Buzeyir mağarasındaki taş aletler teknik ve tipolojik olarak Mustye-son Aşel döneminde hazırlanmıştır. Taş aletler içinde esas yeri kaşığı ve sivri uçlu aletler almaktadır (Əliyev I., 2007: 55). Buzeyir mağarası, Lenkeran bölgesinde Paleolitik döneme ait ilk yerdir. 1985-1990 yıllarında Lenkeran, Astara, Lerik ve Masallı bölgesinde ilk defa Paleolitik döneme ait kadim insan buluntusu ortaya çıkarılmıştır. Bu da Azərbaycan bölgesinde, Paleolitik dönemde kadim insanların geniş bir alana yayıldıklarını göstermektedir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 74).

Azərbaycan və Kafkasya arazilerinde kadim insanlara ait Paleolitik maddi kalıntı izleri Azık Paleolitik buluntularının VII.-X. tabakasındaki Dmanisi Paleolitik abidesinde tespit edildikten sonra dünyanın farklı bölgelerindeki bilim adamlarının dikkatini çekmeye başlamıştır (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 139). Dmanisi mağarası, Tiflis şəhrine 90 km uzaklıkta olup Çavaheti dağındadır. Mağarada ilk çalışma 1980 yılında yapılmış, daha sonraki çalışma 1991-2002 yıllarında yapılmıştır. Dmanisi Paleolitik kalıntısı 6 tabakadan oluşmaktadır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 40). Alt tabaka olan VI. tabaka volkan külü ile dolu olup, arkeolojik kazılar II., III. ve V. tabakada yapılmış, insana ait olan çene, baş ve diş buluntuları V. tabakada tespit edilmiştir. Bölgedeki kazı sahası 5 km'lik bir alana yayılmıştır. Buluntular 6 baş, 4 alt çene, 12 diş ve diğer kemiklerden oluşmaktadır. Bu buluntular üzerinde çalışma yapan Gürcü antropolog Qoburya'nın tespitine göre bu insanlar Doğu Afrika'nın Olduvay deresindeki Homohabilis tipli insanlara benzerlik gösterir (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 141) ve Homohabilis'ten Homoeractus'a geçiş dönemine aittir. Yapılan incelemeler sonucu bu insanların günümüzden 1,7-1,8 milyon yıl önce yaşadıkları anlaşılmıştır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 40). 1990-2008 yıllarındaki kazı çalışmaları ile Dmanisi mağarasının en zengin Homoerctus buluntulara sahip olan yer olduğu anlaşılmıştır (Məmmədov, 2014: 10). Bölgedeki fauna buluntularını A.K. Vekua yapmıştır. Yaptığı incelemeler sonucu IV.-V. tabakada hayvan başları, çeneleri, dişleri ve ayak kemikleri tespit edilmiştir. Tespit edilen hayvanlar arasında fil, gergedan ve geyikler vardır. Yapılan iş aletleri ise kuvars, kuvarsit ve sünger taşından olup kaba şekilde yapılmışlardı. Fransız arkeolog Anri dö Lümley'e göre buradaki iş aletleri, Doğu Afrika, Kenya ve

Etiyopya'daki Olduvay kültürü ile mukayese edilebilir (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 142-143).

1991 yılında Dmanisi mağarasında bulunan çene kemiğinin 1 milyon 770 bin yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir. Bu bölgede tespit edilen en eski insan buluntusu olsa da, Dmanisi de incelenmeyi bekleyen 60 tane insan kafatası vardır. 1991-2005 yıllarında iki genç ve üç yaşlı insana ait toplam beş tane kafatası buluntusu tespit edilmiştir. Bunların Homoerctus tipli insana ait olduğu anlaşılmıştır. Daha sonraki incelemelerde kafataslarının üçünün Homogeorgicus'a ait olduğu da tespit edilmiştir (Məmmədov, 2014: 12).

İlk olarak, 1982-1990 yıllarında yapılan kazı çalışmaları sonucu bölgede kale duvarları ve çanak çömlek kalıntıları tespit edilmiştir. Gürcistanlı arkeologlar ise Dmanisi abidesinde tahıl çömleklerinin saklandığı çukurda Buzul çağıının yaşandığını ve orada hayvan kemiklerine denk geldiğini kaydetmişlerdir. Bu hayvan kemiklerinin en eski ata ait olan kemikler olduğu düşünülmektedir ayrıca kemikler arasında güney fili ve gergedan kemikleri de tespit edilmiştir (Hüseynov & Cəfərov, 2008: 139).

Şuşa mağarasında, 1971 yılında M.M. Hüseynov'un rehberliğinde, Şuşa arazisindeki Daşaltı çayının sol tarafındaki Şuşa mağarasında yapılan incelemeler sonucu, dört tabaka tespit edilmiştir. Bu tabakalar şunlardır: *Birinci tabaka* hayvan gübresi ve külden ibarettir, 27-36 cm kalınlığındadır. Buluntular Orta Taş, Tunç ve Eneolitik dönemine aittir. *İkinci tabaka* açık sarı renkli kil toprak görünümlüdür, kalınlığı 50-55 cm'dir. Mağarada sarkıtlar vardır. Kil kaplar ve hayvan kemikleri tespit edilmiştir. *Üçüncü tabaka* koyu sarı kil toprak görünümlü olan tabakanın kalınlığı 62-68 cm'dir. *Dördüncü tabaka* açık sarı renkli toprak görünüme sahiptir, kalınlığı 48-54 cm'dir. Bölgedeki buluntuların yapım tekniklerinin son Aşel kültürüne ait olduğu belirtilmektedir. Fakat bölgenin incelemesi henüz tamamlanmamıştır (Cəfərov Ə. Q., 2008: 94-95).

1.1.3. Üst Paleolitik Dönem

Azerbaycan'da uzun süren Mustye kültüründen sonra 35-33 bin yıl önce üst Paleolitik dönem başlamış ve bu dönem 35 bin yıl önce başlayıp, 12 bin yıl önce son bulmuştur (Cəfərov Ə. Q., 2004: 77). Bu döneme ait buluntular Tağlar Paleolitik mağarasının II nolu tabakasinda, Damcılı mağarasında, Kobustan 'Kayaarası' buluntularında, Kelbecer'in Zar arazisinde ve Kazak bölgesinin yatak arazisindedir (Cəfərov

Ə., 2008: 225). Bu geçiş dnemində insanların hayat tarzında, düşüncelerinde ve iş aletlerinin hazırlanmasında önemli deęiřimlər olmuştur. Bu dönemde taştan ve kemikten daha evrensel aletler yapmaya başlamışlardır. Bu dönemden itibaren taş ve kemik aletlerin üzerine motifler işlenmeye başlanmış ve sanatsal faaliyetlər başlamıştır (Əliyev I., 2007: 55). Bu dönemde iş aletleri yapılırken Mustye kültüründen farklı olarak şekil verilecek levha ve bu levhayı vurarak şekillendirecek aletin arasına özel bir malzeme koyulurdu. Bu malzeme karaca veya geyik boynuzundan yapıldı. Bu tekniğe basma rötüş deniyor. (Baxşaliyev, 2006: 26). Bu aletler prizma şeklini alırlardı. Yapılan bu aletlerin çoğu kemikten ve ağaçtan (sap kısmı) yapılmıştır. Taş aletlerin yanında kemikten yapılmış bız, bıçak, engel, süngü, iğne v.b. aletler vardır (Cfrov Ə. Q., 2004: 77). Yapılan aletlere prizma şekli verilmesi yapılan malzemelerin çeşidini artırıyordu. Bıçak şeklindeki aletlerin uzunluğu 5-10 cm, genişliği 2-3 cm olurdu (Baxşaliyev, 2006, s. 26). Son Paleolitik dönemde insanlar mağaralarda, yer altı evinde (toprağı kazarak yapılan ev) ve yerüstü evlerde yaşamışlardır. Bu dönemden itibaren, insanlar dere kenarlarına, kaya sığınaklarına ve teraslara yerleşim alanları yapmaya başlamışlar ve bu alanları genişletmişlerdir (Cfrov Ə., 2008: 113). st Paleolitik dönemde sanatta önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Matrischal (anaerkil) dönemde kadına tapınma ile ilgili simgesel birçok kadın fiğr tasvir edilmiştir (Əliyev I., 2007: 56). Kemikten yapılmış sivri uçlu aletler, klngler² ve minyatür delikli iğneler geniş bir alana yayılmış (Baxşaliyev, 2006: 26) ve mağara duvarlarına, kaya üzerlerine resim çizmek de bu dönemde başlamıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 21). Bu döneme ait buluntular artık insanların temel yaşamsal ihtiyaçlarını temin etme çabasının yanı sıra tekniksel anlamda, dini ve kültürel anlamda da gelişme gösterdiğini gzler önüne sermektedir.

Bu dönemde zengin defin gelenekleri ortaya çıkmıştır. Bu dönem insanı fiziksel olarak Neantrop ve Kromanyon v.b.'dir (Əliyev I., 2007: 56). st Paleolitik dönemde avcılık geniş alana yayılmıştı. Kadın ve erkek arasında iş bölümü başlamıştı. Erkekler ava gitmekle, kadınlar ocak kurmakla, elbise dikmekle ve çocukları terbiye etmekle sorumluydular. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri ise kabile içi evliliğin hoş karşılanmaması idi (Baxşaliyev, 2006: 26). Kültürel ve sosyal alanlarda düzenlemelere gidildiği bir dönemin yaşandığı ve insanların hayat şartlarında bir konfora ulaştığı dikkat çekmektedir. Sanatsal ve

² Taş veya toprağı kazmak için kullanılan bir ucu sivri, diğer ucu geniş olan alet (bkz. Azrbaycan Lğti, Cilt 2, S.778, Bakü-2006).

teknik anlamlarda gelişmeler yaşanması, toplumsal anlamda iş bölümlerine gidilmesi ve zengin defin geleneklerinin oluşmaya başlaması insanların yaşayış şeklinde ve hayat şartlarında değişimler yaşandığının izlerini taşımaktadır.

Üst Paleolitik döneme ait maddi medeniyet buluntuları Damcılı mağarasındadır. Damcılı Mağarasında 7 bin kadar taş alet ve 2 binden çok avlanmış hayvan kemiği buluntusu ortaya çıkmıştır. Damcılı mağarasına ait aletlerin yapım tekniklerine bakarak, Mustye, Mezolitik, üst Paleolitik ve Neolitik dönemlerde hazırlandığı kanısına varmak mümkündür. M.M. Hüseyinov'un rehberliğinde Kazak bölgesinin Daşsalahlı mağarasında yapılan kazılarda 354 tane taş alet ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Bu aletlerin yapım tekniği orta Paleolitik döneme aittir (Cəfərov Ə., 2008: 31-32). İş aletleri kaşağılar, kesici aletler, bizler ve bıçaklardır. Aletler çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmış olup, oldukça karışık haldedirler. Bu döneme dair yeterli araştırma yapılamamıştır (Əliyev I., 2007: 56). Damcılı mağarasında kırmızı boya tespit edilmiştir. Fakat mağaranın stratigrafisi çok karışık olduğu için bu boyanın hangi döneme ait olduğu tam olarak anlaşılmamaktadır (Cəfərov Ə., 2008: 265).

Üst Paleolitik dönemde insanlar daha çok Kafkas geyiği, Karaca, Ceylan ve Dağ Keçisi avlamışlardır (Baxşəliyev, 2006: 25). Üst Paleolitik dönemde iklim şartlarının değişmeye başlaması ile bazı hayvanların nesli tükenmeye ve bitki örtüsünde değişim yaşanmaya başlamıştır. Nesli tükenen hayvanlar; mağara ayısı, gergedan, Mezopotamya geyiği, mağara sırtlanı, bizon ve ilkel boğadır (Cəfərov Ə., 2008: 113).

Dönemin ve bölgenin başka bir kalıntısı olan Zar mağarası, Gedebeý bölgesinin Şahdağ ve Murovdağ silsilesi arasında bulunan Terter çayının sol tarafındadır, denizden 2190 m yüksekliktedir. M.M. Mensurov mağarada incelemeler yapmış ve obsidyenden hazırlanmış 152 eşya buluntusu ortaya çıkarmıştır (Baxşəliyev, 2006: 25). Bu dönemin M.Ö. 65-60 bin yılları ile 32-28 bin yılları arasında olduğu düşünülmektedir (Əliyev V., 2010: 67). Buluntular arasında üst Paleolitik döneme ait olan kaşağılar, yaprak şeklinde sivri uçlu, rötuş işlemi görmüş levhalar ve çengel şeklinde olan aletler vardır (Baxşəliyev, 2006: 25). Aletlerin yapım tekniği ve çeşidine bakılarak, insanların Paleoantrop (ilkel insan) insandan biraz daha gelişmiş olan Neandertal insana geçiş olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlar bu dönemde özel birlikler kurup, her hayvan için ayrı av aleti yapmışlardır (Əliyev V., 2010: 67). Mağaranın güney kısmında, çakıl, çay taşı ve killi toprağın karışımından oluşan 6 tabaka tespit edilmiştir. Buluntularda yapılan teknik incelemeler sonucu, yapım tekniklerinin

Mustye kültürünün ikinci dönemine ait olduğu ve Mustye kültüründen Üst Paleolitik döneme geçiş zamanına ait olduğu tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2006: 25). Bölgede yaşanan volkan patlaması sonucu insanlar zar mağarasında yaşamaya başlamışlardır. Mağara ve çevresinde inceleme yapan akademisyen E.V. Memmedov, iklimin yumuşak olduğunu ve mağaranın çevresinde vahşi at, keçi, ceylan v.b. hayvan kemiklerinin olduğunu tespit etmiştir (Əliyev V., 2010: 66).

1.2. Mezolitik Dönem

Azerbaycan'da M.Ö. XIII.-IX. binli yıllardan itibaren Mezolitik dönem başlamış ve insanlar artık üretken bir ekonomi sistemine geçiş yapmışlardır. Mezolitik dönemden itibaren tarım ve hayvancılık başlamıştır. İnsanların hayatında, Üst Paleolitik dönemden, Orta Taş (Mezolitik) dönemine geçiş sürecinde önemli değişimler olmuştur (Cəfərov Ə., 2008: 114-115). Azerbaycan'da Mezolitik dönem ilk defa XX. yüzyılın 50'li yıllarında M.M. Hüseyinov tarafından Kazak bölgesinin Daşsalahlı kentinde bulunan Avey dağındaki Damcılı mağarasında tespit edilmiştir. Daha sonra 60'lı yıllarda Gobustan'da C.N. Rüstəmov ve F. M. Muradova tarafından Büyüktaş, Küçüktaş dağlarında, Ana zağa, Kenize, Ovçular, Daşaltı, Sığınacak, Boğaler, Boğaler-2, Maral, Ceyranlar, Kayaarası, Kayaarası-2 ve Firuze yaşayış yerinde Mezolitik döneme ait buluntular tespit edilmiştir (Rüstəmov & Muradova, 2008: 322). Bu yaşayış yerinin kalınlığı 1 m'dir. Bazı bölgelerde ise 1 m'den daha fazladır. Bu yaşayış yerinde ocak yerleri ve bu ocakların içinde yanmış hayvan kemikleri ve çevresinde bulunan kayalarda ise insan ve hayvan figürlerinin olduğu kayalar vardır (Rüstəmov, 2007: 66).

Mezolitik dönemin başlaması tahmini olarak son buzullaşma çağının başlangıcı olan Holosen dönemine denk gelmektedir (Əliyev İ., 2007: 64). Buzların erimeye başlamasıyla yaşanan iklim değişimi sonucu insanların hayatında yeni gelişmeler yaşanmıştır (Baxşəliyev, 2006: 28). Fakat bu gelişmeler bölgenin her yerinde aynı anda olmamıştır. Bazı bölgelerde hayvancılık, bazı bölgelerde tarım ve bazı bölgelerde ise tarım ve hayvancılık aynı anda gelişmeye başlamıştır (Əliyev İ., 2007: 65). Yaşanan iklim değişimi avlanılan hayvan sayısının azalmasına neden olmuştur. Bu da insanları yeni bir arayış içine sokmuştur. 1928 yılında Genel-birlik Uygulamaları Botanik Enstitüsü müdürü Prof. N.İ. Vavilov Büyük ve Küçük Kafkasya'nın en eski buğday çeşidi olan *Triticum Dicoccum*'un Osetya ve şimdiki Ermenistan bölgesinde yetiştirildiğini tespit etmiştir.

Yabani buğday tanelerinin Azerbaycan'ın farklı bölgelerine dağıldığı bilinmektedir. Yabani arpa ise Bilesuvar-İmişli bölgesinden günümüze kadar gelmiştir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 22). İnsan nüfusu artmaya başlamış, yay ve okun keşfi ile avcılık kolaylaşmış fakat av hayvanlarının sayısında giderek azalma başlamıştır. Temel besin maddesi olan eti karşılayabilmek için bazı hayvanlar evcilleştirilmeye başlanmış, bazı bitkilerin yetiştirilebilmesi için ön hazırlıklar başlamıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 326). Bu dönemde insanlar, hayvanları evcilleştirme ve bitkileri çoğaltma yöntemini öğrenmişlerdir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 43). Gobustan'da yabani bitkiler, buğday ve arpa idi. Evcil hayvanların ataları bunları yerd. XI.-X. yüzyılda insanlar yabani bitkilerin tanesinden gıda üretmeye başladılar. Koyun ve keçiyi evcilleştirip, yabani bitkilerin tanesini yediler. M.Ö. VIII,-VII. bin yıllarında Zagros'da tarım ve hayvancılık ön plana çıkmıştır (Əliyev İ., 2007: 65). Mezolitik dönemde ilk evcilleştirilen hayvan köpek olmuştur. Bu dönem fok ve balık avcılığı da vardı (Baxşəliyev, 2006: 28). Mezolitik dönemin sonunda avcılık ve toplayıcılığın yanında, tarım ve hayvancılığın ilk adımı atıldı (Rüstəmov & Muradova, 2008: 325). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu dönemde artık insanların üretici olduğunu ve tarımsal faaliyetlerde bulunduklarını görüyoruz. Bu gelişmenin itici gücünün de yaşanan iklim değişiklikleri sonucunda hayvan sayılarının azalması ve buna paralel olarak nüfusun artış göstermesi dikkat çekicidir. Bu zorlayıcı sebepler insanların tarımsal faaliyetlere yönelmesine katkı sağlamış, bu şekilde bölgede bitki yetiştiriciliği başlamıştır.

Bu dönemde küçük ölçekli (mikrolit) aletler, ok uçları, bıçaklar, bizler, çeşitli kaşığı ve kesici aletlerin yapımı geniş bir alana yayılmıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 21). Ok ve yayın keşfi ile ferdi avcılık ve balıkçılık başlamıştır. Gobustan arazisinde balık kılçıkları ve kaya üzerlerinde kayık resimleri tespit edilmiştir (Cəfərov Ə., 2008: 116). Mezolitik dönemde balıkçılık geniş bir alana yayılmış ve insan hayatında önemli bir yer alamaya başlamıştır. Gobustan kaya resimleri üzerinde çok miktarda kayık resmi, balık ve balık ağı resmi tespit edilmiştir. Arkeolojik kazılarda Gobustan yaşayış yerinde balık ağı dokumak için kullanılan kemik aletler, zıpkınlar, balık ve fok balığı kemikleri ortaya çıkarılmıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 22).

Azerbaycan'da Mezolitik dönemin başlangıcı Gobustan abideleridir. Bakü şehrinin 60 km güneyindedir. Büyüктаş, Küçüктаş ve Cingirtaş dağ eteklerinde bulunan büyük kaya parçalarının üzerindeki resimlerin Mezolitik ve Neolitik döneme ait olduğu anlaşılmıştır (Baxşəliyev, 2006: 28). Gobustan'da insanların yerleşik hayata geçmeleri için uygun dönem

Hvalin dönemidir. Bu dönem ise üst Paleolitik döneme (M.Ö. XVIII-XV bin) denk gelmektedir. Gobustan'da insanlar Hazar denizi sahilinde yaşayıp balık tutup, fok avlardı ama asıl av hayvanları ceylandı. Gobustan'ın Kayaarası yerleşim alanının fauna buluntularının %98'ni Prof. Dr. Hacıyev incelemiş ve Kayaarası Mezolitik döneme 'Ceyran Mezoliti' adını vermiştir. M.Ö. VIII.-VII. bin yıllarında Kafkasya'da tarım ve hayvancılık öne çıkmıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 328). Gobustan'da en kadim resimler yay ve okla silahlanmış erkek resmi ve tek tek veya bir grup halinde kadınların elinde ok ve yay olan tasvirlerdir. Ayrıca, bazen el ele dans eden insan figürleri ve vahşi boğa figürünün bulunduğu kaya resimleri vardır. Araştırmacılar Gobustan tasvirlerine bakarak kadim insanların totem ve büyüye inandıklarını tespit etmişlerdir (Baxşəliyev, 2006: 28). Mezolitik dönemde, Gobustan halkı arasında ahiret inancı başlamıştır. Öldükten sonra, öteki dünyada tekrardan dirileceklerine inanıyorlardı. Bedenden hariç ruhun varlığına inanmaya başladılar. Fakat çok yaygın değildi. Onlar büyü ve sihrin yanında, hayvan atalarının varlığına da inanıyordu (Rzayev, 2019: 109). Gobustan'da erken kaya üstü resimlerinin hemen hemen hepsi av hayvanlarına aittir. Bunlar arasında, keçi ve geyiğin nal şeklindeki bir taşla yaralanmasını anlatan sahne taş üzerine çizilmiştir. Bazı bilim adamlarına göre, bu sahne ava başlamadan önce hayvanlara büyü yapılması inancı ile ilgiliydi (Bünyadov, Əliyev, & Əliyev, 2007: 22). Üst Paleolitik dönemde başlayıp Mezolitik dönemde devam eden kadın heykelleri, boğa başlı tasvirler ve avlanmış ceylan, boğa ve vahşi at tasvirleri, kadın ve erkek tasvirleri kayalar üzerine çizilmiştir. Balıkçı kabilelerin ağaç gövdesinden kayık yaptıkları, kayalar üzerinde çok az bulunan kayık resimlerinden anlaşılmaktadır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 330). Kaya üstü resimleri bize onların inaç ve günlük hayatları hakkında bilgi vermenin yanında o dönemin zoolojisi ile ilgili bilgiler de sunmaktadır. Kaya üstü resimleri av sahneleri, o döneme ait hayvan türleri hakkında bilgi vermektedir.

C.N. Rüstəmov'un tespitine göre, Gobustan'daki avcıların asıl silahı ok ve yaydı. Mezolitik dönemde, Gobustan'da ok ve yayın kullanım alanının oldukça geniş olduğu tespit edilmiştir. Ok, ağaç kamışa sivri çakmak taşlarından ok ucu yerleştirmek suretiyle yapılmaktadır. Ayrıca kemikten yuvarlak şekilde yapılan ok uçları vardır (Cəfərov Ə., 2008: 117). C.N. Rüstəmov ve F.M. Muradov, araştırmalar sonucunda Gobustan'da, Mezolitik, Neolitik ve Tunç dönemlerine ait 30'dan fazla yaşayış yeri tespit etmişlerdir. Mezolitik dönemde, Gobustan'da yaşayan insanlar balıkçılıkla oldukça yakından ilgilenmişlerdir. Balıkçılıkta kullanılan kancalar, tor ağaç ve kamıştan yapılmıştır. Ayrıca kayık ve kayık kürekleri de yapmaya başlanmıştır. Gobustan'da kayalar üzerinde bazen adam, bazen de

burun hizasında güneş olan kayık resimleri tasvir edilmiştir. Bu tür tasvirler genelde Firuze kültürü tabakasında bulunmaktadır (Cəfərov Ə., 2008: 118). Gobustan'da mızrakla da balık avlandığı hatta mersin balığı avlandığı bilinmektedir. Gobustan'da Mezolitik dönemde balıkçılık ve avcılığın dışında insanlar, bitkilerle de ilgilenmeye başlamışlardır. Arazide yetişen yeşillikler, mantar, yer fıstığı ve yabani otlardan faydalanmışlardır. Bunları toplayabilmek için çakmaktaşıdan bıçak yapmışlardır. Günümüzden IX bin yıl önce Mezolitik, Neolitik –Yeni Taş devrinde değişim başlamıştır (Cəfərov Ə., 2008: 119). Mezolitik dönemde Karabağ'da avcılığın önemi artmış, küçükbaş hayvanlar evcilleştirilip bitkilerden gıda olarak yararlanmaya başlanmış, bu dönemden itibaren ilkel tarım ve hayvancılık başlamıştır (Əliyev V., 2010: 67).

Mezolitik ve Neolitik dönemde silahların hazırlanmasında çakmaktaşı, kemik, çay taşı ve kısmen ahenk taşından faydalanılmıştır. Gobustan ve etrafında çakmaktaşı yatağının varlığına dair bir bilgi yoktur. Mezolitik dönemde Kafkasya ve Orta Asya'nın birçok Mezolitik dönemi abidelerinde olduğu gibi Gobustan'da da taş aletler mikrolit karakterlidir. Bu nedenle ok ve yay geniş alana yayılmıştır (Rüstəmov, 2007: 66). Gobustan'da iş aletleri çakmaktaşı ve kemikten yapılmıştır. Damcılı mağarasının Mezolitik döneme ait olan iş aletleri çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmıştır. Bu aletler geometrik şekilli, kavisli, yamuk kesici aletler, bıçaklar, pensler, bizler v.b. aletlerdir. Bu dönemde iş aletlerinin yapım tekniğine qoşma tekniği denmiştir. Bu teknikle yapılacak olan bıçak, mızrak ve hançerin sapı ağaçtan yapılır, taş kısmına ise sapa tutturmak için delik açılırdı. Mikrolitler ise ok ucu ve farklı aletlerin yapımında kullanılırdı (Baxşəliyev, 2006: 29). Damcılı mağarasına ait materyallerin az bir kısmı Mezolitik döneme aittir. Yapılan incelemeler gösteriyor ki Damcılı mağarasında uzun süren bir yaşam devam etmiştir. Buranın sakinleri avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık yapmışlardır. Buradaki taş aletler oldukça karmaşık haldedir, fakat bölgede son Paleolitik dönemden Mezolitik döneme geçiş yaşanmıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 323).

Ucu sivri, delici, farklı kaşıklar ve keserler Mezolitik dönemde hazırlanan aletlerdir. Uçlu ve yanlı kaşıklar, deri işlemede, ağaç ve kemikten yapılan aletlerin hazırlanmasında, küçük kesici aletler ise kemik veya tahta üzerine işlenen zarif desenlerin yapımında kullanılırdı. Mikrolit dişli, ok, mızrak ve biçme bıçaklarının hazırlanmasında faydalı olmuştur. İş aletleri arasında Şaftın harmanlanmasını sağlayan malzemenin de olması dikkat çekicidir. Gobustan'ın bütün Mezolitik ve Neolitik yaşayış yerlerinde bu harmanlayıcı

aletler bulunmaktadır. Gez ise qargaduzu³ taşından yapıldı. Bazı gezlerin kenarında zikzak çizgiler ve başağa benzeyen desenler vardır (Rüstəmov, 2007, s. :66). Şaftın harmanlanmasını sağlayan obsidyen taşının birinin ise kenarına ceylan resmi tasvir edilmiştir. Bazıları ise zarif bir şekilde kesme, dalgalı ve birbirini kesen çizgilerden oluşan hatlar ile süslenmiştir (Rüstəmov & Muradova, 2008, s. :331). Dolayısı ile hem teknik hem de sanatsal alanda ilerleme yaşanmıştır.

Bu dönemde iri boynuzlu hayvanların (koyun hariç) vahşi çeşitleri vardır. Homosapiens'in Azerbaycan'da ortaya çıkarılmış ilk buluntuları Mezolitik döneme aittir. Gobustan'ın Firuze yaşayış yerinde açılan mezarda 10 tane yaşlı insana ve 1 çocuğa ait iskelet tespit edilip incelenmiştir. Hepsinin yanında taştan yapılmış boncuk vardır. Bazı iskeletlerin yanında farklı süs eşyaları da vardır (Rüstəmov, 2007: 68). Yapılan antropolojik inceleme sonucu bu insanların çağdaş Azerbaycan ırkı ve aynı zamanda da Avrupa ırkının güney koluna ait olan dolikokran (uzun başlı) tipli insanlar olduğu ortaya çıkan görüşlerden birisidir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 22-23).

Mezolit ve Neolitik dönemde çay taşlarından vurma aletler, elekler ve tor için ağırlık taşı hazırlanırdı. Gobustan'da taş aletler ağaç doğramada, ağaç işlemede, ağaçta delik açmada ve taşlara resim çizmede kullanılırdı. Yabani bitkilerin tanelerini çıkarmak ve köklerini yiyebilmek için taş elekler kullanılırdı. Avcılıkta ok ve silahın dışında tuzak kurarak da av yapılırdı (Rüstəmov, 2007: 66). Avlanan hayvanlar arasında vahşi genç at, vahşi eşek, boğa, geyik v.b. hayvanlar vardır (Baxşəliyev, 2006: 28). Gobustan'da asıl avlanan hayvan ceylan ve genç attır. Bu dönemde balıkçılık da gelişmiştir. Balık tutmak için tor ve kancaların yanı sıra ağaçtan kayık ve kayık küreği yapılmıştır. Üzerine kayık resmi çizilmiş kaya resimleri daha çok Firuze yaşayış yerinde görülmüştür. Kayalarda balık, balık toru, tor için ağırlık taşı ve balık ile fokun kemik buluntuları balıkçılığın yaygın olduğunu göstermektedir. Gobustan sakinleri tor ve mızrakla balık, hatta mersin balığı tutmuşlardır. Gobustan sakinleri avcılık ve balıkçılığın yanında toplayıcılıkta da gelişmiştir. Arazide yetişen yeşillik, mantar, yer fındığı ve yabani bitkileri toplamaya başlamışlardır (Rüstəmov, 2007: 67).

Bu dönemde taş, kemik ve ağaç işlemenin yanında iş aletleri, silahlar ve süs eşyaları, kayık yapan, tor dokuyan, kancaları düzelten hatta avlanmış hayvanların doğranması ile

³ Toprak altında buluna şeffaf kristal madde (bkz. Azərbaycan Lügəti, Cilt 3, Bakü-2006).

ilgilenen profesyonel insanlar veya gruplar vardı. Avlanılan hayvanın her şeyinden faydalanılıyordu. Derisinden elbise, ayakkabı, şapka yapılır, deriler evin üstünü örtmek için veya zemine sermek için kullanılırdı. Ayrıca çanta, sepet, kemer ve kuşak da yapılırdı. Boynuz ve kemiklerinden silah, kurumuş damarından ok ve yay hazırlanır ve ip de yapılırdı. Yemek sadece ocaklarda hazırlanırdı. Bazen taştan özel ocaklar da yapılırdı (Rüstəmov & Muradova, 2008: 332-333). Mezolitik dönem, pek çok açıdan insanların yaşam şartlarının değiştiği ve sosyal, kültürel, dini, teknik ve sanat gibi alanlarda gelişmeler kaydettiği önemli bir dönem olmuştur. Bu gelişmelerin izlerini yukarıda da bahsettiğimiz üzere ortaya çıkan buluntularda görmek mümkündür.

1.3. Neolitik Dönem

1945 yılında, Batı Azerbaycan'ın Bogutlu Dağı yakınlarında erken Neolitik döneme ait birçok yaşayış yeri tespit edilmiştir. 1946 yılında S.N. Zamyatnin ve M.Z. Paniçkina tarafından arazide yapılan çalışmalarda Neolitik döneme ait uzun ve prizma şeklinde iş aletlerinin hazırlandığı büyük bir atölye keşfedildi. Bogutlu kültürü, Kafkasya'nın farklı bölgelerinde ortaya çıkarılan buluntular ve Gence çevresinde bulunan cilalanmış taş balta ile 1903 yılında E. Resler tarafından Şemkir'de kazılan kurganlara ait eşyalar arasında benzerlik vardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 46). Azerbaycan'da Neolitik döneme ait ilk buluntular, 1938-1941 yıllarında Gence çay bölgesinde Gillikdağda bulunan 78 nolu çakmaktaşı imalathanesidir. İmalathane kazak bölgesinin Damcılı mağarasında bulunmuştur. Bu dönemin son evresine ait buluntular ise Agstafa bölgesindeki Aşağı Göyceli kentindeki Töyretepenin alt tepesinde, Şomutepe'de, Kargalartepe'nin alt tepesinde, Karabağ'da, Çalağantepe'de ve Nahcivan'daki Kültepe-I (1a) tepesinde bulunmuştur (Rüstəmov & Muradova, 2008: 337). Azerbaycan'da Neolitik dönem buluntularına Damcılı mağarasında, Gobustan abidelerinde (Ovçular Zağası, Ana Zağa, Firuz, Büyükdag), Nahcivan Kültepesi, Göygöl arazisinde, Karaköpektepe, Yanıktepe, Hacı Firuz, Şomutepe, Töyretepe ve diğer tepelerde rastlanır (Baxşəliyev, 2006: 30). M.Ö. VII.-VI. bin yıl önce Neolitik dönem başlamıştır. İnsanlar bu dönemde tarım ve hayvancılıkla meşgul olmaya başlamışlardır. Ekonomide yaşanan gelişmeler yanında dini ve teknik anlamda da gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Taştan yapılan baltalar ve iş aletleri geniş alana yayılmıştır. Gelişen yeni teknik sistem ile eski sistem terkedilmiştir. Cilalama ve delme tekniği ile bıçak, bız, mızrak, hançer ve ok uçları yapılmış ve cilalama tekniği geniş bir alana yayılmıştır. Bu

teknikle el baltası (sadır), balta ve diğer kesici aletler yapılmıştır. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri de kilden keramik üretimidir. Bu kaplar basit teknikle yapılmış, tabanı dar, üst bölgesi ise geniş boğazlıdır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 45). Bu dönemde insanlar yerleşik hayata geçip, çay vadilerine ve yüksek tepelere ev yaptılar. Ambarı ve ocağı olan bu evler, kerpiç ve tuğladan yapılmıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 23). Bu dönemde tarım ve hayvancılık ön plana çıkmıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 335).

Araştırmacılar Neolitik dönemi, Keramiksiz Neolitik ve Keramikli Neolitik dönem olarak ikiye ayırır (Baxşəliyev, 2006: 30). Neolitik kil kabının ortaya çıktığı orta Eneolitik döneme geçişin yaşandığı buluntular, Agstafa bölgesinde, Töyretepe, Şomutepe, Kargalartepe, Kazak'ta Kıyamettepe, Nahcivan'da Kültepe'nin alt tabakasında vardır. Neolitik döneme ait buluntular Genceçay bölgesinde Hanlar şehrinin batısında bulunan Gillikdağda ortaya çıkarılmıştır. Burada büyük bıçaklar, delici aletler, kaşaklar, çakmaktaşıdan yapılmış vurma aletler ve orak dişleri çıkarılmıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 343). Dokunan sepetlerin üzerinde bulunan balçığın fırında pişirildiği ve bu teknikle birçok kap yapıldığı ortaya çıkmıştır. Daha sonra yapılan kil kapların yapımında el çarkı kullanılmaya başlanmıştır. Yapılan bu kaplar su ve erzak depolamak için kullanılırdı. Bu kapların üzerine desenler çizilirdi. Neolitik dönemde yaşanan gelişmelerden biri de dokumacılığın başlaması ve gelişmesiydi. Dokumacılık için bitkilerden ve yünden yararlanılmıştır. Neolitik dönemde dokumacılığın geliştiğini kanıtlayan birçok dokuma aleti tespit edilmiştir. Damcılı mağarasında Neolitik döneme ait iş aletleri tespit edilmiştir. Nahcivan'daki Kültepe-I, Fuzuli'deki Şomutepe, Töyretepe ve diğer arazilerde Neolitik dönem yaşanmıştır. Bu tepelerin arkeolojik çalışmalarına XX. yüzyılın ortalarında başlanmıştır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 46). Neolitik dönem insanları ilk defa süs eşyalarına ve taş aletlerine desen yapmaya Gobustan'da başlamıştır. İlk desenleri nokta ve düz çizgilerden oluşmaktadır. Büyüktaş dağında bulunan 2 nolu taş üzerinde düz çizgilerle hayvan figürü işlenmiştir (Rzayev, 2019: 128-129). Neolitik kültürüne ait keramiklerin üzerinde bulunan süslemeler, küçük heykeller, kaya üstü resimleri bu dönemin özelliğidir. Kadim insanlar çay ve göl kenarında bulunan kayalıkların üzerine tasvirler ve petroglifler yapmıştır. Kafkasya'nın en önemli kaya üstü resimleri Gobustan kaya üstü resimleridir. Bu resimlerin çoğu Neolitik döneme ait ve daha çok dans eden insanlar, av sahneleri, boğa ve at toynakları tasvir edilmiştir. Resimler kaya üzerine iki farklı teknik kullanılarak yapılmıştır. Tasvirler kırmızı okr ve sivri uçlu taş ile çizilerek yapılmıştır. Kırmızı okr ile yapılan resimler azdır. Hayvanların resmi genelde yandan çizilirdi. Bu resimler, efsanelerle

birlikte, dünyanın yaratılışını anlatan tasvirler, av sahneleri, sadece kuş, hayvan ve bitki resimleri de tasvir ediliyordu. Kaya resimleri sadece insanların günlük hayatlarını değil, dini görüşlerini de anlatan tasvirlerden oluşuyordu. Kaya resimleri dışında küplerin üzerine işlenen desenler de vardı. Simetrik ve geometrik yani üçgen, kare, eşkenar dörtgen, rakamlar, dalgalı çizgiler, ip ve tarak şeklinde olan bu desenler, o küpün hangi döneme ait olduğunu göstermektedir. Bunun yanında sanatsal faaliyetin de yüksek olduğu anlaşılmaktadır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 47).

Damcılı mağarada Neolitik döneme ait keserler, bizler ve Neolitik dönem öncesine ait ok uçları ve cilalı eşyalar vardır. Agstafa bölgesinde, çakmaktaşı ve obsidyen taşından bıçak levhaları, den taşları, orak dişleri, geyik ve karamalın (boğa, manda ve inek) kürek ve bacak kemiğinden yapılmış kazma v.b. aletler vardır. Bunların bir kısmı cilalanmıştır. Şomutepe'deki Neolitik döneme ait az bulunan kil kaplar geniş, tabanı düz ve bitki izleri bulunan, az pişirilmiş, kırmızıya benzeyen renkte, kulpsuz ve nakışsızdır. Yapılan kapların çok azının kiline saman karıştırılmıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 344).

Çoktepelı Gobustan Firuz buluntusu Neolitik kültür açısından daha ilgi çekicidir. Burada çakmaktaşıdan yapılmış küçük levhalar, kaşıklar ve kilden yapılmış kaplar ortaya çıkarılmıştır. Fakat Firuz tepesinde en çok dikkat çeken buluntu 2x1 m ölçüye sahip olan mezarın açılması ile ortaya çıkan iki tane insana ait olan kafatası ve diğer kemiklerin olmasıdır. İskeletlerin yanında boncuk ve hayvan kemiklerinden yapılmış kolye vardır. Bu mezar halen Azerbaycan, özellikle Kafkasya bölgesinde bulunan en kadim mezardır. Bilim adamları bu mezarın son Mezolitik ve ilk Neolitik döneme ait olduğunu tespit etmiştir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 46-47). Neolitik dönem sanatsal faaliyetlerin canlandığı, eşyalar üzerinde süslemelerin görülmeye başlandığı ve kültürel anlamda önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olması açısından dikkat çekicidir.

1.3.1.Gobustan Kaya Üstü Resimleri

Kaya üstü resmi ilk defa XIX. yüzyılda keşfedilmiştir. 1848 yılında ilk kaya üstü resmini K. Qrevinik, Onega gölü sahilinde görmüştür. İspanya'nın Altamira kenti yakınlarında bulunan Altamira mağarasında keşfedilmiştir. En eski kaya üstü tasviri üst Paleolitik döneme aittir. Avrupa, Avustralya, Afrika, Fransa'da Çauvet ve Laskauks, İspanya'da Altamira, Arjantin'de Çueva delas Manos mağaralarında kaya üstü resimleri

vardır. Bu resimler ilkel değil genelde şaşılacak derecede renklidirler. Antik dönem insanının bu renk ve sanatı günümüzde hayret uyandırıcı boyuttur. Bundan başka Ural'da Kap mağarasında, Kareliya'da Onega gölü etrafında, Orta Asya, Afrika, Cezayir, Libya, İskandinavya, Sibirya, Ankara ve Azerbaycan kaya üstü resimleri açısından oldukça zengindirler. Gobustan'da, Nahcivan'da Gemikaya, Abreşon ve Kelbecer'de kaya üstü resimleri görülmektedir. Azerbaycan'da ilk kaya üstü tasvirleri Gobustan'da, 1969 yılında Abreşon yarımadasında, 1970 yılında Kelbecer bölgesinde, Nahcivan'da Gemikaya'da son zamanlarda Güney Azerbaycan Karabağ bölgesinde tespit edilmiştir. Kaya üstü tasvirlerin araştırmasını İshak Ceferzade, Ceferkulu Rüstemov, Kudret İsmailzade, Kardaşhan Aslanov ve Veli Aliyev gibi arkeologlar yapmıştır. Gobustan en önemli kaya üstü resimlerinin olduğu bölgedir (Xantəmirova, 2012: 31). Azerbaycan'ın doğu bölgesinde bulunan Gobustan, Büyük Kafkas dağlarının güneydoğu etekleri ile Hazar denizi arasında kalan bölgede yer alır. Kuzeyinde Baş Kafkasya silsilesinin güney yamacı, batısında Pirsaat çayı, güneyinde Haremi Mişov dağları ve doğusunda Hazar denizi, Abreşon yarımadası vardır. Bölgenin uzunluğu (kuzeyden güneye doğru) 100 km, eni 80 m² ve yüksekliği 600-700 m ama bazı bölgelerde 1000 m'dir. Gobustan'ın merkezinde Ceyrankeçmez oyuğu vardır. Kuzeyinde tebeşir, kalan bölümlerinde Neojen, Paleojen çukurları ve Kafkasya'nın en büyük çamur volkanı buradadır. Subtropikal iklimi vardır (Cəfərqulu, 1994: 7-8). Gobustan kaya üstü tasvirleri ilk defa 1939-1940 yıllarında Bakü'de 60-70 km'de Sangaçal-Duvannı demiryolu şantiyesi yakınlarındaki Büyüктаş, Küçüктаş ve Cingirdaş-Yazılıtepe alanında tespit edilmiştir. Sistemati olarak 1947 yılında araştırılmaya başlanmıştır. Yaklaşık 10 bin kaya üstü resimden, 750'nin üzerinde tasvir incelenmiştir. Tahmini olarak 3500 tane tasvir vardır. Bu tasvirler kaya üstüne oyma, çizme, kesme, baskı ve sürtme tekniği ile yapılmıştır. Gobustan tasvirleri içinde çok sayıda kadın, erkek, vahşi boğa, keçi, geyik, aslan, ceylan, vahşi at, kurt, domuz ve tanımlanamayan hayvan tasvirleri vardır. Ayrıca iki tekerli araba, deve kervanları, büyük balık, insan ayak izleri, silahlı savaşçı, yılan, kertenkele, güneş, yıldız, gamalı haçlar ve diğer semboller de vardır (Xantəmirova, 2012: 32). Gobustan yaşam alanı ilk olarak kaya üstü resimleri ile tanınmıştır. Büyüктаş, Küçüктаş, Cingirdaş-Yazılıtepe, Şongar ve Şıkkaya dağlarında tespit edilen 6 binden fazla kaya üstü resmi vardır. Bu resimler insan, hayvan tasvirleri, kuş, balık, yılan, kertenkele, boy ve akrep tasvirlerinden oluşmaktadır. Çok miktarda balık tutmak için kullanılan tor ve kayık resimleri vardır. Kayalar üzerinde sabit olan kapların rolü önemlidir. 100'lerce hayvanların su içmesi için yapılan kaplar, hayvan bağlamak veya erzak asmak için yapılmış delikli kancalar ve

insanların eğlenmek veya spor yapmak amacıyla oynadıkları ‘ev göçtü’ oyunu için küçük hayvanların su içmesi için yapılan kap tasvirleri vardır (Cəfərqulu, 1994: 42). Gobustan’da Anazağa, Kenize, Ceyranlar ve Kayaarası gibi yaşayış yerleri keşfedilene kadar en eski kaya üstü tasvirleri gölge şeklinde yapılmış kadın ve erkek figürlerine aittir. Ovçular mağarasındaki arkeolojik kazılardan sonra Neolitik dönemde doğal boyutta, küçük ölçekli boğa resimleri, gölge tekniği ile yapılmış küçük ve kemerli erkek resimleri, at, geyik ve büyük boyutta yapılan keçi tasvirleri Neolitik sonundan Eneolitik döneme kadar uzamaktadır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 5).

Gobustan’da asıl çalışmaya 1960-1961 yıllarında İ.M. Ceferzade, Ovçular mağarasında başlamıştır. 1965 yılında C. Rüstəmov’un rehberliğinde F.M. Muradov’un katılımı ile Gobustan’da 16 tane taş altı sığınağı, Tunç dönemine ait 4 tane yaşayış yeri, Yazılıtepe’de ziyaretgâh ve 40’a yakın kurganda arkeolojik kazılar yapılmıştır. Daha sonra İ.M. Ceferzade 4002’e yakın, insan eliyle yapılmış yaşayış yeri, hayvanların su içmesi için yapılan kapları kayıt altına almıştır ve bunların 140’ı Gobustan yaşayış yerindedir (Rüstəmov & Muradova, 2008: 4). Gobustan’ın ilmi çalışmalarını başlatan, arkeolog İ.M. Ceferzade ilk çalışmalarında Mezolitik döneme ait buluntular tespit etmiş, daha sonra yaptığı geniş çalışmalar sonucu Gobustan’da, Büyüктаş, Küçüктаş ve Yingirdağ adlı kaya üstü resimlerini tespit etmiştir. Bu kaya üstü resimlerinin Mezolitik, Neolitik, Tunç ve Orta çağ dönemine ait hayvan tasvirleri olduğu anlaşılmıştır. Daha sonra İ.M. Ceferzade’nin öğrencilerinden C. Rüstəmov ve F.M. Muradova çalışmalara devam etmiştir. Onlar Gobustan kaya üstü resimlerinin yayıldığı yeni alanları keşfetmiştir. Bunların arasında Kenize dağ, Şonqar dağ, Şıhkaya ve Daşlıkaya öne çıkmaktadır. C. Rüstəmov ve F.M. Muradova Gobustan’da ilk arkeolojik kazılara başlamışlardır. Burada Mezolitik ve Neolitik döneme ait mezarlar, kaya altı sığınağı, Tunç dönemine ait yaşayış yeri ve zengin kurganlar ortaya çıkarmışlardır. Gobustan, Azerbaycan’ın kadim hayvanları hakkında ansiklopedik bilgi vermektedir (İmanov, 2012: 23). Azerbaycan’ın antropolojik olarak en eski buluntuları, Gobustan’ın Mezolitik dönemin sonu, Neolitik dönemin başlangıcı olan (M.Ö. VIII.-VI. bin yıllarında), Firuz ve Kenize yaşayış yerine aittir. Buradaki mezarlarda C. Rüstəmov ve F.M. Muradov araştırma yapmıştır ve insana ait olan kafatası incelenmesini antropolog R. Kasimov yapmış, onların güney Avrupa tipine benzediğini söylemiştir. Gobustan’daki paleoantropolojik buluntular, Azerbaycan’ın atalarının 10 bin yıl önce burada yaşadıklarına dair düşüncüyü kanıtlar niteliktedir (Müseybli N., 2017: 8). Kaya üstü resimleri kadim insanların gelenek göreneklerini, ev hayatını ve dünya görüşünü öğrenmemizde en iyi

kaynaklardan biridir. Kaya üstü resimleri, mağara resimlerinden daha önemlidir. Azerbaycan'da kaya üstü resimleri Gobustan, Abreşon, Nahcivan arazisinde Gemikaya ve Terterçayı'nın yukarı kesimlerindeki Delidağ yaylasında vardır (İmanov, 2012: 21). Gobustan bölgesinin ilk araştırmacısı arkeolog İ.M. Ceferzade, kayaların üstündeki insan tasvirlerinin en eski numuneleri olduğunu ve bunların Neolitiğin erken dönemine (M.Ö. VIII. bin yılına) ait olduğunu belirtmiştir. Büyükdağ alanında bulunan Anazağa Kayaaltı barınağın duvarlarındaki 29, 30, 31 ve 31a nolu taşların üzerindeki kaya üstü resimlerinin önemli olduğunu belirtilir. Burada Mezolitik, erken Neolitik ve son Keramikli Neolitik döneme ait katmanlar olduğu tespit edilmiştir. Anazağa yaşayış yerinde 150'ye yakın insan, hayvan, kayık v.b. resimler vardır. Özellikle 29 nolu taş üzerindeki insan tasviri önemlidir. Buradaki insan resimlerinin tamamının Gobustan'daki en eski tasvirler olduğu söylenir. 29 nolu taşın güneyindeki 4 ve 13 nolu taş ile kuzeyindeki 44-47 ve 49-52 nolu taşlardaki insan resimlerinin M.Ö. VIII. bin yıla ait olduğu belirtilir (Müseyibli N., 2017: 11-12).

Hayvan tasvirleri sürtme ve dövme tekniği kullanılarak yapılmıştır. Bazıları boya veya çizme tekniği ile yapılmıştır. Hayvan tasvirleri kontur çizgi ile verilmiştir. Tasvirler gerçekçi üslupla yapılmış ve korunmuştur. Bu tasvirlerin içinde en dikkat çeken boğa tasvirleridir. Boğa tasvirleri daha çok Büyüktaş, Şongardağ ve Küçüktaş'ta görülmektedir. Boğa tasviri çizme tekniği ile yapılmıştır. Ovçular mağarasında 159 nolu taşta yarım şekilde boğa tasviri vardır. Yazılıtepe'de 9 nolu taşta büyük geyik, 42 nolu taşta aslan, Büyüktaş'ın yukarısında 7 nolu, 23 nolu ve 42 nolu taşta boğa, 168 nolu taşta at ve 259 nolu taşta tilki tasvirleri vardır. Gobustan hayvan tasvirleri arasında en çok keçi vardır. Keçi tasvirleri ceylan ve domuz tasvirlerinden daha yenidir. En eski keçi resimlerinin ise M.Ö. IV.-III. binyılına ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu resimlerin hepsi yandan tasvir edilmiştir (İmanov, 2012: 24). Geyik tasviri 100'den fazladır. Onların çoğu Yazılıtepe, Büyüktaş dağı ve Daşgışlak alanındadır. Geyik tasvirlerinin 10'unda av sahnesi işlenmiştir. Geyikler, mızrak, üç dişli yaba veya ok-yay ile avlanmıştır. Geyik tasvirlerinin en eskisi M.Ö. IV.-III. binyılına ait olan Yazılıtepe-Cingirdağ tasvirleridir. Burada geyik ve geyiğin avlanma sahnesi tasvir edilmiştir. Daha sonraki tasvir ise M.Ö. II.-I. binyılına aittir (Xantəmirova, 2012: 33-34). Yazılıtepe'de 4, 9, 13 ve 33 nolu, Büyüktaş'ta 138 nolu ve Daşkışlat'ta 16 ve 17 nolu taşlarda ceylan tasviri vardır. Arkeologlar bunların M.Ö. III.-II. binyılına ait olduğunu söyler (İmanov, 2012: 25). Yazılıtepe-Cingirdağ'a ait 4 nolu taşın 1 nolu resminde, gerçek boyutta bulunan geyik resminin uzunluğu 165 cm, boyun kısmının yüksekliği 110 cm ve boynuzları arasındaki mesafe 187 cm'dir. Resmin çizgileri çok belirgin değildir.

Geyiğin boynu zarif, başı hafif kaldırılmış ve anfas vaziyette boynuzları vardır. Başı küçük, göğsü hafif ileri çıkık, ön ayakları dirsek kısmı, arka ayaklarının topuz kısmı belirgin, kalçaları yuvarlak, kuyruğu kısa ve biraz kaldırılmış halde tasvir edilmiştir. Geyiğin erkek cinsinden olduğu belirtilmiştir ve bu çok nadir görülür (Cəfərzadə, 1999: 21). Ceylan tasviri ise Büyüктаş, Kenize, Ceyranlar ve Kayaaltı alanlarında vardır. Gobustan'da nehir kenarlarındaki taşlarda çok sayıda at tasviri vardır. Bu tasvirlerin 4'te 3'ünün bir konusu vardır. Tek çizilmiş atların dik duruşları ve vücut hatları belirtilmiştir. Birçok araştırmacıya göre Azerbaycan atın ilk evcilleştirdiği yerlerden biridir. Eneolitik döneme ait Alikömektepe'de evcilleştirilmiş at kemiklerinin varlığı bu fikri doğrulamaktadır. Gobustan'da mızrak ve üç dişli yaba ile avlanan atlılar, eysiz bir ata binmiş halde tasvir edilmiştir. Yazılıtepe'de aslan tasviri vardır. Aslan, büyük başlı, kalın boyunlu, uzun aşağıya doğru incelen kuyruğu, iri pençeli, beli ince, dişleri belirgin ve ağzı açık şekilde tasvir edilmiştir. Kayalara tasvir edilmiş diğer hayvanlar, kaplan, leopar, kurt, tilki, kedi ve köpektir. 24 a ve 30 nolu taşlarda benekli kaplan veya leoparın, geyiklere saldırması tasvir edilmiştir (İmanov, 2012: 25). Yazılıtepe-Cingirdağ'da bulunan 42 nolu taşın 1 nolu resminde, aslana ait tasvir vardır. Aslanın gövdesinin ön kısmı iri, beli kısa, başı yuvarlak ve boyun kısmı iri, ağzı açık hatta köpek dişleri belirgin haldedir. Bir gözü gösterilmiş, kısa kulakları dikey halde, uç kısmı tüylü ve uzun olan kuyruğunu yukarı kaldırmıştır. Arka ayaklarındaki topuz çıkıntısı, ön ayaklarındaki dirsek çıkıntısı, güçlü pençeleri ve tırnakları belirgindir. Ön ayaklarını kaldırmış halde avını her an yakalamak için sıçramaya hazır durumda tasvir edilmiştir. 2. resimde ise, aslan adım atar durumda ve gövdesi sağ tarafa doğru resmedilmiştir. Her iki resmin M.Ö. IV.-III. bin yıllarına ait olduğu söylenmiştir (Cəfərzadə, 1999: 39). Benekli leoparın bütün gücü ile kaçan geyiği yakalamak üzere olduğu, ikinci resimde ise geyik ve küçük kaplanın tasvirini bıçak ucu ile çizdikleri görülmektedir. Sahnede kaplan ön ayaklarını büküp, kulaklarını öne doğru uzatmış, ağzı açık ve geyiğin üzerine atlamak için hazır şekilde tasvir edilmiştir. Karşısında duran geyik ise kendini yırtıcıdan korumak için ön ayaklarını öne doğru uzatmış, başını yukarı doğru kaldırmış, boynuzlarını ileri uzatmış halde, kaplan saldırdığında ona zarar verebilecek durumda vücudu ayarlamıştır. Gobustan'da 4 tane kuş tasviri vardır. Onlardan biri Büyüктаş dağındaki 63 nolu kayadadır. Burada tasvir edilen kuş büyük ihtimalle su kuşudur. Onun ayak, boyun ve kuyruğu çok uzundur. Ayak parmakları belirgin ve ağzı açık halde tasvir edilmiştir. Diğer 3'ü ise dağın aşağı tarafında av kuşlarıdır. Biri süvarinin elinde, diğeri keçinin boynuzunda ve 4. kuş 330 nolu taşta tasvir edilmiş ve sanki önündeki, Gobustan için

nadir olan ağaç tasvirine doğru uçmaktadır. Bu su kuşunun M.Ö. I. binyılına keçinin boynuzunda oturmuş kuşun M.Ö. III.-II. binyılına ait olduğu düşünülmüştür. Süvarinin elindeki kuş ise şahin tipli av kuşudur (İmanov, 2012: 26-27). Büyüктаş dağında 63 nolu taşın üzerine kuş figürü işlenmiştir. Kuşların gövdeleri sağ tarafa dönük haldedir. Uzun boyunlu, gagaları açık, kuyrukları uzun ve yatay haldedir. Büyük pençeli ve uzun ayakları vardır. Birinin pençesi çatallı, diğerinin perdelidir. Kuşların türünü anlamak zordur ve M.Ö. I. bin yılına aittir (Cəfərzade, 1999: 83). Gobustan'da keçi tasviri çoktur. Keçiler yırtıcı bir hayvan gibi tasvir edilmemiştir. Onların yay, ok veya mızrakla avlandığını gösteren bir tasvir yoktur. Keçiler evcilleştirilmiştir. En eski tasvir ise Firuz yaşayış yerinde belinden kesilmemiş halde olan 80 nolu taştadır. Beli kesik olan keçi tasvirleri daha çok Yazılıtepe, Büyüктаş dağında (10, 13, 116, 140, 145, 151 nolu taşlarda), Küçüктаş dağının kayalık tarafının güneyinde bulunan 5 nolu taşta bulunmaktadır. Beli kesik keçilerin, dini öndere kurban amaçlı kesildiği düşünülmektedir (Rüstəmov & Muradova, 2008: 6-7). Yazılıtepe'de 59 nolu taşın 10 nolu resmi 7 figürden oluşmaktadır. Bu kaya üstü resimde, iki aslanın keçi sürüsüne hücum sahnesi anlatılmaktadır. Aslanların gövdesinin ön kısmı geniş ve güçlü, büyük başlı, güçlü çeneleri ve ön dişleri belirgin halde çizilmiştir. Gözleri ve küçük kulakları dikkat çekicidir. Uzun ve uçları tüylü olan kuyrukları vardır. Birinci aslanın pençeleri ve uzun tırnakları (her pençede 3 tırnak var) belirtilmiştir. Diğer aslanın tırnakları noktalarla (her pençede 4 tırnak var) belirtilmiş ve her iki aslan da erkektir. 4 nolu sahnedeki resimde aslan keçiye saldırıp kafasını çiğnemiş, gövdesinin ön kısmını yemiş halde, 2. sahnede aslan keçiye devirmiş halde anlatılmaktadır (Cəfərzade, 1999). Gobustan'da büyük hayvan tasvirleri daha fazladır. Ama kedi, tilki, balık, kaplumbağa ve örümcek tasvirleri de vardır. Bunların arasında balık tasviri daha çoktur. Toplam 6 balık tasviri vardır. Bunların 4'ü Büyüктаş'ta 104-105 nolu taşta, Küçüктаş'ta 49 nolu taşta ve Kayaaltı alanındaki 5 nolu taştadır. 104 nolu taşta balığın avlanma sahnesi tasvir edilmiştir. Gobustan'ın yukarısındaki 33, 35 nolu, aşağısındaki 9 nolu taşta tor tasviri vardır (İmanov, 2012: 27). Küçüктаş dağındaki 5 nolu taşın üzerindeki balık tasviri yunus balığına benzemektedir. Bu tasvirler Avustralya'nın kaya üstü resimlerine benzemektedir (Fəracova, 2009: 25). Gobustan'ın en eski tasvirlerinin Paleolitik döneme ait olduğu tahmin edilir. Gobustan'da kısa elbise giyinmiş olan insan resminin Avrupa'nın Paleolitik dönemine benzediği de belirtilir. Daha sonra İspanya'nın Mezolitik dönemi resimleri ile daha yakın olduğunu belirtmiştir (Müseybli N., 2017: 13). Kadın heykelleri şekil ve tasvirlerine göre gruplandırılmıştır. Onların bir grubu kayalar üzerine sembolik olarak yandan gölge şeklinde kazılmıştır. Üst

Paleolitik dönemi anımsatan kadın tasvirlerinin göğüs kısmı iri, bedenleri ince, kalça kısmı yuvarlak ve bir kaba doğru eğilmiş şekilde tasvir edilmiştir. Bu tür tasvirler, Büyüктаş dağının üst tarafında 29 nolu taşın kuzey yönünün sağ tarafında 46 nolu taşta, Küçüктаş dağda 49 nolu taşta, Kayaaltı alanında 1, 5, 7, 8 ve 9 nolu taşlarda vardır. Mezolitik döneme ait ikinci tip kadın resimleri, göğüs kısmı düz ve iri, baldır kısmı şişman, dizinde boğma ile ayrılmış ve ayak kısmının kası şişman olarak tasvir edilmiştir. Onların çoğu büyük ölçülü olarak tasvir edilmiş ve boyun kısmında Mezolitik dönemin av silahı olan ok ve yayın ucunda kazma asılı şekilde tasvir edilmiştir. Üçüncü tip ise ikinci tip gibi fakat hatları daha belirgin çizilmiştir. Eneolitik döneme aittir (Cəfərqulu, 1994: 44). Erkeklerin avcılığa bağlı olarak gövdelerini daha kabarık çizmişlerdir. Çoğu zaman bir veya iki elinde baltaya, bıçağa benzeyen silahla tasvir edilmişlerdir (Cəfərzadə, 1999: 11). Erkekleri, geniş omuzlu, uzun boylu, bacaklarının diz altında bulunan kasları belirgin yani güçlü vücutlu olarak tasvir edilmişlerdir. Elllerinde ok, boyunlarında yay ve bellerinden aşağı doğru sarkmış saçaklı tumanla, başları çıkıntı şeklinde kolları ince çizilmiştir. Bu tür tasvirler Büyüктаş dağının üst tarafında 23, 25, 29, 30, 38, 39, 44, 85, 128 nolu taşlarda vardır. Gobustan kayalarında yay, ok, mızrak, kılıç, gürz ve sapan gibi silah tasvirlerine de rastlanmaktadır. Silahlı piyade, süvari okçu, dövüşçü, kahraman, çıplak ve tek başına dans eden, denizci-balıkçı ve kervanbaşı gibi insan tasvirleri vardır (Cəfərqulu, 1994: 46). Gobustan'da 100'den fazla kayık resmi vardır. Daha sonraki çalışmalarda bu sayının 163 olduğu belirlenmiştir. Bunların M.Ö. VII.-VI. binyılına yani Neolitik döneme ait olduğu söylenmiştir. Kayıklar 2,5 m uzunluğunda, 40'a yakın insanın sığabileceği ve içinde ok ve yay ile silahlanmış insanlarla tasvir edilmiştir (Müseybli N., 2017: 25-26).

İlk tarımın Güney Azerbaycan'da Urmiye gölü havzasında Hesenli, Hacı Firuz ve komşu Zagros arazisinde yapıldığı tespit edilmiştir. Kuzey Azerbaycan bölgesinde Neolitik döneme ait araştırmalar yeterince yapılmamıştır. Ayrıca Kuzey Azerbaycan'da Eneolitik dönem, Kültepe ve Şomutepe kültürlerinin yaşandığı bilinmektedir (Rüstəmov & Muradova, 2008: 337). Gobustan'da bulunan elinde orak tutan insan tasviri, tarımın insan hayatında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Balıkçılık devam etmiştir. Kayıklar ağaçların oyulması suretiyle ve kamışla yapılmıştır. Neolitik dönemin en önemli gelişmelerinde biri de çömlekçilik ve dokumacılığın gelişmesidir. Gobustan ve Kültepe-I'de yapılan keramik numuneler, kilden yapılan kaplar örme usulü ve kaba bir şekilde yapılmışlardır (Baxşəliyev, 2006: 30). Neolitik dönemde, Mezolitik dönemden kalma iş aleti yapım tekniği geliştirilmiş ve ekinleri biçmek için orak yapılmaya başlanmıştır. Kil veya taşın oyulması ile hayvanların

su içmesi için kaplar yapılmıştır. Balta, küçük balta, keski gibi ağaç işleme aletleri, kemikten arp ve çengel iğne yapıldı. Bu gelişmeler bize gösteriyor ki, Neolitik dönemde üretken bir ekonomi ortaya çıkmıştır. Mezolitik dönemin sonunda başlayan balıkçılığın gelişmesi için kayık yapıldı (Rüstəmov & Muradova, 2008: 336).

Gobustan'da bulunan, Mezolitik ve Neolitik döneme ait taş aletlerin birbirine olan benzerliği, Gobustan halkının binlerce yıllık tarihini anlatır. Kültürel olarak yaşanan bu benzerlik gösteriyor ki, daha önce burada kabileler halinde yaşayan insanlarla Gobustan halkı aynı etnik gruba aittir. Gobustan'da kazmalar, elekler, tahılın tanesini ezmek için kullanılan aletler ve otları biçmek için bıçaklar yapılmıştır. Bu aletler yabani bitki tanelerinin biçilmesi, dövülmesi ve ezilmesi için kullanılırdı. Bazı hayvanların evcilleştirilmesi için ilk adım atıldı. Gobustan'da bulunan bir kayanın üzerindeki boynuna ip bağlanmış boğa tasviri, burada iri boynuzlu hayvanların evcilleştirilmeye başlandığını göstermektedir. Fakat bu taşın arka yüzünde aynı teknikle boğa avı sahnesi tasvir edilmiştir. Bu durum Gobustan'da sığırların evcilleştirme tarihinin, hala avlanıldığı dönemin sonu olan M.Ö. VIII. binyılının sonuna denk geldiğini göstermektedir. Gobustan'da Anazağa, Kenize ve yakın çevresinde hayvanların su içmesi için taştan yapılan kaplar bulunmaktadır. Bunlar ayrıca sulu yemek yapmak, yağmur suyunu ve kurban kanını toplanması için de kullanılırdı. Kilden ilk kap Gobustan'da yapılmıştır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 341-342).

Avcılar ava çıkmadan önce avlayacakları hayvanın resmini kaya üstüne çizerlerdi. Onların inancına göre çizdikleri hayvanı avlarsa av uğurluydu. Bu inanış eski zamanlardan beri vardı. Kaya üstü tasvirleri sadece hayvan resimlerinden ibaret değildir. Onların arasında gemi, insan, yazı ve semboller vardır. İnsanlar günlük hayatta gördükleri olayları, canlıları ve eşyaları kaya üstüne tasvir etmişlerdir (Xantəmirova, 2012: 30). Yapılan insan tasvirlerinin önemli kişilere duyulan saygı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Hayvanlardan ceylan, at, boğa, domuz vb. tasvirler avladıkları hayvanları anlatır, boğa, keçi, aslan vb. tasvirlerse totem inancı ile ilgili durumu anlatır ve geyik güzelliği sembolize eder. Taş devrinden sonra çizilen hayvan boğa (inek), keçi, at v.b. tasvirler ise onların evcilleştirildiğini göstermektedir (Rüstəmov & Muradova, 2008: 7). Kaya üstü resimlerinde ayin yapıldığını gösteren maske, yüzük, üç parmaklı ve çok katmanlı hayvan tasvirleri yanında tüyleri ve kuyruğu olmayan başında boynuz şeklinde tacı olan insan figürleri dikkat çekmektedir. Gobustan ve Gemikaya kaya üstü resimlerinde bu tür tasvirler vardır. Gobustan'ın Büyüktaş dağında 24 nolu taşta antropomorfik figürler vardır. Onlardan biri

yandan kuyrukludur, diğer figürün başında boynuz vardır ve kolları aşağıya doğru, bacakları açık şekilde ve elleri silahlı olarak çizilmiştir. Yani yarı insan yarı hayvan şeklinde tasvir edilmiştir. Gemikaya'da 47 nolu taş üzerinde bulunan bacakları açık, dirsekleri bükülü, başında tüyü olan ve boynuzlu maske takan tasvir, Gemikaya'da çok sayıda vardır. Büyüktaş dağında 263 nolu taşta, figür bir insana aittir. Fakat üst kısmında hayvan başı, alt kısmında ayakuçlarında hayvan tırnağı vardır. Yarı insan yarı hayvan olan bu figürler Neolitik dönem figürleri arasında bulunmaktadır. İnsanların hayvan derisine saklanması çok eski bir gelenektir. Tanrıların hayvan yüzü ile gösterilmesi eski Mısır kültürüne ait bir özelliktir. Ölümlerin koruyucusu olan Anibus çakal başlı olarak, savaş tanrıçası Sekhmet ise aslan başlı olarak tasvir edilmiştir. Hayvan maskesi kullanımı Abreşon'da da vardır (Fərəcova, 2009: 28-29). Yazılıtepe-Cingirdağ'da 5 nolu taşın üzerinde bulunan keçi tasvirleri, onların kurban edilmek için hazırlandığını anlatmaktadır. Ellerini dua için kaldırmış insan tasvirleri bu fikri doğrulamaktadır. Ayrıca taşın üzerinde kare içine alınmış at figürü vardır. Taşın üzerinde toplam 25 figür vardır. 1 nolu resim, ayakta duran, ellerini göğse kaldırmış ve her elinde üç ayrı parmağı olan bir figürdür. Uzun boylu, vücut ve omuzu geniş, başı küçük ve yuvarlaktır. Ayakları omuz genişliğinde açık ve sola dönük haldedir. Cinsiyeti belirtilmemiştir. 2 nolu resim, 1 nolu resimden sonra yapılmış, boy uzunlukları aynı, ellerini göğse kaldırmış ama dirsekleri katlı haldedir. Her elinde beş parmak vardır. Vücut ve omuzu geniş, kısa burunlu, yuvarlak başlıdır. Ayakları omuz genişliğinde açık, farklı taraflara bakmaktadır. Elinde ipe bağlanmış küre şeklinde bir cisim vardır. Erkek olarak tasvir edilmiştir. 3 nolu resimde figür, kısa boylu, geniş omuzlu ve yuvarlak başlı olarak çizilmiştir. Ellerini yanlarına doğru uzatılmış ama hafifçe elleri yukarı doğrudur. Parmaklar sadece bir elde gösterilmiş diğeri ise keçinin kuyruğunu tutmaktadır. Ayakları aralıklı ve farklı yönlerde bakmaktadır. Erkek olarak tasvir edilmiştir (Cəfərzadə, 1999: 33).

Neolitik'in ilk döneminde Gobustan'da doğa olayı (deprem vb.) yaşandığı ve bundan dolayı Kenize ve Anazağa yaşayış yerinde bir dönem hayat belirtisi olmadığı ama zamanla Eneolitik dönemin sonu, Erken Tunç döneminde yeniden hayat başladığı tahmin edilir. Gobustan'da Kenize yaşayış yerinde Keramikli Neolitik döneme ait mezar tespit edilmiştir. Bu mezarda, 1 yaşlı kadın ve 2 erkek iskeleti vardır. Kadının kafatası incelendikten sonra, Kafkasya'nın en eski insanı ve Hazar denizinde yaşayan insanlara ait olduğu anlaşılmıştır. Yani Kadim Gobustan halkına ait olduğu sanılmıştır. Mezarın içinde, beyaz renkli rende, taş topuz, baston başı, çakmaktaşıdan yapılmış ve ağzı cilalanmış balta, kemikten bizler, süs eşyaları, çay taşı ve kum taşından (kil ve kireç karışımından oluşur) yapılmış rendeler

(onların birinde kırmızı okr ezilmiş), kesici alet, çakmaktaşıdan uçlu kaşığı ve yapıştırıcı olarak kullanılan siyah bir madde vardır (Rüstəmov & Muradova, 2008: 342-343).

1.3.2. Şomutepe Kültürü

Bu kültürün izleri orta Kür vadisi boyunca, Azerbaycan ve Güneydoğu Gürcistan topraklarında görünmüştür. Kür vadisi boyunca yayılan bu kültürün mimari yapısı daire planlı, tuğladan yapılmış ve birbirlerine bitişik haldedir (Quliyev F., 2018: 93). Bazılarının yüksekliği 1,5 m, duvarları saman karışımı, sarımsı veya koyu kahve renkli kil karışımından yapılmıştır. Kerpiçlerin uzunluğu 30-50 cm, eni 15-18 cm bazen 10 cm'dir. Daire planlı evler genelde küçük ölçekli olup, çapı 1,5-2 m'dir. 3 m çapında olan evler de vardır. Bazı evlerin giriş bölümü 60 cm ve bazılarının ortasında direk izleri vardır. Evlerin içinde ocak ve fırın yerleri mevcuttur. Her binanın giriş kısmı avludur. Ev eşyaları, kilden yapılmış depolar, fırınlar, değirmen taş aletleri ve çanak-çömlek genellikle avlunun içinde yer alır. Daire planlı evlerin tavan mimarisi Yukarı Mezopotamya'nın Halaf kültürüne benzemektedir ve tuğladan yapılmış kubbe şeklindedir. Tavan, evin ortasındaki direk ile bağlantılıdır. Fakat Şomutepe kültürünün kerpiçleri kalitesiz hazırlanmıştır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 10). Keramikler, büyük ve küçük taş aletler, cilalanmış taş aletler, evcilleştirilmiş hayvan kemikleri ve yenilebilen bitki buluntuları vardır. Çömlek numuneleri arasında kaba yapılmış ve dekoru olan keramikler fazladır. Kültürün ilk başlarında keramiğin yapımında minarel karışımı, daha sonra ise bitki karışımı kil kullanılmıştır (Quliyev F., 2018: 93-94). Şomutepe ve Töyretepe'nin alt katının kil kapları, aşağı Şilov'daki tabanı düz olan, şişeye benzeyen keramik ile Gürcistan'ın Borçalı arazisinde bulunan Şulaveri abidesindeki kil kaplarla benzerlik göstermektedir. Araştırmacılara göre, kaplar Neolitik döneme aittir. Şomutepe'de yapılan C14 analizi, bu kültürün M.Ö. VII. binyılının II. yarısına ait olduğunu göstermiştir ve bu kültüre Şomutepe-Şulaveri adı verilmiştir. Şomutepe'de geyik boynuzundan yapılan orağın uzunluğu 25 cm'dir (Rüstəmov & Muradova, 2008: 345). Taş aletler arasında obsidyenden yapılmış tıraş bıçağı karakteristiktir. Hayvan kemiğinden hazırlanmış biz, çekiç, balta ve oraklar vardır. Şomutepe kültürünün M.Ö. V. binyılına ait olduğu söylene de, 2000 yılında yapılan çalışmalar M.Ö. VI. binyılına ait olduğunu söylemektedir. Şomutepe'nin kronolojisinin belirlenmesi için daha geniş bir çalışmaya ihtiyaç vardır (Quliyev F. , 2018, s. :94).

1.3.3. Göytepe Yaşayış Yeri

Gence-Kazak bölgesinde, Kür çayının ortasında bulunan Neolitik dönemin en büyük yaşayış yeri olan Tovuz bölgesininidir. Tovuz'un aşağı Kuşçu kentinde 2 km uzaklıkta ve kuzeydoğu yönünde olan Göytepe yaşayış yerinin çapı 145 m, denizden yüksekliği 420 m (Valeh Ələddin Oğlu, 2015: 214) ve yüksekliği 9 m'dir (Quliyev F. ve diğerleri, 2015: 354). Göytepe, diğer Neolitik yaşayış yerleri (Şomutepe, Kargalartepe, Töyretepe) ile küçük Kafkas dağlarının batı kesimini içine alan bir alanda bulunmaktadır (Quliyev F. ve diğerleri, 2012: 50). Göytepe'de ilk çalışmalar 1960 yılında başlamıştır. Başlangıçta Eneolitik döneme ait olduğu düşünülen tepenin, 2006 yılında Azerbaycan ve Fransa ortak arkeoloji araştırma grubunun çalışmaları sonucunda Neolitik döneme ait olduğu tespit edilmiştir. 2008-2016 yıllarında bölgede geniş kapsamlı araştırma, Azerbaycan ve Japonya ortak arkeoloji araştırma grubu tarafından yapılmıştır (Quliyev F., 2018: 94). İ.H. Nerimanov'un XX. yüzyılın 60-80'li yıllarında ilk araştırmalarını yaptığı yaşayış yeri, 2009 yılında uluslararası çalışmalar arasında yer aldı (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 4). Güney Kafkasya bölgesinin M.Ö. VI. binyılına ait olan Göytepe'de 2008 yılında Prof. Y. Nişiyaki'nin rehberliğinde Tokyo Üniversitesi uzmanları tarafından araştırmalara devam edilmiştir (Quliyev F. ve diğerleri, 2015: 21). Yapılan çalışmalar tepenin kuzeydoğu tarafında başlamıştır. 2008-2010 yıllarında 1A, 2A, 3A, 4A, 2B, 3B, 4B tepelerinde çalışma yapılmıştır. 2011 yılında 1B tepesinde çalışılmıştır (Quliyev F. ve diğerleri, 2012: 50). 2014-2015 yıllarında kazı çalışmaları devam etmiştir. Çalışmalar daha önce kazı yapılan 1A (1A1-1A2) ve 4B alanında devam etmiştir. Güney Kafkasya'nın Neolitik dönemine ait bütün bilgilerini taşıyan tepede mimarlık ve ekonomik hayata dair bilgiler öğrenilmiştir. Her tabakası 11 m yüksekliğe sahip olan ve 14 tabakadan oluşan bu yaşayış yerinde 300-350 yıl yaşam devam etmiştir (Qasimov ve diğerleri, 2017: 62). Mimari olarak genelde evler daire planlıdır. Malzeme olarak saman karışımı olan tuğla kullanılmış, sarı kerpicein kullanıldığı tuğlalarda koyu renkli sertleştirici, koyu renkli olan kerpiçlerde açık renkli sertleştirici kullanılmıştır. Birbirlerine çok yakın olan evlerin çapı 2-3,5 m, duvarların yüksekliği ise 0,8-1,8 m'dir. Kerpiçlerin ölçüsü 60x20x8 cm, duvarın örgüsü 12-15 sıradır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 10-11). 1B alanında 15 tane bina kalıntısı tespit edilmiştir. Bunların 9 tanesi daire planlıdır (1, 3, 4, 5b, 6, 7, 10, 11, 15), evleri birbirine bağlayan duvarlar (5a,13), 2 iç avlu (18,19) ve üretim yerinden (17) oluşurlar. Kazı alanının üst tepesinde sonradan defnedilmiş 5 tane Müslüman mezarı, 1 tane Son Tunç, İlk Demir dönemine ait toprak mezarlar bulunmuştur. 4BI alanına ait 7.-8. tabakada ev kalıntılarının batı tarafında açık alanda kilden yapılmış 20 tane sapan taşları

bulunmuştur (Quliyev F. ve diğerleri, 2012: 50-51). Pişmemiş kerpiçten yapılmış geniş, küçük ve daire şeklinde birbirine bağlı halde olan ev buluntularında duvarlar çıkıntılıdır. Ocak yerleri ve soba yerleri gibi alanlar ortaya çıkarılmıştır. Daire planlı yapılan evler büyük ve geniş duvarla birbirine bağlanmıştır. Küçük mahalleler halinde yapılan bu binalar dönemin sosyo-ekonomik hayatının ileri gelen yeniliklerinden biridir (Quliyev F. ve diğerleri, 2015: 354). 10 nolu tepenin kuzeydoğu yönünde, toprak üzerine kilden ve oval şekilde yapılmış depo ve bu deponun güney tarafında dağınık halde çay taşları, hayvan kemikleri ve hayvan kemiklerinden yapılmış aletler vardır. Deponun batı tarafında kömür parçaları ve yanmış toprak izleri bulunmuştur (Hüseynov ve diğerleri, 2013: 314). Ekonomik hayatta tarımın geniş bir alana yayılması ile birlikte, buranın Neolitik sakinlerinin yabani bitkilerin yetiştirilmesi ve hayvanların evcilleştirilmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Buna bağlı olarak gıdalarını saklayabilmek için kilden kuyular yapmaya başlamışlardır. Binaların içinden, dışından ve zemininden alınan numunelerin incelenmesi sonucu arpa taneleri, dövülmüş tahıl, kabukları temizlenmiş buğday, mercimek ve diğer yabani buğday çeşitleri olan Gramineae, Asteraceae, Brassicaceae, Boraginaceae, Chenopodiaceae vb. ürünleri yetiştirdikleri anlaşılmıştır. Göytepe’de bitki kalıntıları içinde Asteraceae ve Brassicaceae daha fazladır. Depoların altında az sayıda kömürleşmiş halde bulunan bitki kalıntılarının incelenmesi sonucu, buğday, arpa taneleri, yabani türleri olan *Artemisia* türü, Poaceae (*Bromus*, *Aegilops*, *Lolium*), *Silene* ve Brassicaceae taneleri ve çok sayıda başak kabuğu olduğu tespit edilmiştir. Hayvancılık olarak koyun, keçi, inek ve domuzu evcilleştirdikleri bilinmektedir (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 9-10). Tahılların yabani türlerinin varlığı o bölgenin gıda kültürü açısından son derece önemlidir. Göytepe’nin her tabakasından keramik buluntusu vardır. 11 nolu tabakada çok az sayıda bulunmuş ve 14 nolu tabakada ise bulunamamıştır. Bunlar genelde kırık haldedirler. Keramiklerin yapımında bitki ve minarel kökenli malzemeler kullanılmıştır. Keramiklerin yapımında kilin içine bitki, kum ve taş veya bitki karışımı, kum, şamot, mika ve obsidyen parçaları konurdu. Bitki ve minarel karışımı keramik buluntular tabakalara göre farklılık göstermektedir. Alt tabakalarda bitki ve mineral karışımı keramik buluntusu çoğunluktadır (Ələkbərov, 2018: 178). Her bir tepeden numuneler alınarak Japonya ve Fransa laboratuvarlarında 50’den fazla analiz yapılmıştır. Sistemli şekilde keramikler incelenmiş, fakat Güney Kafkasya’nın son Neolitik dönemine ait keramiklerin daha iyi incelenmesi gerektiği ortaya çıkmıştır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 4). Keramiklerin yapımında basit teknik kullanılmış ve çoğunun yüzeyi cilalanıp,

engoplanmıştır⁴. Engoplu keramikler kırmızımsı, kahverengi, turuncu, beyaz ve krem renklidir. Boyalı ve boya ile desen yapılmış keramikler de vardır. Keramiklerin boyanmasında kırmızı veya kırmızımsı-kahve renkli boya kullanmışlardır. Göytepe çömlekçileri boyaları yerli ham madde okr veya hematitten elde ederdi. Boyalı kaplar için bitumla (neft) süslenmiş tek renkli desen karakteristiktir. Desen çok basit bir motif olan ağız kenarı boyunca çekilmiş bir çizgiden ibarettir. Keramiklerin üzerine deseni yapıştırma tekniği kullanarak yaptıkları örnekler vardır. Keramiklerin yüzeyinde dalgalı, dairesel ve yarı daire şeklinde desenler vardır (Ələkbərov, 2018: 178). Keramikler yüksek sıcaklıkta pişirilmemiştir, krem, gri, kırmızı, kırmızı-kahve ve siyah renklidirler. Göytepe keramik sanatının sınıflandırılması yapılırken kil ve katkı maddelerinin yanı sıra onların ağız, gövde ve taban şekilleri dikkate alınmıştır. 6 gruba ayrılan bu keramikler aşağıdaki şekilde listelenebilir.

Birinci grup engoblu, cilalı ve boyalı kaplardır. Göytepe yaşayış yerinde keramiklerin çoğu bu gruba aittir. Keramiklerin yapımında bitki ve minarel karışımı kil kullanılmıştır. Engoblu, cilalı ve boyalı keramiklerin kil oranında farklılıklar vardır. Yaşayış yerinde bulunan çok sayıda okr kalıntısı gösteriyor ki kahve, kırmızı ve turuncu renkli engop yapımında okr veya hematit⁵ kullanılmıştır. Bu grubun asıl rengi krem, kırmızı ve gridir. Az miktarda kırmızımsı-kahverengine yakın renkte kaplar da vardır (Ələkbərov, 2018: 179). Göytepe keramiklerinin yüzey işlenmesinde basit bir yöntem kullanılmıştır. Engoblama ve cilalama her iki yüzeye veya tek yüzeye yapılmıştır. Bazen engop işleminden sonra bazen engobsuz şekilde cilalama yapılmıştır. Kum ve saman karışımından yapılan keramiklerin sayısı fazladır. Bitki karışımı 7. tabakadan 13. tabakaya doğru azalmaya, inorganik karışım ise artmaya başlar. Boyalı keramikler daha çok minarel karışımıdır. Keramikler orta ve iyi derecede pişirilmişlerdir. Birinci gruba ait olan keramiklerin hiçbiri yemek pişirme amacıyla kullanılmamıştır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 15-16). İkinci grup sade kaplardır. Bu kapların özelliği ise bitki ve minarel karışımı kilden yapılmıştır. Yüzeyleri cilasız, angobsuz, motifsiz ve kaba şekilde yapılmışlardır. Yüzeyleri teknik anlamda işlenmemiştir. Pişirilme süreleri az olduğundan dolayı koyu lekeler vardır. Krem, gri-krem, gri-kara ve griye yakın renklidirler (Ələkbərov, 2018:179). Keramikler zayıf ve orta dereceli fırında pişirilmiştir.

⁴ Toprak eşyayı astarlama ya da süsleme amacıyla kullanılan sulandırılmış doğal killer ve seramik hamurlarına verilen genel adıdır (bkz. Prof. Dr. Tülin Ayta, 2017).

⁵ Kırmızı veya esmer renkte olan doğal demir oksidinden oluşan, yaralardan akan kanı durdurmak için kullanılan bir mineraldir (bkz. kelimeler. gen.tr.).

Yüksek sıcaklıkta pişirilen keramik sayısı nadirdir (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 16). Kum karışımı her tepede farklılık gösterir. Obsidyen karışımı III ve IV nolu tepede, şamot III ve V nolu tepede, kuvars üst yüzey ve II ve III nolu tepede, kalsit II ve III nolu tepede ve saman karışımı her tepede farklı oranda vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2015: 216). Üçüncü grup kaplar yüzeyi cilalı kaplar olarak geçer. Genellikle büyük ölçülü kaplar bu gruptadır. Keramiklerin yapımında bitki ve minarel karışımı, sadece bitki karışımı veya sadece mineral karışımı kullanılmıştır. İç ve dış birlikte veya sadece iç ya da sadece dış yüzeyleri cilalanmıştır. Genelde cilalama el ile yapılmıştır fakat herhangi bir eşya ile cilalama yapılan kaplar da vardır. Genelde krem renklidirler (Ələkbərov, 2018: 179). Gri, grimsi-siyah ve grimsi-krem renkli keramikler de vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 16-17). Kum karışımı her tabakada farklı orandadır. Şamot karışımı III ve IV nolu tabaka hariç diğer tepelerde vardır. Kuvars üst yüzey, I ve V nolu tabakada, saman karışımı III nolu tabakada, taş karışımı bütün tabakada, obsidyen I, III ve IV nolu tabakalarda ve mika üst yüzey ve III nolu tabakada vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2015: 216). Keramikler genelde orta sıcaklıkta pişirilmiştir. Yüksek ve düşük ısıda pişirilen kaplar çok azdır. Kapların üzerinde görülen siyah lekeler onların yemek pişirmek amacı ile kullanıldığını göstermektedir (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 17). Dördüncü grup ise kabartma ile süslenmiş kaplardır. Göytepe’de bu gruba ait keramiklerin sayısı fazladır. Keramikler ağız tarafına doğru gittikçe daralmaktadırlar. Bitki ve inorganik madde karışımından yapılan keramik sayısı azdır. Sadece inorganik karışımdan olan keramik % 99’unu oluşturmaktadır. Keramiklerin üzerine kurdele, düğme veya farklı figürler yapılmıştır. Bunların dışında dalgalı, zikzak, insan figürü, geometrik, dikey durumda oval, ‘V’, ‘U’ harfleri ve at nalı şeklinde desenler yapmışlardır. Renk olarak krem, siyah-gri ve gridir (Ələkbərov, 2018: 180). Daha çok minarel katkılı kil kullanılmıştır ama nadir olarak bitki karışımı ile yapılan keramikler de vardır. Tabakalarda kum ve taş karışımı farklı oranda, saman karışımı üst yüzey hariç diğer tepelerde farklı oranlarda vardır. Şamot I, II ve IV nolu tabakalarda, kuvars II ve III nolu tabakalarda, kalsit I ve III nolu tabakalarda, mika I, II, IV ve V nolu tabakalarda, obsidyen I, II, IV ve V nolu tabakalarda vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2015: 216-217). Keramikler orta dereceli fırınlarda pişirilmiştir. Keramiklerin üzerinde yemek pişirmekte veya mutfak işlerinde kullanıldığını gösteren siyah lekeler vardır. Bu gruba dâhil olan bazı keramiklere, farklı kullanım amacı ile kulplar yapılmıştır. Beşinci grup kaplar, yüzeyi bitümlü ve bitümle süslenmiş kaplardır. Bu grup keramiklerin yüzeyi bitüm ile kaplıdır. Bu gruba ait kaplar I, II, III ve V nolu tabakalarda tespit edilmiştir ve çok az sayıda vardır. Bitüm daha çok ağız kısmını kaplayan şerit şeklinde, dekorasyon amacı ile

yapılmıştır. Dış yüzeyine düzensiz şekilde uygulanmış örnekleri de vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 17-18). Kilin içinde saman ve inorganik madde karışımı vardır. Bazıları kırmızı renkle engoplanmıştır. Yüzeyleri kremdir, bazen de kırmızıdır (Ələkbərov, 2018: 180). Saman karışımı IV nolu tabaka hariç hepsinde farklı oranlarda, kuvars ve taş II, III ve V nolu tabakalarda ve kalsit sadece III nolu tabakada görülmüştür (Valeh Ələddin Oğlu, 2015: 217). Orta ve yüksek dereceli fırınlarda pişirilmişlerdir (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 18). Altıncı ve son grup ise basma desenli kaplardır. Bu gruba ait sadece 4 tane keramik numunesi vardır. Bunlar 14 nolu yaşayış yerinin 3 ve 4 nolu tabakasında görülmüştür (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 18), bunların sadece birinin yapımında saman karışımı kullanılmış, diğerlerinde inorganik madde kullanılmıştır. Yüzeylerine basma usulü ile desen yapılmıştır (Ələkbərov, 2018: 181). Bu grubun sadece III ve IV nolu tabakaya ait keramikleri incelenmiştir. IV nolu tabakada saman ve inorganik karışımından, III nolu tabakada sadece inorganik karışımı, her iki tepede kum ve taş karışımı vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2015: 217).

Göytepe’de keramikleri açık ve kapalı olarak iki gruba ayrılır. Kapalı keramikler orta ve büyük ölçekli kaplardır. Bu kapların gövdesi küre şeklindedir. Gövdesinden ağzına doğru daralan küp tipli kaplar bu gruba aittir. Açık keramikler kâse, tava ve badya⁶ tipli kaplar bu gruba aittir. Bu keramiklerin hepsinin tabanı düzdür. Tabanlarında genellikle hasır izi vardır. Göytepe çömlekçilerinin ürettikleri keramikler daha çok mutfak kaplarıdır. Bu kaplar yemek hazırlamak, erzak, su saklamak ve su taşımak içinde kullanılmıştır (Ələkbərov, 2018: 181). 2015 yılında, 4BI bölümünün VIII.-IX. tepelerine ait toplam keramik sayısı 114’tür. Bunların ağız çapları 7-24 cm, taban çapı 9-18 cm ve gövde kalınlığı 0,6-1,3 cm’dir (Qasımov ve diğerleri, 2017: 67). 1A alanında II ve III nolu tabakada 631 tane keramik buluntusu çıkarılmıştır. Bunlardan 533’ünün şeklini tahmin etmek zordur. Keramik parçalarının, 69’u ağız kısmına, 29’u tabana aittir. Küçük ölçekli kaplar, doğranmış saman karışımı kilden yapıldı. Büyük ölçekli kaplar, küçük, orta ve büyük doğranmış saman karışımı kilden yapıldı. Kilin içindeki saman oranı yüksek ve kum karışımı gözle görülecek derecede yüksektir. Genelde kalitesiz keramikler grubuna dâhildir. Bu keramikler arasında orta kalitede keramik az sayıda vardır. Göytepe’de mutfak kaplarının bir kısmı önce engoplanır, engobun rengine göre çeşitli renkler ilave edilirdi. Daha sonra cila yapıldı. Engobların farklı renkte olması, içine pigmentler ilave edilmesinden kaynaklanır. Bu

⁶ Ağzı geniş ve yayvan olan büyük su kabı, büyük bakır kap, çorba tası, ağzı geniş yağ kabı, büyük yemek ve tencere (bkz. kelimeler.gen.tr).

pigmentler, kırmızı, turuncu, kahverengi vb. renkleri ortaya çıkarırdı. Göytepe çömlekçileri, bu renkleri yerel hammadde olan okr ve hematitten elde ediyorlardı. Yaşayış yerinde, okru ezmek için kullanılan el değirmeni ve çok sayıda okr kırıntısı olması bu fikri doğrulamaktadır. Keramiklerin kırmızı, krem, açık krem, kahve-krem, grimsi-siyah ve kırmızımsı-gri renkleri vardır. Bu keramikler, leğen, kâse ve badyalardır (Ələkbərov, 2016: 59).

1AI nolu alanın III nolu alanında kilden yapılmış 2 tane kadın figürü vardır. Yaşayış yerinin, 1,42 m aşağısında taştan yapılmış büyük bir ocak vardır (Qasimov ve diğerleri, 2017: 63). Göytepe'nin 10 nolu tabakasında M.Ö. 5650-5500 yıllarına ait hayvan kemiğinden yapılmış orak tespit edilmiştir. Bu orak, Güney Kafkasya ve Orta Doğu'da tarımın başladığını göstermektedir. Üst tepelerde de orak buluntuları vardır. 10 nolu tabakasında orağın farkı, büyükbaş hayvanın çene kemiğine çakmaktaşıdan yapılmış olan bıçağın yapıştırılmasıdır (Qasimov ve diğerleri, 2017: 67). 4BI nolu alanda hayvan kemikleri, hayvan kemiğinden yapılmış aletler, bizler, çekiçler ve baltalar vardır. En dikkat çeken buluntu ise obsidyen taşından yapılmış ve zift ile sabitlenmiş olan 3 adet usturadır (Quliyev F. ve diğerleri, 2012: 56). 13 nolu tepenin kuzeybatısında V şeklinde bir kuyu vardır. Kuyunun derinliği 60 cm'dir. Suni olan bu kuyu, su drenajı görevi görmüştür (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 12-13). Göytepe yaşayış yerinde yapılan analizler sonucu burada yaşamın günümüzden bin yıl öncesine ait olduğu anlaşılmıştır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 13).

Göytepe yaşayış yerinde kemikten yapılmış bizler, iğneler, geyik boynuzundan çapalar, hayvan derisinin soyulmasını sağlayan aletler, balta ve çekiçler vardır. Aletlerin bir kısmı tarımda kullanılan aletlerdir. Göytepe sakinlerini tarımda yüksek teknolojiye sahiptiler. Toprağı işlemek için çeşitli aletler kullanmışlardır. Toprağa nasıl bir uygulama yapılacağını biliyorlardı. Bununla birlikte deriden elbise yapmaya başladılar. Dokumacılığın biraz geliştiğini gösteren iy başlıkları, kemikten iğneler ve bizler vardır (Valeh Ələddin Oğlu, 2016: 14).

1.3.4. Hacıemhanlı Yaşayış Yeri

Hacıemhanlı yaşayış yeri Tovuz bölgesinin 8 km doğusunda Neolitik döneme ait tepedir (Quliyev F. ve diğerleri, 2015: 343). Göytepe yaşayış yerinden 1,5 km kuzeybatısında, 60x80 m çapında ve yüksekliği 1,5 m olan küçük bir tepedir. Tepenin

üstünde çok miktarda taştan yapılmış aletler ve çok keramik parçaları vardır. 2012-2014 yıllarında tepede arkeolojik çalışmalar başlamıştır (Quliyev F., 2018: 95). İlk çalışma 2012 yılında M10 sahasında, 2013’de L10, L11 ve M11 sahasında, 2014’te L10, L11, M10 ve M11 sahalarında çalışmalar devam etmiştir. Tepenin merkezine yakın 10 x10 m ölçüsünde iki yıl süren kazı çalışmaları sonucu 1,5 m yüksekliğinde Neolitik döneme ait tabaka tespit edilmiştir. Burada dört tane ev buluntusu vardır (Quliyev F. ve diğerleri, 2015: 343). Evler Göytepe’de olduğu gibi tuğladan yapılmıştır. Ama bu binaların farkının 8 şeklinde olmasıdır. Binanın çapı küçük tarafı 3 m, büyük tarafının 5 m’dir. Bu tür mimari Göytepe’de yoktur. Hacıelemhanlı yaşayış yerinde sadece görülmüştür. Hacıelemhanlı’da çok az sayıda keramik vardır. Dört binada toplam 20 tane keramik buluntusu vardır (Quliyev F., 2018: 95). M10 alanında, ilk olarak çapı 2,7 m olan kerpiç bir duvar ve duvarın batı tarafına uzanan ikinci bir duvarın birleşik olduğu anlaşılmıştır. 15-20 m yükseklikteki alanda yapılan çalışmada sapan taşları, obsidyen parçaları, hayvan kemikleri ve duvarın altında kilden yapılmış sapan taşı çıkarılmıştır. M10 alanının 1. katına ait olan duvarın doğu ve batı bölgelerinde farklı buluntular vardır. Doğru tarafında kerpiç buluntuları bitki karışımı ve kahve renkli toprak, batı tarafında kül tabakaları vardır. M10 alanın 2. tabakasında bulunan 9. duvarın doğu ve batı yönleri arasında boşluk vardır. Doğru tarafında ocak yeri ve delikli boynuz vardır. Batı tarafında içi kül dolu olan bir çukur vardır. İçerisinde yanmış taş, hayvan kemikleri, bitki kalıntıları, taş parçaları ve az sayıda keramik parçaları vardır (Hüseynov ve diğerleri, 2013: 320-321). Burada bulunan iki tane boyalı keramik numunesi yukarı Mezopotamya, Samara ve erken Halaf kültürüne benzemektedir. Bu tür keramik ilk olarak orta Kür vadisinin Hacıelemhanlı yaşayış yerinde tespit edilmiştir. Yukarı Mezopotamya ile aynı dönem yaşadıkları ve aralarında kültür alış veriş olduğu düşünülmektedir. Küçük Kafkasya’nın kuzeyine kadar bu alış verişin devam ettiğinin belirtisidir. Hacıelemhanlı tepesinin, Göytepe, özellikle Şomutepe yaşayış yerinden daha eski olduğu düşünülmektedir. Yaşayış yerinde, bitki ve evcil hayvan kemikleri tespit edilmiştir. Hacıelemhanlı yaşayış yerinde M.Ö. 5950-5800 yıllarında insanlar yaşamıştır. Keramikli Neolitik dönemde tarım-hayvancılık yapan insanlar Güney Kafkasya boyunca yayılmışlardır (Guliyev & Nishiaki, 2021: 235). M10 alanının 3 nolu tabakasının kuzeyinde çok sayıda el değirmeni, bir tane küçük boyutta bıçak ağzı, ustura, obsidyen parçaları ve bir tane keramik parçası vardır. Ocağın güneyinde arkeolojik buluntuya rastlanmamıştır (Hüseynov ve diğerleri, 2013: 323).

1.4.5. Kültepe-I Kültürü (Neolitik Dönem)

Kültepe yaşayış yeri, Nahcivan'ın 8 km kuzeydoğusundadır. 1,5 hektarlık bir alana sahip olan yaşayış yerinin yüksekliği maksimum 13 m'dir. 1904 yılında tepede ilk inceleme yapılmıştır. 1951 yılında, O.H. Hebibullayev rehberliğinde devam etmiştir. 1953 yılında Rus arkeolog A.A. İessen rehberliğinde yürütülen çalışmalar 1964 yılına kadar devam etmiştir. 15 yıl süren kazı çalışmaları sonucu 22 m derinliğe kadar inilmiştir. Kültepe-I'in en kadim tepesi Kür-Araz'dır (Zeynalova, 2020: 52-53). Kültepe-I buluntuları, sadece Azerbaycan tarihi için değil aynı zamanda Urmiye havzası, Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya tarihi içinde son derece önemlidir. 1951-1964 yıllarındaki kazı çalışmaları sonucu bölgenin önemi anlaşılmıştır. Azerbaycan-Fransa uluslararası arkeolojik birimi birlikte çalışmaya başlamıştır (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 13). İlk defa O.H. Hebibullayev tarafından incelenen tepede Neolitik döneme ait buluntular tespit edilmiştir. 2013-2016 yıllarında V. Bahşeliyev ve K. Morron'un rehberliğinde yeniden çalışmalar başlamıştır. Karbon analizine göre, M.Ö. 6370-5200 yıllarında burası bir yaşayış yeri idi (Quliyeva, 2018: 43). Kültepe-I'de 400 m² alanda yapılan çalışmada, Güney Kafkasya'nın en eski Neolitik tepesinin olduğu tespit edilmiştir. Kültepe-I, yaklaşık 2 milyon yaşındadır. Kültepe-I'de yaşam kalitesi en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Zeynalova, 2020: 54-55). Yapılan kazı çalışmaları sonucu 1,5 m derinlikte dairesel planlı bina kalıntısı tespit edilmiştir. Bu binanın duvarları, tuğla ve kerpiçten yapılmıştır. Duvar kalınlığı 0,8 m'dir. Ocakların içleri kül ile doludur ve sık sık yer değiştirdikleri belirlenmiştir. Ocakların incelenmesi sonucu buranın uzun süre yaşam yeri olarak kullanıldığı anlaşılmıştır (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 7).

Kültepe-I yaşayış yerinde Halaf türü boyalı keramik vardır. Mezopotamya ile yapılan kültür alış-verişi sonucu keramiğin buraya geldiği düşünülmektedir. Fakat Azerbaycan'da son Neolitik dönemde etkili olan Şomutepe ve Kültepe kültürleri Kuzey Mezopotamya'dan çok farklıdır (Bahşeliyev, 2020: 14). Kültepe yaşayış yerinin en önemli buluntuları keramiklerdir. Bu döneme ait keramikleri kırmızı renklidir. Keramikler, saman karışımı yüksek olan kilden yapılmıştır. Keramikler elde hazırlanmış, kaliteli pişirilmiştir. Bazı kapların üzerinde hasır deseni vardır ve tabanları düzdür. Ovçulartepe keramiğinin tabanı yuvarlaktır (Baxşəliyev, 2017: 20). Kültepe-I'de keramikler silindir ve şişkin şeklinde ve tabanları dışa doğrudur. Bazı keramiklere düz veya dairesel desenler yapılmıştır. Bu desenler Neolitik dönem için karakteristiktir. Bu özelliklerinden dolayı Kültepe Kültürü adını almıştır (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 11).

Mil ovasının Kebirli, Karahanbeyli, Şahtepe ve Karabağ'ın Çalağantepe, Çıraklıtepe ve Ezginnitepe yaşayış yerlerinde, Kültepe-I kültürüne benzer keramikler vardır. Keramiklerin son Neolitik döneme ait oldukları tespit edilmiştir. Son Neolitik dönemde saman karışımı kilin kullanımı artmıştır. Yaşayış yerinin alt katlarında açık renkli saman karışımı ve kulp çıkıntısı olan keramikler, büyük depo kapları, huni ve silindir şeklinde testiler vardır. Bu kapların boyunlarını çevreleyen kabartma süslemeler karakteristiktir. Kil kaplar arasında, küp, çömlek, külek, kâse ve kazan tipli kaplar az sayıda vardır. Külekler büyük boyutta, kalın duvarlı ve silindir şeklindedir (Quliyeva, 2017: 129). Saman karışımından hazırlanan keramiklerin yüzeyinde pişmemiş gri veya siyah renkli bölgeler vardır. Keramiklerin dış yüzeyleri cilalıdır. Genelde pembe renkte pişirilmiştir ve renkleri sarı ile kahverengi arasında değişmektedir. Gri renkli keramikler sayıca azdır. Keramikler silindir-şişkin şeklinde olan şişe ve kâse tipli kaplardan oluşmaktadır. Küp az miktarda vardır (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 16). Keramikler, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın Neolitik keramikası ile benzer özelliklere sahiptir. Bu tür keramikler Şomutepe, Mola Nağitepe, Göytepe ve Hacı-Firuz yaşayış yerlerinde görülmüştür (Baxşəliyev, 2017: 25). 2013 yılında kum karışımı kilden hazırlanan mecmeyi⁷ kaplarının benzerleri Yeni Yol, Göytepe ve Aruhlo yaşayış yerlerinde tespit edilmiştir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 30).

Kültepe-I'nin Neolitik tepesinin mimari buluntuları dairesel planlıdır. Bu bakımdan Kafkasya'nın eş zamanlı yaşayış yerleri ile benzerlik göstermektedir. Daha önceki mimari özelliklerin devam ettirilmesi bu dönemin önemli özelliğidir. İki yaşayış yeri özellikle dikkat çekicidir. Bunlardan ilki dairesel planlı olan evin çapı 1,85 m, duvar kalınlığı 23-25 cm olan ev tuğla ve kerpiçten yapılmıştır. Evin zemini düz çay taşları ile döşenmiştir. Diğer ev, yaşayış yerinin batısında, çapı 1,9-1,7 m, duvar kalınlığı 20 cm'dir. Bu evlerden birinin zemininde 1 cm kalınlığında kırmızı-kahve renkli yanmış toprak tepesi vardır. Diğer evin duvar ve zemini beyaz renkli kireçle boyanmıştır. Bu ev tuğladan yapılmış ve bu mimari özellikleri Kafkasya için karakteristiktir. Kültepe sakinleri M.Ö. VII. binyıllarda tuğlayı kullandılar. Tuğlayı kullanmış olmaları onların, Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerinden ve Urmiye havzası sakinlerinden mimari açıdan ilerde olduklarını göstermektedir. Kuzey bölgesinde bu mimari özellik devam etmesine rağmen güney bölgesinde devam etmemiştir. Bunun sebebi olarak evlerin dörtgen planlı olması düşünülmektedir. Kültepe mimarisinde

⁷ Bakır veya başka metalden yuvarlak veya düz şekilde yapılan büyük kap, büyük sini (bkz. Azərbaycan Lügəti, Cilt 3, s. 315, Bakü-2006).

düz duvar sadece arka kesme veya birleştirme amacı ile kullanılmıştır. Bu mimari özellik Kültepe'ye özgüdür (Quliyeva, 2017: 126-127). 2015 yılında A ve D alanlarında çalışmalar devam ederken E, F ve G alanları tespit edilmiştir. Dairesel planlı ev buluntusu, yaşayış yerinden 10 cm aşağısında tespit edildi. Binanın yıkılmayan kısımlarında yapılan ölçümlere göre, çapı 2,20 m, duvarın kalınlığı 35 cm ve yüksekliği 5 cm'dir. Evin kuzeyinde nal şeklinde ocak yeri vardır. Ocak, yaşayış yerinin kuzeyinde kavisli olarak yapılmıştır. Ocağın eni 50 cm, uzunluğu 80 cm'dir. Evin dış kısmında kırmızı renkte çakmaktaşı parçaları tespit edilmiştir. Evin içinde ve dışında Son Neolitik döneme ait pembe renkli saman karışımından yapılmış keramik buluntuları, hayvan kemikleri ve obsidyen parçaları vardır. Saman karışımı keramika Güney Kafkasya'nın Nahcivan bölgesindeki Mil-Mugan yaşayış yeri için spesifik özellik içerir. Kültepe-I'nin güneyinde yeni bir duvar buluntusu tespit edilmiştir. Bu duvar önceki binanın duvarı ile bitişik haldedir. Duvarların birleştiği yerin altında insan iskeleti vardır. Duvarın eni 45 cm olarak ölçülmüştür. Ama duvarın gerçek ölçüsünün 10-15 cm olduğu daha sonradan anlaşılmıştır. Bu duvar daha önce yapılan duvarın üzerine yapılmış bir duvardır. Bu duvarın batısında tepsili kapların kalıpları vardır. Araştırmalara göre bu tepsilerde ekmek pişirilmiştir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 30). Kültepe-I yaşayış yerinde büyük hacimli değirmen taşı ve erzak deposu vardır. Büyük hacimli değirmen taşlarının varlığı, Neolitik dönemde yerleşik hayata geçildiğini göstermektedir. Bu kültürün taşıyıcıları geniş bir alana yayılmış ve tarıma uygun olan çay kenarlarında yaşamaya başlamışlardır. Bu dönemde ham tuğla ve kerpiçten dairesele planlı evler yapıldı. Evlerin zeminine erzak kuyuları yapıldı. Evin içinde etrafı taşla çevrili, kırmızı renkli ve kalitesiz kille yapılmış ocak yerleri vardır. İş yeri, yaşayış yerlerinden farklı alanda idi. İş yerlerinde kemik buluntuları ve taştan aletler tespit edilmiştir. Kemik aletler arasında keçi ve ceylan boynuzundan yapılmış kazma önemli yer tutar. 2015 yılında E tepesinde bu tip aletlerden biri 30x3 cm ölçüsünde olup, uç kısmı cilalıdır (Quliyeva, 2018: 43). Neolitik döneme ait en eski ocak yeri 22 m derinlikte tespit edilmiştir. Yaşayış yerinde çok sayıda ocak vardır. Bu ocaklar Neolitik dönemin esas mimarisini oluşturmaktadır. Mevsimlere bağlı olarak evin içine, bazen etrafına yapılan ocakların farklı görevleri olmuştur. Ocaklar, tipolojik olarak, taşla çevrili, kilden yapılmış, tuğla duvarlı ve tabak şeklinde olarak 4 gruba ayrılmışlardır (Quliyeva, 2019: 89).

Dairesel planlı evlerden iş aletleri çıkmıştır. İş aletleri farklı türdeki taşlardan, kemiklerden ve boynuzdan yapılmıştır. İş aletleri arasında farklı ölçülerde el değirmenleri, havanlar, kazma, orak dişleri ve bıçaklar vardır. 2014 yılında D alanından çıkarılan el

değirmenleri, daha önce tespit edilen el değirmenlerinden farklı ve büyüktür. Bunlar bazalt taşından, kayık şeklinde yapılmıştır. Bunların uzunluğu 63-64 cm, genişliği 22-38 cm'dir (Quliyeva, 2017: 127). Obsidyen taşından yapılmış çok sayıda iş aleti vardır. İş aletlerinin yaşayış yerinde yapıldığı düşünülmektedir. Fakat Nahcivan ve İran'da obsidyen yatakları yoktur en yakın obsidyen yatağı Zengezur silsilesinde vardır. Göyçe havzasında bulunan Göyhasar ve Gutansar'da obsidyen yatakları vardır. Obsidyen daha çok Göyhasar (%50) ve Sünik'den (%28) gelmektedir. Sünik obsidyeni, Nahcivan üzerinden İran ve Urmiye havzasına gitmiştir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 11-12). Taş aletlerin bir kısmı siyah, kahverengi ve gri renkli obsidyenden yapılmıştır. Onlar bıçaklar, kazıyıcılar, ok uçları vb. aletlerdir. Bıçakların uzunluğu 6-9 cm, genişliği 3-5 cm'dir. Bir kısmının her iki tarafında rötuşlama işlemi yapılmıştır. Rötuşlama işlemi yapılmayan bıçakların ise bir tarafına delik açılmıştır. Kazıyıcılardan birinin rengi gri-kahve renkli obsidyen taşından yapılmıştır. Uzunluğu 4,5 cm genişliği 2,5 cm'dir. Bir diğer kazıyıcı ise gri renklidir. Uzunluğu 6,5 cm, genişliği 4,8 cm'dir (Quliyeva, 2017: 128). Obsidyen ve çakmaktaşıdan havan taşları, orak dişleri ve el değirmeni yapılmıştır. Bazalt taşından yapılan el değirmeni, taneli bitkilerin öğütülmesinde, bazen de boya maddesinin öğütülmesi için kullanılmıştır. Bu aletlerin ölçüsü 68x40 cm ve 35x23 cm arasında değişmektedir. Onlardan trapez şekilde olanın ağız kısmında kırmızı boya izleri vardır. Boya izleri bize Azerbaycan'da 9 bin yıl önce boyanın kullanıldığını göstermektedir. 2015 yılında Kültepe-I'in J tepesindeki zeminin altında bulunan kabın içindeki boya buluntusu bu fikri doğrulamaktadır. Nahcivan'da kırmızı boya, evin duvarları ve kapların boyanması ile defin esnasında kullanılmıştır. Ölülerin üzerine ok sürülmesi onların ahiret inancı ile ilgilidir. Kırmızı kan rengi olduğundan dolayı, ölen kişiyi bu renkte boyadıklarında ruhunun yaşayacağına inanıyorlardı. Neolitik dönemde, mezara armağan konurdu (Quliyeva, 2018: 43). Obsidyen ve çakmaktaşıdan yapılmış iş aletleri, Kafkasya'nın diğer Neolitik yaşayış yerleri ile benzerlik göstermektedir. Bu buluntuların fazla sayıda olması onların yaşayış yerinde üretildiğini göstermektedir. Kültepe'nin E alanındaki obsidyen imalathanesi ve üretim süreci henüz tamamlanmamış olan obsidyen aletleri bu fikri doğrulamaktadır (Quliyeva, 2017: 128).

Kültepe-I yaşayış yerinin 9 m kalınlıkta olan tabakasında, 18 tane ev buluntusu ve mezar yeri tespit edilmiştir. Bunlar, Kültepe-I'in en önemli buluntularıdır. Evin mimarisi, o dönem Orta Asya ve Mezopotamya'da geniş bir alana yayılmış olan tuğla ve kerpiçten yapılmış üsüldedir. Ev dairesel ve dörtgen planlıdır. Bu tepede, 85 tane mezar yeri ve çok sayıda maddi buluntular vardır. Buluntular arasında, Mezopotamya'nın Halaf medeniyetine

ait olan boyalı çanak-çömlek ve 7 tane bakır eşya vardır. Mezopotamya'ya ait olan 2 çanak-çömlek, Halaf medeniyeti için karakteristik olan özelliklere sahiptir. Çömleklerin her ikisi de yuvarlak gövdeli, düztabanlı ve üzerinde geometrik desenler vardır. Her iki çömlekte özenle hazırlanmıştır ve kaliteli keramikler sınıfına aittir. Kültepe-I keramiklerinin incelenmesi boyalı kapların kronolojisinin belirlenmesini sağlamıştır (Zeynalova, 2020: 54). Evlerin zeminine gömülmenin, doğum ve ocağın devamlılığı sağlayacağına inanıyorlardı. Küçük bir çocuğa ait mezarda, küçük hacimli kap, süs eşyası, kırmızı boya buluntuları vardır. Bu eşyalar kırmızı boya ile karışmış haldedir. 2016 yılında Kültepe-I'in E tepesinde tahminen 3 m derinlikte olan mezarda, iskelet sol tarafı üstte, bükülü ve elleri yüzünde olarak defnedilmiştir. Bu kişinin boynunda boncuklar vardır. Ölülerin yaşayış yerlerine, hasır veya küp içinde evin zeminine gömülmesi, boya kabı ve diğer eşyalar, ölen kişinin hayatı hakkında bilgi vermektedir (Quliyeva, 2018: 44).

Bütün bu araştırma ve incelemeler, Paleolitik dönemden itibaren bölgede bir yaşam olduğunu kanıtlar. Hatta bu insanların Azerbaycan halkının atalarını oluşturduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte yaşadıkları kültür açısından Orta Asya ve Türk tarihi ile ortak özellikleri dikkat çekmektedir. Bu özellikler arasında en çok dikkat çeken unsur elbette at, boğa, keçi, geyik gibi bazı hayvanlara ait olan tasvirlerdir. Günümüze kadar ortaya koyulan çalışmalarda, Altay'lardan Anadolu'ya kadar uzanan geniş coğrafya boyunca, kaya resimlerinde tasvir edilen bu hayvan figürlerinin, Türklerin yayılma sahası içerisinde yer alan Kafkasya coğrafyasındaki buluntularda da benzerlikler gösterdiğini görmek mümkündür. Ayrıca ok ve yay ile tasvir edilen kaya üstü resimleri de oldukça önemlidir. At, Türk kültürünün vazgeçilmez unsurdur. Hayatlarının her evresinde at vardır. Atın, binek hayvanı dışında savaş ve kurban ayinlerinde de kullanıldığı bilinmekte ve Türk kurganlarında at ve ata ait eşyalar bulunmaktadır. At dini törenler ve diğer milletler arasında yapılan ant törenlerinde kurban olarak sunulmuştur. Buluntular arasındaki boğa heykelleri de bu fikri destekler yöndedir. Türklerin atası olarak kabul edilen ve Güney Sibirya'da yaşamış, Abakan ve Minusinks bölgesinde yer alan Tagar Kültürüne ait kurganlarda da tunçtan yapılmış boğa, geyik, dağ keçisi, at, kurt ve yırtıcı kuşlara ait heykeller çıkmıştır. Azerbaycan bölgesinde de kil ve tunçtan yapılmış çok sayıda boğa heykeli vardır. Ayrıca kaya üstü resimlerinde çok sayıda keçi ve geyik tasvirlerinin kullanılması benzerliklerden biri olarak göze çarpmaktadır.

II. BÖLÜM

2. ENEOLİTİK (KALKOLİTİK) DÖNEM

Eneolitik kelimesi Latince aenus(bakır) ve Yunanca litos(taş) kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur. Eneolitik dönemin en önemli gelişmesi şüphesiz bakırın keşfi ve dövme tekniği kullanılarak eşya üretilmesidir. Yaşanan bu gelişme dünyanın her bölgesinde aynı döneme yaşanmamıştır. Bakır ilk olarak kadim Doğu ülkeleri keşfetmiştir. Azerbaycan ve Güney Kafkasya bölgesi de bakırın keşfedildiği ilk ülkeler arasındadır (Əliyev I., 2007: 75). M.Ö. VI. binyılında Karabağ'da bakır keşfedilmiştir. Azerbaycan bölgesinde yeni bir dönem, Eneolitik dönem başlamıştır. Nahcivan, Gedebe, Taşkeşen ve Karabağ topraklarında bakır yatakları vardır. Bakır yatakları, metal işçiliğinin gelişmesini sağlamıştır. Karabağ'ın Yılanlıtepe, Karahacı, Leylatepe, Azık, Tağlar, Karaköpektepe, Güneştepe, Hantepe, Kültepe vb. yerleşim bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu, ustaların önce dövme sonra eritip dökme tekniği ile metali işledikleri belirlenmiştir (Əliyev V., 2010: 68). Bu dönemde, bakır kullanıldı ama geniş bir alana yayılmamıştır. Arkeolojik buluntular arasında metal eşya oldukça azdır. Metal buluntular, nadir olarak bulunan heykellere aittir. Bu dönemde Karabağ'da çoklu yaşayış yerleri tespit edilmiştir. İ.H. Nerimanov, İlanlıtepe, Çalağantepe, Benövşeler, Şomultepe, Leylatepe ve Şahtepe bölgelerinde çalışmıştır. Ağdam bölgesinde bulunan Leylatepe en dikkat çekici yaşayış yeridir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 7). Azerbaycan'da Eneolitik dönem çalışmalarını O.H. Hebibullayev ve İ.H. Nerimanov yapmıştır. Eneolitik döneme ait buluntular Nahcivan çevresinde, Mil-Muğan, Gence-Kazak ve Celilabad bölgesinde vardır. Bunlar, Kültepe, Şomultepe, Alikömeektepe vb. yaşayış yerleridir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 114). Azerbaycan'da Eneolitik dönem araştırmaları 1950 yılında, Nahcivan'ın yakınlarındaki Kültepe-I yaşayış yerinde, O.H. Hebibullayev'in yaptığı çalışmalar ile başlamıştır. Kültepe-I'in alt tepesine ait buluntuların Eneolitik döneme ait olduğu tespit edilmiştir. Böylece Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın Eneolitik dönem çalışmalarının ilk adımı atılmış oldu (Avşarova, 2013: 63). Azerbaycan'da Eneolitik dönem M.Ö. VI.- IV. binyılının ortalarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde insan hayatında sosyo-ekonomik, tarım ve hayvancılıkta gelişmeler yaşanmıştır. Ayrıca insan sayısında da

artış olmuştur. İnsanlar yerleşik hayata geçtiler ve ev yaptılar. Tarım ve hayvancılıkla ilgilenen kabileler geniş bir alana yayıldı. Ayrıca kadim doğunun bazı bölgelerinde devletler kuruldu (Əliyev I., 2007: 75). Eneolitik dönemin en önemli gelişmesi olarak gösterilen bakır, ilk defa Anadolu ve Huzistan arasında bulunan bölgelerde kullanıldı. Çatalhöyük ve Çayönü yaşayış yerlerinde bulunan ve M.Ö. VIII.-VII. binyılına ait olan boncuklar, bakır eşyalar ve bizler bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Bazı araştırmacıların fikrine göre metal ile ilgili bilgiler komşu ülkelerden Kafkasya'ya yayılmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar ise bunun tam tersi olduğunu göstermektedir. Güney Kafkasya'da en kadim metal buluntuları, Azerbaycan'ın Kültepe, Kargarteppe, Alikömeteppe, Şomutepe, Göytepe ve Çalağantepe yaşayış yerlerinde ortaya çıkmıştır. Bunların içinde 20'den fazla bakır eşya vardır. Bu eşyalar, biz, çuvaldız, bıçak ağzı, boncuk, bilezik ve ok uçlarından oluşmaktadır. Soğuk dövme usulü ile hazırlanmış bu eşyalar Eneolitik dönemin ilk zamanlarına aittir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 25). M.Ö IV. yüzyılda bakırın keşfi ile taş aletlerin yanında metal iş aletleri de yapılmaya başlandı. Tarımda kazma (çapa) kullanımı başladı. Hayvanlar evcilleştirildi, boyalı kil kaplar üretildi, kilden ev ve heykel yapıldı. Tarıma bağlı ayinler bu dönemde başladı (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 51). Evlerin içine veya çevresine erzak depoları, tarım alanları ve hayvanların barınması için ahırlar yapıldı. Evlerin mimarisi dairesel veya kare şeklinde tuğladan yapıldı. Evlerin içinde yaşayan aileler 5-6 nüfusa sahipti. Bu aileler birlikte çalışıp mahsulü aralarında yıllık paylaşırdı. Eneolitik dönemde ekonomik ve sosyal hayatta kadının rolü artmıştır. Ortaya çıkan kadın heykellerinden anlaşıldığına göre kadın, bereketi, temizliği, soyun devamlılığını ve paklığı temsil ediyordu (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 26). Alikömeteppe yaşayış yerleri, kerpiçten inşa edilmiş dörtgen planlıdır ve gruplar halindedir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 9).

Eneolitik dönemde çömlekçilik ve kemik işleme sanatı yayılmıştır. Kemikten kazma (çapa), çuvaldız, iğne, kaşığı şeklinde bıçaklar, süs eşyaları ve ev aletleri hazırlanmıştır. Çömlekçilik oldukça hızlı yayıldı ve kapların kalitesi arttı, kırmızı, pembe ve sarı renkte çömlekler üretildi. Bazı kapların üzeri boyalarla süslenip, çıkıntı şeklinde kulplar ve içe doğru tutacak yapılması bu dönemin belirgin özelliğidir. Kemikten kazmalar (çapalar), obsidyen ve çakmaktaşıdan orak dişleri, oraklar, el değirmenleri, havanlar yapılmıştır. Tahıllar balya yapıldı (Əliyev V., 2010: 69). Kür vadisinin kapları kısa tabanlı, kahverengi, mat ve hafif cilalı koni şeklinde yapıldı. Kapların üzerine çizgilerle farklı desenler yapılırdı. Kafkasya'nın Güney bölgesindeki kaplar, geniş tabanlı, açık kırmızı renkte, bitki karışımı kilden yapılırdı. Kapların üzerine engop çekilirdi ve sonra cila yapılırdı. Kapların üzerine

boya ile desen yapılırdı. Dalmatepe yaşayış yerinde çömlekçilik yüksek ustalık seviyesine gelmiştir ve boyalı kaplar hazırlanmıştır. Boyalı kapların en kadimi M.Ö. VI. binyılına ait Hacı-Firüz yaşayış yerindedir. M.Ö. IV. binyılın birinci yarısında kil kapların hazırlanmasında ilkel tezgâh kullanılmıştır. Bu çömlekçilikte yeni bir dönemin başlangıcıdır. Ağdam bölgesinde bulunan Leylatepe yaşayış yerindeki kaplar dairesel planlı ve iki katlı çömlek ocağında pişirilmiştir. Eneolitik dönemin daha kadim yaşayış yerindeki çömlek ocakları uzun ve oval şeklinde yapılmıştır (Əliyev I., 2007: 80). Eneolitik dönemin sonunda Güney Kafkasya'da olduğu gibi Azerbaycan bölgesinde iç tarafı cilalı, yüzü ise targa benzeyen aletle desen çizilmiş keramikler ortaya çıkmıştır. Bu keramik türü önce Azerbaycan'ın güney bölgesinde yer alan yaşayış yerlerinde ortaya çıkmıştır. Bu yaşayış yerleri, Kültepe-I, Göytepe ve Alikömektepe'dir (Baxşəliyev V., 2006: 60).

Dokuma ve örme sanatı bu dönemde gelişmiştir. Deri üretimi ve ağaç işleme sanatı insanların hayatında önemli bir yer almıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 25). Dokumacılıkta yün ve bitki lifleri kullanıldı (Əliyev V., 2010: 69). Dericilik bir meslek haline geldi. Deriden giysi, ayakkabı ve farklı eşyalar üretildi. Alikömektepe yaşayış yerinde boğazlı çizme buluntusu tespit edilmiştir. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde taş, kemik ve kilden yapılmış iy⁸ başlıkları, dokuma sanatının başladığını göstermektedir. Kamıştan hasır ve sepet örüldü. Evlerin zemininde hasır izleri vardır. Ölüler hasıra sarılı halde defnedildi (Əliyev I., 2007: 80).

M.Ö. V. binyılında insanlar metali eritmeyi öğrendiler ve daha çok metal eşya yapmaya başladılar. Leylatepe'de bakır-nikel karışımından hazırlanmış bizler vardır. Kültepe'de bakır-arsenik karışımı eşyalar, Hantepe (Füzili)'de bakırın eritilmesi için kilden yapılmış bute(buta)⁹ ve çömleğin varlığı kadim Azerbaycan halkının metali işleme ve eritme tekniğini bildiklerini göstermektedir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 25-26). Bu dönemde ilk defa tarımda kazma (çapa), inşaat yapımında tuğla kullanıldı. Kilden kadın figürü, boyalı kaplar geniş alana yayıldı ve metalin kullanılması bu dönemin özelliğidir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 114). Karabağ'da buğday ve arpa türleri üretildi. Büyükbaş hayvancılık yayıldı. Halkın kendine has gelenek görenek ve dini görüşleri ortaya çıkmaya başladı. Ölülere mezara gömme, bazen de küplerin içine koyarak gömme geleneği başladı.

⁸ Pamuk veya yünden iplik eğirmek için ortası şiş, iki ucu sivri ağaç alet (bkz. Azərbaycan Lügəti, s.614, Cilt 2, Bakü-2006).

⁹ İçinde kızıl gümüşü eritmek için kilden hazırlanmış kap, motif, desen, gonca, çiçek deseni ve nişangâh (bkz. Azərbaycan Lügəti, s.365, Bakü-2006. Dr. Yaşar Akdoğan, Beşir Yayınevi, s.115, İstanbul-1999).

Ölülerin üzerine okr sürme geleneği başladı (Əliyev V. , 2010, s. :70). Dini inançlarında ataya saygı devam etmiştir. Ölen kişiyi yaşayış yerine gömmə amaçları onun tekrar dünyaya geleceğine, hayatla olan bağının devam ettiğine, mahsulün artıp, aile soyunun devam etmesinin buna bağlı olduğuna inanmalarındandı (Əliyev I., 2007: 83). Dini ayinler geniş bir alana yayıldı. İnsanlar yaşayış yerlerine gömülməyə və gömülmeden önce üstlerine kırmızı okr serpme, yüzünün tam karşısına da su kabı koyma geleneği başlamıştır. İnsanlarda ahiret inancı başlamıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 26), ayrıca kırmızı okr serpilmesi, insanların ışık ile karanlık hakkındaki düşüncelerini yansıtmaktadır. Kırmızı renk ışık, ateş ve Güneş'in sembolüdür. İskeletin kırmızı boya ile boyanması şüpheş ki mezarın ışıklanması, ruhun kötü ruhlardan korunması ve yeniden dirilme inancı ile ilgilidir. Nahcivan bölgesinde bu inanç uzun süre devam etmiştir (Baxşəliyev, 2006: 46). Yaşayış yerine ölüer bir hasırın içinde ve hoker pozisyonda defnedilirdi. Mezarın çukur kısmı kil ile sıvandıktan sonra ölü mezara koyulurdu. Ölü hayatta iken sahip olduğu süs eşyalarıyla gömülürdü. Ahiret inancına bağlı olarak kilden yapılmış kaplar ve iş aletleri bırakılırdı. Ölüler hoker pozisyonda tek başına bazen iki kişi olarak defnedilmiştir (Əliyev I., 2007: 83). Güney Kafkasya'da ilk olarak Leylatepe kültüründe, çocuğun bir çömlek içinde yaşayış yerine defnedilme geleneği başlamıştır. Bu kaplar farklı şekillerde idi. Orta Asya için karakteristik olan bu defn geleneği Kafkasya için yeni idi. Bu mezarlar Leylatepe sakinlerinin Orta Asya'dan Güney Kafkasya'ya göç ettiklerini gösteren kanıtlar arasında gösterilmektedir (Müseyibli N., 2020: 40). Eneolitik dönemde insanlarda ahiret inancı başlamıştır. Ev hayvanları ve gökteki cisimler kutsal sayılmıştır. Mahsulün artması için farklı ayinler yapılmıştır. Bunlar arasında yağmurun yağması için ulu ataya, astrolojik cisimlere ve hayvanlara tapmışlardır. Kargalartepe yaşayış yerinde bulunan kadın heykelinin çenesindeki başak figürünün de hayatağacını temsil ettiği düşünülmektedir (Baxşəliyev, 2006: 61). Yaşayış yerlerinde ibadet için özel bölümler yaptılar. Bu alanlarda ayin ve dualar yaptıkları düşünülmektedir. Alikömektepe yaşayış yerindeki duvarlara kil ile sıva yapılmıştır. Bu duvarlara badana yapıldıktan sonra üzerine beyaz boya ile desen işlenmiştir. Bu alanın ibadethane olduğu düşünülmektedir. Çalağantepe'de de duvara badana yapıp üzerine beyaz boya ile desen işlenmiş bir alan vardır. Kargalartepe'de, çapı 0,7 m olan ve kilden yapılmış çukurun içinde 250 tane hisli taş vardır. Çukurda otlar yakıldıktan sonra bu taşların özellikle oraya atıldığı ve törenin yağmur duası için yapıldığı düşünülmektedir. Yanıktepe'de taştan yapılmış insan heykelleri vardır. Bu heykellerin kafası renklidir. Heykelin gözü siyah renktedir. Hacı Firüz'da kadın heykeli vardır. Bu kadın heykeli,

Çalağantepe’de bulunan heykellerden farklıdır. Bu kadın heykelinin üzerinde elbise vardır. Boyun atkısı, belinde kemer ve saçları örülmüş şekildedir (Əliyev I., 2007: 84). Kayıt altına alınan kil antropomorfik heykelleri oldukça azdır. Güney Kafkasya’da Didigor tapınağında 21 tane kadın figürü tespit edilmiştir. Bunların 17 tanesi Eneolitik döneme aittir. Bu heykeller dairesel planlı evde bulunmuştur ve boylarının uzunluğu 2,8-5,6 cm’dir. Heykeller ayaklarının duruş şekline göre 2 grupta incelenmiştir. Ayakları bükük veya uzatılmış şeklide oturan heykeller, gözleri yuvarlak, derin ve siyah renkte yapılmıştır. Heykellerin yapımında kakmacılık tekniği kullanıldığı düşünülmektedir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 57).

Eneolitik dönem insanları tarım, hayvancılık ve sanatın farklı dalları ile ilgilenmiştir. Ama asıl ilgi alanları tarım ve hayvancılık olmuştur. Azerbaycan, erken tarım medeniyetinin merkezlerinden biridir (Baxşəliyev V., 2006: 60). Eneolitik dönemde, buğdayın ekilmesi, biçilmesi ve dövülmesi için gerekli olan iş aletleri yapıldı. Yaşayış yerlerinde, 10 çeşitten fazla buğday, arpa ve darı tohumu tespit edilmiştir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 24). Azerbaycan’da yabani ve medeni buğday yetiştirilmiştir. Özellikle Tr. Aestivum, Tr. Durum ve Tr. Turgidum çeşitlerinin ana vatanıdır. Şomutepe, Töyretepe, Kargalartepe ve Çalağantepe’de Tr. Aestivum, Tr. Durum Dest, Tr. Turgidum, Hord Pollidium, Hord Dicticum ve Tr. Compactum Hest tahıl türleri tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2006: 60). Tahıl ürünlerini depolamak için tuğladan yapılmış ambarlar, büyük küpler ve kuyular vardır. Tahıl tanelerinin iri olması ve Mil ovasının Şahtepe yakınlarındaki ark izleri, ürünlerin suni yolla sulandığını göstermektedir. Bu dönemde üzüm yetiştirmeye de başlanmıştır. Şomutepe ve Alikömeektepe’de üzüm tohumlarının bulunması sonucu bu kanıya varılmıştır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 24). Şomutepe’de Azerbaycan’ın en kadim üzüm çekirdeği tespit edilmiştir. Su kanalları açmayı ve tarlayı sulamayı öğrenmişlerdi. Tarlayı ekmek ve sürmek için kullandıkları kazmayı geyiğin boynuzundan yapmışlardı. Doğu Kafkasya’da özellikle Gence-Kazak ovasında çok miktarda kazma buluntusu vardır. Şomutepe’de boğanın çene kemiğinden, Kültepe-I’de boynuzdan ve Alikömeektepe’de kürek kemiğinden yapılmış oraklar vardır (Əliyev I., 2007: 78-79). Hayvancılık da gelişmiştir. İnek, boğa, koyun, keçi ve domuz bu dönem evcil olan hayvanlardır. Alikömeektepe’de evcilleştirilmiş iki cins ata ait kemik buluntuları vardır. Eneolitik dönemde atın evcilleştirildiği ve Azerbaycan’ın atı evcilleştiren ilk ülkelerden biri olduğu düşünülmektedir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 24). Bu atın kemikleri Kafkasya ve Avrasya için en kadim ata ait bilgiyi vermektedir. Mugan ovaları dünyada atın evcilleştirildiği en önemli yaşayış yerlerinden biridir. Eneolitik dönemde hayvanlar, ilk önce sadece beslenmek amacı ile evcilleştirildi. Beslenmek amaçlı

olarak ceylan, balık, kuş ve su kuşları da avlanıldı (Əliyev V., 2010: 79). Eneolitik dönemde, Şomutepe, Töyretepe, Kargalartepe ve Babaderviş'de küçükbaş hayvan daha fazla idi. Alikömekepe'de ise büyükbaş hayvanlar fazladır (Baxşəliyev V., 2006: 61).

Neolitik dönemde temelleri atılan ve Eneolitik dönemde önemli gelişmeler gösteren tarım, hayvancılık ve dokuma sanatına ait birçok gelişmenin günümüzde hala etkileri görülmektedir. Tabiki zamana bağlı olarak onlar da kendi içinde yenilikler yaşamıştır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de buğday önemli bir besin maddesidir. Günümüzde buğdayın üretiminde teknolojiye dayanarak da eski usulün devam ettiği bölgeler vardır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde hala orak kullanılmaktadır. Yaylaya çıkma geleneği devam etmektedir. İpliklerin bir bölümü hala bitki lifleri ve yünden üretilmektedir. Hayvan derileri, giyim sanayi veya farklı sektörlerde kullanılmaktadır. Bunun dışında iy başlıklarının hala kullanıldığı yerler vardır. Seramik üretimi zamanla gelişmeler yaşamış ve fabrikada üretime geçilmiştir. Fakat küçük atölyelerde ve köylerde seramik veya güveç üretimi yapan insanlar çömlek çarkını kullanmaya devam etmekte.

2.1. Kültepe-I Kültürü (Eneolitik Dönem)

Kafkasya'da Eneolitik dönem 1950'li yıllarda Kültepe-I yaşayış yerinde tespit edilmiştir. Mil ovasındaki büyük mağarada yapılan kazı sonucu Kültepe-I medeniyet tabakası için önemli olan çömlek buluntuları ortaya çıkmıştır. Burada tespit edilen eşyalar Eneolitik dönemin Kuzey Azerbaycan'da geniş bir alana yayıldığını ve Orta Asya ile bağlantılı olduğunu göstermektedir (Əliyev I., 2007: 75). Kültepe-I, Nahcivan'a 8 km uzaklıkta, yaklaşık 1,5 hektar ve 21 m kalınlığında olan bir tabakadır (Avşarova, 2013: 64). Dört tane kültür tabakası vardır. Birinci tabaka Eneolitik döneme aittir. Kalınlığı 9 m'dir. Bu tabakada inşaat buluntuları, kuyular, ocak yerleri, küpler, taş, kemik ve kilden hazırlanmış eşyalar, buğday ve mezar buluntuları vardır. Yapılan incelemeler gösteriyor ki Kültepe-I halkı yerleşik hayata geçmiş ve dairesel planlı evler yapmıştır. Evlerin çapı 7 m, duvarların kalınlığı 35-55 cm'dir. Evlerin içinde bölümler vardır. Kültepe-I buluntuları içinde taş aletler çoğunluktadır. Daha çok obsidyen taşı kullanılmıştır. Çakmaktaşıdan, ok uçları, orak dişleri yapılmıştır. Bakırdan, iğneler, boncuklar, bıçak ağızları ve mızrak uçları yapılmıştır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 52). Kültepe-I'de dokumacılık, çömlekçilik, taş, kemik işleme ve ev sanatlarında gelişmeler yaşanmıştır. Kültepe-I sakinlerinin asıl meşguliyet

alanlarından biri de çömlekçilik olmuştur. Çömlekler kum ve saman karışımı kilde yapılmıştır. Renkleri pembe, gri veya siyahtır. Sosyal hayatın varlığı da bilinmektedir. Kültepe-I Eneolitik tabakasına ait evlerin alanı 19-56 m², çapı 5-8,5 m'dir (Baxşəliyev, 2006: 43). Azerbaycan bölgesinde Eneolitik döneme ait II. çalışmalar XX. yüzyılın 60'lı yıllarında başlamıştır. İlk olarak A.A. İessen ve İ. Selimhanov bu çalışmayı başlatmıştır. 1951 yılında O.H. Hebibullayev'in rehberliğinde, Güney Kafkasya'da Kür-Araz kültürünün Eneolitik tepesinde tuğladan yapılmış mimari buluntular, tarım aletleri daha sonra farklı metal aletler tespit edilmiştir. Kültepe-I'de XX. yüzyılın 50-60'lı yıllarında yapılan çalışmalarda Mil Karabağ bölgesinde, Kür-Araz kültüründen önce göçebe-çiftçi izlerinin varlığı tespit edilmiştir. Bunlar, Azerbaycan'ın batı bölgesinde olan Babaderviş, Şomutepe, İlanlıtepe, Kargalartepe vb. yaşayış yerleridir. Bu bölgede ilk olarak arkeolog İ.H. Nerimanov çalışmıştır. Bu bölge Kafkasya'da tarımın en erken yapıldığı bölge olarak bilinmektedir. İ Nerimanov, Karabağ ve Mugan bölgesinde bulunan erken tarım alanlarını incelemiştir. Mugan'da bulunan Celilabad ve Alikömektepe bu bölgeler arasındadır. Kafkasya'da 70'den fazla Eneolitik döneme ait tepe vardır. Bunlardan 50'den fazlası Azerbaycan bölgesindedir. İçlerinde en çok bilineni Kültepe-I kültürüdür. Bu abidenin en alt katı Mil-Karabağ bölgesinde tespit edilmiştir. Kuruçay ve Köndelençay arasında bulunan Eneolitik döneme ait Güneştepe, Zegertepe, Çadırtepe yaşayış yerleri de vardır. II nolu tepe Mugan bölgesindeki Alikömektepe, Üçtepe, Mişarçay I-IV, Kurudere I-IV'tür. III. grubu ise Azerbaycan'ın batı bölgesinde bulunan Kür çayı sahilindeki, Kazak bölgesinde Töyretepe, Şomutepe, Babaderviş ve Kargalartepe'dir. Tovuzçay ve Şemkirçay havzalarında da Eneolitik döneme ait yaşayış yerleri vardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 52-53). Nahcivan ve Mil keramik buluntuları A.A. İessen tarafından Kültepe kültürü olarak adlandırılmıştır. Mil-Karabağ ve Mugan bölgesinin Eneolitik tepesi, Kebirli, Şahtepe, Kamiltepe, Şomulutepe, Tepecik yaşayış yerleridir. Bu bölgelerdeki keramikler başlıca olarak bitki karışımı olan kilden hazırlanmıştır ve pembe renkte pişirilmiştir. Mil bölgesinde bulunan boyalı keramikler Kültepe kültüründe önemli yere sahiptirler. Desenleri, geniş çizgili ve birbirinin içine geçmiş şeritlerden oluşmaktadır. Nakışlar, koyu kahverengi renkte engop yapılmış kabın üzerine işlenmiştir. Bazı keramikler kalitesiz yapılmıştır ve içleri gri astarla kapatılmıştır (Baxşəliyev, 2006: 47).

Nahcivan'da Eneolitik dönemde Urmiya havzası ve Mezopotamya medeniyeti ile ticari faaliyetlerin olduğu bilinmektedir. Bu ticarete Ubeyd halkının önemi oldukça fazladır. Ayrıca Ubeyd halkının, Azerbaycan'da geniş bir alana yayıldıklarını ve yaşadıklarını

gösteren oldukça fazla maddi buluntu tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2006: 38). Bu dönemde yaşayış yerlerinde artış olmuştur. Arpaçay vadisinde, Ovçulartepe, Helec, Erebyengice, Şortepe ve Sederek yaşayış yerleridir. Nahcivan'da Uçan Ağıl, Uzunoba, Nahcivan tepe, Göyhendek, Zincirli ve Sürümçek yaşayış yerleri Eneolitik döneme aittir. Bu yaşayış yerlerinde Eneolitik dönemin bütün evreleri yaşanmıştır. Nahcivan tepe yaşayış yeri hepsinden daha eski döneme aittir (Quliyeva, 2018: 44). Kültepe-I'in erken döneminde meydana gelen dörtgen planlı evler, Alikömektepe ve İlanlıtepe'nin evleri, Urmiye havzasının evleri ile benzemektedir. Neolitik ve Eneolitik döneme ait dörtgen planlı evler, Urmiye havzasında Hacı-Firuz, Yanıktepe ve Göytepe'de vardır (Baxşəliyev, 2006: 39-40).

Kültepe-I yaşayış yerinde, 2010-2016 yıllarında yapılan çalışmalarda Eneolitik döneme ait yaşayış yerleri tespit edilmiştir. Kültepe-I ve onun etrafında yaşayan insanlar tarım ve göçebe hayvancılık yaptılar. İklim değişimine bağlı olarak insanlar yaşayış yerlerini değiştirmeye mecbur kaldılar. Kültepe-I'de hayat M.Ö. VII. bin yılın ortalarında başlamış, M.Ö. VI. bin yıl boyunca devam etmiştir. Ama M.Ö. V. bin yılında burada hayat durmuştur. Kültepe'deki bazı keramikler M.Ö. V. bin yılda burada hayatın epizodik karakter taşıdığını göstermektedir. Ayrıca Kültepe'de M.Ö. V. bin yılın ilk yarısında yaşamın devam ettiğini gösteren buluntular, Uzunoba, Uçan Ağıl ve Nahcivan yaşayış yerlerinde tespit edilmiştir. Sirabçay vadisinde, Uçan Ağıl, Nahcivan'da Uzunoba ve Nahcivan yaşayış yerlerinde M.Ö. V. bin yılında insanların çay kenarlarında yaşadıkları belirlenmiştir (Baxşəliyev, 2017: 117-118).

Eneolitik dönemde, Nahcivan'ın kadim insanları yerleşik hayata geçmiştir. Kare ve dairesel planlı evler yaptılar. Evlerin zeminine saman karışımı kil ile sıva yaptılar. Evi ısıtmak için kare veya dairesel planlı fırınlar kullandılar. XII. kazı tabakasında evlerin yakınında mutfak kalıntısı tespit edilmiştir. Mutfakta da ocak kullandılar. Küp içine erzak ve tahıl koydular. Küpleri koymak için kuyular yaptılar. Evlerin çevresindeki kuyuların duvarlarını taşla yaptılar. Zemini de taşla döşediler. O dönem için oldukça yüksek yaşam kalitesine sahiptiler (Baxşəliyev, 2006: 40). Kültepe'nin E alanında 5 tabaka tespit edilmiştir. I. tabakada Eneolitik döneme ait 2 ev, 5 tane ocak yeri vardır. Kare şeklindeki ilk evin genel uzunluğu 3,80 m'dir. Güneybatı duvarı modern tandır ile bitişiktir. Batı tarafında iskelet vardır. Kazı alanının güneybatısına doğru uzanan asıl duvarın uzunluğu 2,80 cm, genişliği 60 cm'dir. İç kısımdan bitişik olan ikinci duvarın kuzeydoğu tarafına doğru çıkıntılı şekilde uzanmıştır. Duvarın uzunluğu 71 cm, eni 30 cm'ye yakındır. Üçüncü duvar doğuya

doğru ve eni 50-55 cm'dir. İkinci ev, kazı alanının doğusundadır. Bu evin çapı kuzeydoğu tarafında 3,10 m, güneybatı tarafında 2,80 m'dir. Oval planlı evin duvar genişliği 55 cm'dir. Burada 5 tane ocak yeri vardır (Baxşəliyev ve diğərleri, 2017: 32-33).

Nahcivan, yumuşak toprak ve iklime sahiptir. Nahcivan'da yabancı buğday ve çavdar vardır. Bu da bölgede tarımın erken dönemde başlamasını sağlamıştır. Kültepe-I'de yumuşak buğday(*Triticum savitum*), şap şekilli buğday(*Triticum Steriococum*), cırttan buğday(*Triticum Kompactum Hest*), kılçıksız arpa(*Hordeum Savitum*) ve şişe şekilli arpa(*Hordenm Lagun Culiforme*)'ya ait tohumlar vardır (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 17). Tarıma bağlı olarak özellikle kazma (çapa), el değirmeni, elek ve havan gibi iş aletleri yapılmıştır. Boynuzdan hazırlanmış orak ve orak dişleri vardır. Orak dişleri ve bıçak şeklindeki aletler hem yaşayış yerinde hem de mezarların içinde vardır. Bu tarım aletleri ve yetiştirilen bitki çeşitleri, Nahcivan'da tarımın ilerlediğini göstermektedir. Kültepe'nin Eneolitik tabakasında yetiştirilen tahıl ürünlerine bakarak, Nahcivan'ın Güney Kafkasya'da taneli bitkilerin yetiştirildiği ilk yer olduğu söylenebilir. Bununla birlikte büyükbaş hayvancılık da yapılmıştır (Baxşəliyev, 2006: 42).

Kültepe'de yaşanan önemli gelişmelerden biri de metal işçiliğidir. Kültepe-I'de bakırdan yapılmış iş aletleri bulunmuştur. Bu dönemde metal değerlidir. Bundan dolayı metal eşya az bulunmaktadır. Eritme yöntemi kullanılarak aletler yapılırdı. Üç çeşit yapım tekniği vardı. Bunlar; saf bakır, bakır ve arseniğin karışımı ve bakır, arsenik ve nikelin karışımından meydana gelen alaşımlardır (Baxşəliyev, 2006: 42). Kültepe yaşam alanından çıkarılan en eski metal eşya Orta Asya kökenlidir (Zeynalova, 2020: 53). Elde edilen bakır eşyalar içinde en dikkat çekenler ise, küpeler, iki tane boncuk ve az pişmiş kırmızı renkte olan çömlektir. Yapılan çömleklerin tabanları genelde düzdür. Nadiren kulpları vardır. Kâseler, derin kadehler, kabarık gövdeli, yüksek ve dar boğazlı su kapları çoğunluktadır. Onların üzerinde desen yoktur (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 53).

Kültepe-I'in Eneolitik dönemi ve Ubeyd medeniyetinin benzer yönleri vardır. Bu benzerlikler boyalı kaplar, mimari yapı, defin geleneğidir. Kültepe-I'de mezarlarda, 20,8 m derinlikten başlayarak farklı dönemlere ait buluntular vardır. Mezarların birinde Mezopotamya'dan getirildiği tespit edilen boyalı çömlek vardır. Bu kültür için belirgin olan sırtüstü uzatılarak defnedilme geleneğinin, Mezopotamya'da yayılmasının Sümerlerle ilgili olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacılara göre, Mezopotamya'dan gelen boyalı keramik, ticari ilişkiler sonucu değil, Sümerler, Nahcivan bölgesinde uzun süre yaşadıkları

içindir. Azerbaycan'ın güney bölgelerinde, Kültepe-I için belirgin olan saman karışımı keramiğin güney Kafkasya'da yayılması, insanların güneyden kuzeye doğru göçü ile ilgilidir (Baxşəliyev, 2006: 40).

Kültepe-I'de dini ayinler için ibadethane yapılmıştır (Qəniyev, 2019: 29), Kültepe-I'in VIII. tepesindeki ev içindeki buluntular buranın ziyaretgâh olarak kullanıldığını göstermektedir. Orta Asya ve Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Eneolitik dönemi için karakteristik olan ev ziyaretgâhlarından çok farklı değildir (Baxşəliyev, 2006: 41). Eneolitik döneme ait yaşanan en önemli gelişme defin geleneğinin başlamasıdır. Kültepe-I tepesinde 85 tane mezar açılmıştır. İskeletler bükülmüş veya sırt ya da yüzüstü olacak şekilde, farklı yönlerle doğru defnedilmiştir. Bazı iskeletlerin üzerinde kırmızı ok serpilmıştır. Mezarların bazılarında köpek kemiği, kil kaplar, farklı boncuklar ve obsidyen taşından eşyalar vardır. Bu mezarlar Babaderviş yaşayış yerinde de vardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 61). Kültepe-I Eneolitik tabakasında bulunan mezarların bir kısmında ev eşyası bulunurken, bazılarında bulunmamaktadır. Kültepe-I'de evlerin komşu ülkelerden farklı olarak dairesel şeklinde yapılmasının sebebi inançları ile ilgilidir. Onların inancına göre etrafına çekilmiş daire onları kötü ruhlardan korumaktadır. Göyem dağında bulunan kaya üstü resimlerinde, insanlar daire içine çizilmiştir. Bu dönemde Güneş ve Ay'a bağlı inanç da yayılmıştır. Güneş, insanlar tarafından ilahlaştırılmıştır. Nahcivan'da kadim insanların dünya görüşü ile ilgili olarak en iyi bilgi mezarlardan alınmaktadır. Mezar eşyalarının başlıcaları süs eşyaları ve boncuklardır. Bazı mezarlarda orak dişlerine de denk gelinmiştir. Kültepe-I'de evlerin alt kısmında ve evlerin arasında defin geleneğinin olduğu görülmektedir. Bu mezarların belli bir yönü yoktur. Bazı mezarların zemini definden önce kil ile bazılarının ise definden sonra kil ile sıvanmıştır. İskeletlerin çoğunun üzerinde hasır kalıntılarının olması, mezara hasıra sarılarak koyulduğunu göstermektedir. İskeletler sağ veya sol yanının üstüne bazen de sırt üstü yatırılmış haldedirler. Bazı iskeletlerin kafalarının altında kil veya taştan kap parçası konulmuştur. Definler tek, çift veya topluluk halinde yapılmıştır. Evin zeminine defnetmek ise, ölen kişinin ruhunun daima evde olması, evin, ocağın korunması ve bereketin artması inancı ile ilgilidir. Mitolojik olarak terk edilen dünya eski ve insanın var oluşunun temelidir. Kabile reisini evin zeminine defnederek onunla iletişim kuracaklarına inanıyorlardı. Mezarların ikisinde iskeletin yanında köpek kemiği de bulunmuştur (Baxşəliyev, 2006: 44-45). Kültepe-I'de 17 m derinliği olan 41 nolu mezar ve 14,6 m derinliği olan 12 nolu mezarda insana ait iskeletin yanında köpek buluntusu tespit edilmiştir. 12 nolu mezarda sol yanı üstüne bükülü şekilde duran yaşlı insana ait kemiklerin arasında köpeğe ait kafatası, 14 nolu

mezarda sağ yanı üstüne bükülü şekilde duran ve yaşlı bir insana ait olan iskeletin, bacakları etrafında köpeğe ait kemik buluntuları tespit edilmiştir. O.H. Hebibullayev'e göre, bu gömülme köpek kültü ile ilgilidir. Bu tür gömülme Güney Mezopotamya'nın Ubeyd kültürüne ait olan Eridu ve Doğu Anadolu'nun Yoncatepe nekropollerinde görülmüştür (Halilov, 2012: 206-207). Köpekle defin geleneği Azerbaycan bölgesinde uzun zaman devam etmiştir. Nahcivan'da Sarıdere nekropolü, Hocalı-Gebedey kültüründe de bu tür mezarlara denk gelinmesi bunun bir kanıtıdır. Köpeğe olan inanç, hayvancılığa başlamadan önce, avcılık dönemine aittir. Köpeklerin iyi koku alması ve iz sürmesi önemini artırmıştır. Eski avcı kabileler köpeğin bu özelliğinden dolayı, ona saygı duyup önem vermiştir. Hem Orta Asya hem de Azerbaycan'da arkeolojik veriler gösteriyor ki, köpek, eski avcı-toplayıcı kabilelerin inançları ile ilgilidir. Köpekle defin belli bir ayinle yapılırdı ve kutsal bir mana taşırdı. Köpeğin koruyucu olduğuna inandıkları için avluya köpek kafatası astıkları bilinmektedir. Mezarların birinde kafatası ayrı olarak koyulmuştur. Bu da ataya olan tapınma ile ilgilidir. Orta Asya'da defin esnasında kabile reisinin kafası gövdesinden ayrılırdı ve boyandıktan sonra evde özel yapılmış raflarda saklanırdı. Orta Asya ve Azerbaycan'da ölünün kafatasının altına taş koyma geleneği vardır. Bunun sebebi onun ruhunun taşla geçmesi ve insanın taşla dönmesi inancına bağlıdır. Bu inanç doğrultusunda Tanrıların dağlarda yaşadıklarına inanıp, ziyaretgâhları oralara yaptılar (Baxşəliyev, 2006: 45-46).

2.1.1. Eneolitik Döneme Ait Kültepe-I'in Yaşayış Yerleri

Nahcivan Tepe yaşayış yeri, Nahcivan'ın sağ tarafında ve denizden 853 m yüksektedir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2018: 8). Alanı 2 hektar (Quliyeva Z., 2019: 17) olan bu yaşayış yerinde, 2017 yılının Eylül- Ağustos aylarında, V. Bahşeliyev'in rehberliğinde, 1,5-2 m kalınlıktaki tabakada çalışmalar başlamıştır (Quliyeva, 2018: 44). 2018 yılında bölge A alanı ve B alanı şeklinde gruplara ayrılmıştır ve çalışmalara devam edilmiştir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2019: 5). Yaşayış yerinin mimari özelliği çukur evlerdir. Evler, tuğla ve kerpiçten yapılmış dörtgen planlıdır (Quliyeva, 2018: 183). Nahcivan tepede 10x10 m olan, iki alanda kazı çalışması yapılmıştır. Bu yaşayış yerinde iki ev buluntusu tespit edilmiştir. Üstte olan birinci ev dörtgen planlı ve kerpiçten inşa edilmiştir. İkinci ev ise iki evrede yapılmıştır. Yerden 0,78-2,10 m aşağıdaki evin ikinci katında ocaklar vardır. Alt kattaki evin mimarisi erken dönem çukur eve aittir (Kuliyeva & Bahşeliyev, 2018: 32). Nahcivan tepe sakinleri ilk önce iki tarafı ham toprakla kazılmış, diğer kısmı sırttan

yapılmış ve balçıkla sıvanmış evler yaptılar. Evlerin içinde oval veya yuvarlak planlı ocaklar vardır. Bu tip evler Son Eneolitik döneme ait olan Ovçulartepe ve Yeni Yol yaşayış yerlerinde görülmüştür. Ocakların içinde ağaç kömürleri çok az vardır. Bu da insanların tezek yaktıklarını ve insanların hayvancılığa önem verdiklerini göstermektedir. Tabakanın kömür analizine göre M.Ö. 4945 yılına aittir. Tabakanın 0,78-2,10 m derinlikte olan ev dörtgen planlıdır. Evin içinde ocaklar vardır. Kömür analizi göre M.Ö. 4720-4529 yılına aittir. Tepenin üstündeki dörtgen planlı olan evin kömür analizi henüz yapılmamış ama keramik analizine göre M.Ö. 4600-4400 yıllarına aittir (Baxşəliyev ve diğərleri, 2019: 13).

Bu dönem iş aletleri arasında el değirmeni, rendeler (Quliyeva Z., 2019: 18), iy başlıkları, obsidyen ve kemikten yapılmış aletler vardır. Ama keramikler ön plandadır (Quliyeva, 2018: 183). Kemikten bir tane iş aleti yapılmıştır. Taş aletlerin yapımında obsidyen daha çok tercih edilmiştir. Tarım aleti olarak 4 tane orak dişi vardır. Tarım aletlerinin az olması hayvancılığın ön planda olduğunu gösterir. Hayvan kemiklerinin analizine göre büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yapılmıştır. Yabani hayvan kemiklerinin az olması avcılığın azaldığını göstermektedir. At ve köpek kemiği bir tane tespit edilmiştir. Botanik buluntusuna henüz rastlanmamıştır (Kuliyeva & Bahşeliyev, 2018: 33).

Keramikler saman karışımı kilden yapılmıştır. Yapım tekniğine göre Nahcivan'ın Son Neolitik ve Erken Eneolitik dönemine ait olduğu söylenebilir (Quliyeva, 2018: 44). Keramikler yaşayış yerinin katmanına bağlı olarak 2 döneme ayrılmıştır. Üst tabakaya ait olan çanak-çömlek Orta Eneolitik döneme (M.Ö. 4600-4400) aittir. Bunlar; sade, boyalı, kırmızı boyalı, desensiz, baskı süslemeli (parmak baskısı), tarak baskısı ile süslenmiş, tarak türü aletle yatay şekilde süslenmiş, kulakçık şekilli ve kabartma süslemeli olarak 8 gruba ayrılarak incelenmiştir. Son iki gruba ait keramikler azdır (Kuliyeva & Bahşeliyev, 2018: 34). Alt tabakaya ait olan çanak-çömlek Erken Eneolitik döneme aittir. M.Ö. V. binyılın birinci yarısına ait olan bu dönem, kömür analizi sonucunda da M.Ö. 5000-4600 yıllarına tarihlendirilir. Bu dönem keramiği boyalı ve nakışlıdır. Sade olan keramiklerin bazılarında kemer rölyef, kulak şekli motif ve kabartma kullanılmıştır. Basma desenler Culfa Kültepe'de olmadığı için üst tabaka M.Ö. 4600 yılına aittir (Baxşəliyev ve diğərleri, 2019: 13-14). Genellikle seramikler saman karışımı kilden hazırlanmıştır. Kırmızı rengin farklı tonlarında pişirilmiştir. Kum karışımı kilden hazırlanan keramikler azdır. Bunlar sarı ve kırmızı rengin tonlarındadır. Az sayıda gri renkli olan keramikler vardır (Kuliyeva & Bahşeliyev, 2018: 34). 2018 yılında incelenen keramikler Erken Eneolitik döneme aittir. Bu dönemde kırmızı

renk üzerine siyah renkte geometrik desen yapılması azalmıştır. Bu dönemde basma nakışlı desen yapımı artmıştır. Bazıları kırmızı ve sarı renkte boyanmıştır. Sade keramiklerin arasında iç kısmı kırmızı ile boyananların sayısı artmıştır. Boyalı keramikler saman karışımı kil ile yapılmıştır ve farklı bölgelerine kırmızı renkte geniş çizgiler yapılmıştır. Fakat keramikler parçalar halinde olduğu için desenleri tam olarak belirlenememiştir. İkinci döneme ait keramikler ise boyalı keramiklerdir. Sarı renkli keramiklerin üzerine kırmızı renkte sıralı üçgen, kahve renkte başak deseni yapılmıştır. Culfa Kültepe'nin alt tepelerinde, Nahcivan tepenin erken dönemine ait bu tip boyalı ve basma nakışlı kaplar görülmemiştir. Bundan dolayı Nahcivan tepenin alt tepeleri Culfa Kültepe'den daha erken döneme aittir. Dalmatepe için belirgin olan basma nakışlı keramikler M.Ö. V. binyılın birinci yarısı için karakteristiktir. Nahcivan vadisi, Uzunoba ve Sirabçay vadisindeki Uçan Ağıl bunu doğrular. Araştırmalara göre basma nakışlı keramiklerin M.Ö. V. binyılın ikinci yarısında az sayıda olduğunu belirlenmiştir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 14-15).

Uçan Ağıl yaşayış yeri, Sirab şehrinin kuzeydoğusundadır. Sirab nehri tarafında bakır maden yatağı vardır (Baxşəliyev, 2017: 40). Bebek bölgesinde bulunan Uçan Ağıl ve Uzunoba yaşayış yerlerinin araştırılması, V. Bahşeliyev ve K. Morron'un rehberliğinde, Azerbaycan-Fransa araştırma merkezi tarafından yapılmıştır. Uçan Ağıl yaşayış yerinde 2013-2016 yıllarında yapılan çalışmada madencilikte kullanılan taş alet, az miktarda kemik ve çömlek buluntuları çıkarılmıştır. 2019 yılında yapılan kömür analizine göre, Uçan Ağıl yaşayış yeri M.Ö. 4690-4450 yıllarına aittir (Quliyeva, 2018: 44). Uçan Ağıl yaşayış yeri, Aras nehri ile Sirab dağlarının birleştiği bölgededir. 2013 yılında çalışmalar başlamıştır. 2014 yılında tuz madeni ve Kür Araz kültürüne ait keramik buluntusu tespit edilmiştir. 2015-2016 yılındaki çalışmalarda Eneolitik ve erken Tunç dönemine ait keramik buluntusu tespit edilmiştir. Uçan Ağıl yaşayış yerinde Eneolitik döneme ait ocağın etrafında bakır madeni de tespit edilmiştir. Bu insanların göçer hayvancılık ve madencilik yaptıkları düşünülmektedir. Uçan Ağıl yaşayış yeri kronolojik olarak Ovçular-tepe yaşayış yerinden daha eskidir (Baxşəliyev, 2017: 118-119). 2016 yılında yapılan çalışmada bölgede göçebe-çiftçi ve göçebe madencilerin yaşadığı belirlenmiştir (Baxşəliyev ve diğerleri, 2017: 78). Uçan Ağıl keramiği saman karışımı kilden yapılmıştır. Keramikler, pembe-sarı renkte pişirilmiştir ve keramik üzerine parmak baskısı ile kulak ve memecik şeklinde desenler yapılmıştır (Baxşəliyev, 2017: 119). 2016 yılında Uçan Ağıl'da yapılan arkeolojik kazılar iki açıdan çok önemlidir. Birincisi M.Ö. V. binyılın ilk yarısına ait buluntular birinci ve ikinci alanlarda tespit edilmiştir. Bu da Güney Kafkasya'da kayda alınmamış ve araştırılmamış yeni bir

dönemin araştırılmasına olanak sağlamaktadır. İkincisi ise 2015 yılında birinci ve ikinci alanla boş bir tabakaya denk gelinmiştir. Yani o tepede hayat belirtisi gösteren her hangi bir unsur yoktur. Bu tür tabaka Şorsu yaşayış yerinde de vardır. Yani o dönem bölgede iklim değişimi yaşanmıştır (Baxşəliyev ve diğərleri, 2017: 81).

Uzunoba yaşayış yeri, 2013-2014 yılında yapılan araştırmalarda Son Eneolitik döneme ait dörtgen planlı ev bu tabakadadır. Burada ocak yerleri, küpler ve farklı buluntular tespit edilmiştir. Araştırmalar 400 m² alanda yapılmıştır. Sadece Son Eneolitik döneme ait keramik parçaları tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2017: 120). 2019 yılında yapılan Uzunoba'nın kömür analizine göre tepe M.Ö. 4620-4370 yıllarına aittir. Her iki tarih Eneolitik dönemin erken ve orta evrelerine denk gelmektedir (Quliyeva, 2018: 44). Yaşayış yerinde kemik buluntuları vardır. Bölgedeki keramikler Eneolitik dönem için karakteristiktir. Bölgede henüz yeterli çalışma yapılmamıştır (Baxşəliyev ve diğərleri, 2017: 24). Uzunoba'nın en önemli buluntuları çömleklerdir. Az sayıda taş alet vardır (Quliyeva, 2018: 182).

Zincirli yaşayış yeri, Sirab kentinin kuzeydoğusundadır. Yaşayış yerinde araştırmalar, 2014 yılında V. Bahşəliyev ve K. Morron'un rehberliğinde Azerbaycan-Fransa araştırma merkezi tarafından yapılmıştır. Bu yaşayış yeri 15-25 m kalınlığındadır. Tabaka 300 m² alana sahiptir. Tabaka kömür analizine göre M.Ö. 4240-3800 yıllarına aittir. Son Eneolitik döneme denk gelmektedir (Quliyeva, 2017: 44). Bölge mağara ve kaya altı sığınak açısından zengindir. Bol miktarda yeşillik ve nehirlerin varlığı ile insanlar burada yerleşik hayata geçmiştir (Baxşəliyev, 2017: 30). Zincirli yaşayış yerinde bakır madenine ait buluntular vardır. Madencilik, hayatlarında önemli bir yere sahiptir (Baxşəliyev, 2017: 119). Kilden kalıp yaptılar, bakır parçaları, obsidyen aletler, saman karışımından hazırlanmış, sarı ve kırmızı renkli kâseler ve toprağın altına gömülmüş küpler tespit edilmiştir (Quliyeva, 2018: 44-45). Keramik buluntuları küp ve kâselerden oluşmaktadır. Onların çoğu saman karışımı kilden yapılmıştır. Kırmızı bazen sarı renkte pişirilmiştir. Küpler çoğunlukta ve ağız kenarları dışa doğrudur. Küpler arasında silindir ve ağızları içe doğru olan küpler de vardır. Bu küpler saman karışımı kilden yapılmıştır ve sarı renkte pişirilmiştir (Baxşəliyev, 2017: 28-29). Keramiklerin ağız kısmının aşağısında yuvarlak delikler ve oval şekilde desenler vardır (Quliyeva, 2017: 44). Çukur ev tipinde de mimari yapıya sahiptir (Baxşəliyev ve diğərleri, 2017: 23). Çukur evlerin zemininde gömülü halde büyük küpler vardır. Zeminin

üzerinde farklı keramikler, obsidyen ve çakmaktaşıdan hazırlanmış orak dişleri vardır (Baxşəliyev, 2017: 27).

Yeni Yol yaşayış yeri, Bebek bölgesinin Memmedrza şehrinin güneyinde ve Kültepe-I ile Kültepe-II arasında kalan bölgedir (Baxşəliyev, 2017: 46). Yeni Yol, Güney Kafkasya ile Yakın Doğu'yu birbirine bağlayan yolların üzerindedir. Buluntular sadece Eneolitik dönemin sonuna aittir. Sirabçay ve Kahabçay vadisinde yapılan araştırmada 23 tane yerleşim yeri tespit edilmiştir. Buranın mevsimlik olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Kuliyeva & Bahşəliyev, 2018: 39-40). Sirabçay ile Nahcivan'ın kavşağında olan yaşayış yeri 2014 yılında V. Bahşəliyev rehberliğinde incelenmiştir. Burada evler, dörtgen planlı olarak yapılmıştır. Duvarı ise kerpiçten yapılmıştır. Yaşayış yerinde iki tane el değirmeni, bir asma, çakmaktaşıdan yapılmış orak diş, obsidyen buluntuları ve çok sayıda keramik numuneleri vardır (Kuliyeva, 2018: 45). Bu dönem dörtgen ve dairesel planlı evler vardır. En üsteki birinci evin duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Dörtgen mimariye sahip olan bu evin içinde yuvarlak şekilde ocaklar vardır. Evin içindeki odalardan birinin genişliği 2,30 m, uzunluğu 3,40 m'dir. Odanın sadece bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Odanın kuzeyinde çapı 0,9-1,1 m olan iki ocak yeri vardır. Odanın içinde yeşil bakır oksitle kaplı cüruf bulunmuştur. Bu odanın metal üretimi için kullanıldığı söylenebilir. Ayrıca odada Son Eneolitik döneme ait keramik ve hayvan kemikleri vardır. İkinci ev dairesel planlıdır. Odalardan birinin çapı 5,2 m, duvar genişliği 45-50 cm, duvar yüksekliği 50-60 cm'dir. Odanın içinde çapı 60 cm olan ocak vardır. Bu ocak odanın doğu tarafındadır. Diğer ev çukur evdir. Bu evin çapı 1,9 m'dir. Odanın doğusunda çapı 60 cm olan ocak vardır. Yeni Yol yaşayış yeri için en eski ev, alttaki üçüncü evdir. Bu ev çukur evdir. Evin uzunluğu 5,2 m, genişliği 2,5 m'dir. Evdeki ocağın karbon analizine göre M.Ö. 4038-4018 yıllarına aittir (Kuliyeva & Bahşəliyev, 2018: 40).

Yaşayış yerinde hayvan kemikleri, obsidyen parçaları ve ağaç kömürleri vardır. Keramik buluntuları Son Eneolitik döneme aittir. Sarı, gri ve kırmızı renkte pişirilen keramiklerin üzerlerinde is vardır. Keramiklerin genelde dış yüzeyleri cilalıdır. Elde kaba şekilde yapılmış olan keramiklerin dış yüzeyleri düz değildir. Bitki karışımı kilden hazırlanmış, sarı renkte pişirilen keramikler kırılğandır. Bir tanesinin üzerinde boyalı motif vardır (Baxşəliyev, 2017: 46). Bu dönemin keramikleri saman karışımı, saman ve kum katkılı ve kaba kum katkılı olarak üç gruba ayrılırlar. Keramiklerin çok az kısmının yüzeyi tarak şeklindeki aletle düzeltilmiştir. Bazı kaplar yapıldıktan sonra kil ile sıva yapılmıştır.

Saman ve kum karışımından yapılan keramikler kalitesiz yapılmıştır. İçlerinde mineral ve mika karışımı da vardır. Bazı kapların içi kırmızı, dışı gri boyalıdır. Boyalı keramik üç tane vardır. Yeni Yol yaşayış yerinde tabak tipli kaplar vardır. Bu tür kaplar hacim ve biçim açısından birbirinden farklıdır. Kırmızı rengin çeşitli tonlarında pişirilen tabaklar islenmiş ve siyah renklidir. Bazı tabakların dış yüzü siyaha boyanmıştır. Bu tür kapların ağız kenarında yatay şekilde kulplar vardır. Bu tür kaplar Şorşu, Ovçulartepesi, Köhne Paskah tepesi, Tehut, Büyük Kesik, Sioni, Arateşen ve Ginçi yaşayış yerlerinde görülmüştür (Kuliyeva & Bahşeliyev, 2018: 41).

Helec/Halac yaşayış yeri, Şerur bölgesinin güneyinde, Arpaçay'ın sağ tarafında, Araz ovasındadır. Bölgede 1982 yılında, V. Aliyev ve A. Seyidov rehberliğinde çalışmalar başlamıştır (Avşarova, 2013: 66). Daha sonra S. Aşurov, V. Bahşeliyev, Lauren Ristvet, Katherine Marro, Bradley Parker ve Kathlin Nikol çalışmalara devam etmiştir. Eneolitik, Erken Tunç ve Orta Tunç dönemine ait keramikler tespit edilmiştir. Fakat yapılan çalışmalara dair yeteri bilgi verilmemiştir. Eneolitik ve Tunç devrine ait keramik bilgisi çok azdır (Seyidov, Baxşeliyev & Mahmudova, 2010: 23-24). Bölgede geniş çaplı çalışmalara 2009 yılında başlanmıştır (Baxşeliyev, 2019: 79). 2009 yılında yapılan çalışmalarda Eneolitik tepenin kalınlığı 20-40 cm olarak belirlenmiştir. Arkeolojik buluntular genelde keramiklerdir. Keramiklerin bir kısmı boyalıdır. Motifler siyah, kırmızı ve kahverengi renklerle, yapılmıştır. Boyalıların hepsi saman ve bitki karışımı kilden yapılmıştır. Sadece 3 tanesinde kum karışımı vardır (Seyidov, 2010: 26). Yaşayış yerinde mimari buluntu az sayıdadır. Keramik parçaları üzerinde henüz yeterli bir araştırma yapılmamıştır. Helec keramikleri genelde kırmızı renklidir. Kırmızı keramikler 5 grupta incelenmektedir. Birinci grup, kırmızı, sarı renkte ve desensizdir. İkinci grup kabartma desenlidir. Üçüncü grup dıştan, bazen ise içten tarak desenli, dördüncü grup dış yüzeyi, nadiren hem içi hem dışı kırmızı boya ile boyanmıştır. Beşinci grup ise boyalı keramik grubuna aittir. Yaşayış yerinde sadece iki tane siyah renkli keramik vardır. Sarı ve kırmızı renkteki keramiklerin sayısı azdır. Onlar testi, çömlek ve kâselerdir. Testilerin ağız kenarı dışa doğru yapılmıştır. Bu tip kaplar Norşuntepe, Arslantepe, Değirmentepe, Hanogo ve Sarıgül yaşayış yerlerinde görülmüştür. Kabartma desenli keramik iki tane vardır. Onların birinin deseni memecik şeklinde diğeri ise parmak bastırılmak üzere yapılan desendir. Bu tür keramikler Şomutepe ve Kargalartepe'de vardır. Üzeri kabartmalı desenli kap Kültepe-I'de vardır. Helec keramikasının kabartma desenleri ile Ovçulartepe ve Norşuntepe benzememektedir. Onların benzeri Uzunoba (M.Ö. 4620-4370), Culfa Kültepe'sine ait VII. tabaka (M.Ö. 4500-4200)

ve Nahcivan tepe yaşayış yerlerinde vardır. Üçüncü gruba ait olan keramikler arasında farklılıklar olmakla birlikte sayıca azdırlar. Yedi tane keramik parçası üzerinde yapılan çalışmalar gösteriyor ki, desenler birbirinden farklıdır. Renkleri ise sarı, kırmızı arasında değişmektedir. Bazılarının üzerinde ince tarak şekli, bazılarında ise kaba tarağa benzer desenler vardır. 2009 yılında yapılan kazılar zamanında çıkarılan keramiklerin çoğu dördüncü gruba aittir. Bu kaplar saman karışımı kilden yapılmıştır. Kaliteli pişirilmiştir ama bazı kapların duvar kısmında pişmemiş bölgeler vardır. Kapların dış yüzü koyu kırmızıya boyanmıştır. Ama hem iç hem dış yüzü koyu kırmızı ile boyanmış kaplar da vardır. Kahve renkli keramikler az sayıdadır. Bazılarının yüzeyi cilalıdır. İki adet kulplu keramik vardır (Baxşəliyev, 2019: 79-80). Helec keramiğinin bir kısmı boyalı ve desenli kaplardan oluşmaktadır. Böyle kaplar küp ve kâse tipli kaplardır. Küp ve kâselerden meydana gelen Helec keramiği (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 34) iki gruba ayrılırlar. Birinci grubun desenleri siyah ve kırmızı renkte, düz ve dalgalı çizgilerden meydana gelmektedir. İkinci grup ise kırmızı renkli üzerine kırmızı renkte cila yapılmıştır. Daha sonra kahverengi veya siyah renkte desen yapılmıştır. Bu gruptaki keramiklerin bir kısmı saf kilden yapılmıştır. (Baxşəliyev, 2019: 81). Helec keramikası biçim olarak Urmiye havzasındaki Göytepe keramiği ile benzer olsa da boyama ve motifleri tamamen farklıdır. Bazı motifleri Mil ovasında bulunan Kebirli keramiği ile benzerdir (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 34-35).

Şorşu yaşayış yeri, Bebek bölgesinin Sirab şehrinin güneybatısındadır. İlk çalışmalar 2014-2017 yılında V. Bahşeliyev rehberliğinde yapılmıştır. 2017 yılında 15-20 cm olan tepede kare tipli ev, obsidyenden taş aletler ve çok sayıda keramik buluntusu tespit edilmiştir. Keramikler saman karışımı kilden yapılmıştır. Keramikler, kahve renkte küp ve kâselerdir. Bazı kapların ağzı sıralı yuvarlak olacak şekilde delinmiştir (Quliyeva, 2018: 45). Kazı alanının sağ tarafında kare planlı ve taşların dizilmesi ile yapılan alanda, küp, kâse ve kova gibi kil kaplara ait parçalar ve taş aletler vardır. İncelenen bu keramiklerin farklı dönemlere ait olduğu anlaşılmıştır. Şorşu yaşayış yerinin buluntuları keramiklerden oluşmaktadır (Baxşəliyev, 2017: 26). Keramikler iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta dört numune vardır. Bunlar saf kilden yapılmıştır. Kırmızı renkte ve kaliteli pişirilmiştir. Sarı renkle engoplanmıştır ve üzerine çok az cila yapılmıştır. Bu kaplardan üçü küp parçasına aittir. Ama diğerinin tam ne olduğu anlaşılmamaktadır. Keramiklerin çoğu ikinci gruba aittir. Ama henüz bunların analizleri tam olarak yapılmamıştır. Bunlar kum ve saman karışımı kilden yapılmıştır. Kum karışımı olan keramiklerin sayısı azdır. Keramiklerde cila yoktur. Renkleri kırmızının farklı tonlarından oluşmaktadır. Sarı renkte keramik azdır. Onlar sarı

renkle engoplanmıştır. Gri-siyah renkte olan keramikler de vardır. Bu grubun kapları çömlek, küp, testi, şişe ve tepsilerden oluşmaktadır (Baxşəliyev ve diğərləri, 2017: 17-18). Keramikler el ile yapılmıştır. Kapların üzerinde el izleri vardır. Genelde kaliteli pişirilmiş kaplardan oluşmaktadır. Ama içlerinde iyi pişirilmemiş ve duvarları kalın olan kaplar da vardır. Gri-kahve renkli keramiklerde is vardır (Baxşəliyev V., 2015: 85). Şorsu keramiği başlıca olarak Urmiye havzası, Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu ve Doğu Avrupa ile benzerlik göstermektedir. Bu yaşayış yeri M.Ö. VI.-V. binyılına aittir (Baxşəliyev, 2017: 35). Şorsu yaşayış yerinde çadır evlerin varlığı, insanların yarı göçebe bir hayat sürdürdüklerini göstermektedir (Quliyeva, 2017: 45). 2014 yılında, üç tane ev buluntusu tespit edilmiştir. Kare planlı olan evlerden birinin zemininde iki tane gömülmüş küp vardır. Evin dışında gömülü üçüncü küp tespit edilmiştir. Evin dışına küp gömülmesi Ovçular-tepe yaşayış yerinde de görülmüştür. Evin üzerinde 6 tane el değirmeni vardır. El değirmenleri farklı dönemlere aittir. Ayrıca çakmaktaşıdan ve obsidyenden hazırlanmış orak dişleri ve kazıcı iş aletleri vardır. Sünger taşından yapılmış 2 tane rende vardır. Obsidyenden 8 tane iş aleti vardır. Bu aletler şeffaf ve şeffaf olmayan obsidyenden hazırlanmıştır. 5 tane orak dişi vardır. Orak dişleri prizmatik levhalardan ve bir tarafı rötüşlanmıştır. Bunların dışında aralarında çakmaktaşı ve taştan hazırlanmış orak dişleri vardır. 2 tane kazıcı iş aleti vardır (Baxşəliyev, 2017: 31).

Tehut yaşayış yeri, Batı Azerbaycan'da bulunan Tehut yaşayış yeri, Üçmüedzin şehrinin 3 km güneyindedir. 2,5 hektar alana sahiptir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 54). Burada Eneolitik döneme ait eşyalar, kemikler vardır. Bunlar arasında en nadir olanı ise iri boynuzlu bir hayvanın kalça kemiğinden 18 cm uzunluğunda olan otu biçmek için yapılan bıçaktır. Ayrıca metal eşyalar da vardır. Bu metal eşyaların bakır, kurşun ve nikelin karışımından yapıldığı bilinmektedir. Kil kaplar; küpler, daire şeklinde yüksek kenarlı kâse ve tabaktır. Bu kaplar genelde büyük ve kulpludurlar. Tehut yaşayış yeri Güney Kafkasya'nın en önemli Eneolitik tepesidir. Orada kil tabaklar tespit edilmiştir. Bu tepe M.Ö. V. binliklerin I. yarıyılı ve IV. binliklerin öncesine aittir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 55). Tehut yaşayış yerinde bizler tespit edilmiştir (Müseyibli N., 2012: 29).

Somutepe yaşayış yeri, daire şeklinde ve çapı 100 m olan küçük bir tepedir. Tepenin kalınlığı 1 m'dir. Evler, dairesel planlıdır. Evin çapı 3 m, yüksekliği 2 m ve duvarları tuğladan yapılmıştır. Giriş kapısı dörtgen şeklindedir. Duvar altlarında ocak yerleri vardır. Evin tavanına, içeri ışık girmesi ve dumanın çıkması için delik açılmıştır. Bazı evlerde

kuyular vardır. Bu kuyular buğday depolamak amacıyla yapılmıştır. Şomutepe'ye 3 km uzaklıkta Töyretepe yaşayış yeri vardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 54). Şomutepe sakinleri pişmemiş kerpiçten yapılan, dairesel planlı evlerde yaşamıştır. Evlerin duvarları silindir veya yükseldikçe kalınlaşan bir mimariye sahiptir. Evin tavanı ise zemine direk dikilerek yapılmıştır. Evlerin bir, bazen ise iki girişi vardır. Evleri ısıtmak için yapılan ocaklar ise duvar diplerine yapılmıştır. Evlerin çapı en çok 3,7 m'dir. Çapı 3 m olan evlerin sadece bir tanesinin tavanında delik vardır. Bu eve girmek için özel bir merdiven yapılmıştır. Bu yaşayış yerinde tahıl taneleri, taştan ve kemikten iş aletleri, taştan el değirmenleri, orak dişleri, kemikten orak, kazma(çapa) ve kadın figürü vardır. Keramik ise kum karışımı kilden yapılmıştır. Bazen kırmızı boya ile boyanmıştır (Baxşəliyev, 2006: 32).

Töyretepe yaşayış yeri; 1958-1965 yıllarında İ.H. Nerimanov, Agstafa bölgesinin Aşağı Cöyceli kentinin batı bölgesinde çalışmalar yapmıştır. Burada Töyretepe yaşayış yerini tespit etmiştir (Avşarova, 2013: 65). Töyretepe'nin çapı 100 m ve yüksekliği 6 m'dir. Evlerin yapılış planı Şomutepeden farklıdır. Şomutepe ve Töyretepede yapılan iş aletlerinin tekniği ve ham maddesi aynıdır. Yapılan kil kaplar sade olup, kalitesiz yapılmıştır. Kapların kulpları yoktur. Tabanları düzdür. Kaplar, saman karışımı kilden yapılmıştır. Genelde kırmızı-kahve renkte, nadiren sarı-kahve renkte yapılmıştır. Kaplar arasında camdan yapılmış küpler vardır. Kilden yapılan heykeller vardır bu heykellere nadiren rastlanmaktadır. Çalağantepe, Leylatepe ve Kargalartepesinde kadın heykeller vardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 54). Töyretepe yaşayış yeri Şomutepe'nin 2 km kuzey doğusundadır. Bu yaşayış yerinde 1961, 1962, 1964 ve 1965 yıllarında, 100 km alanda kazı çalışması yapılmıştır. Bölge 5 tabakaya ayrılarak incelenmiştir. Töyretepe'nin en alt tabakası olan 5. tabakada dairesel planlı, tavanda deliği olan ve kerpiçten yapılmış bina kalıntısı vardır. 3. tabakadaki binalardan birinin duvarındaki kerpiçler (Baxşəliyev, 2006: 33) çapraz koyulmuştur. Sıva ile sağlamlaştırılmıştır. 2. tabakada bulunan evlerin duvarları içeriye doğru yapılmıştır. Evlerde ocaklar duvar diplerine yapılmıştır. Evlerin zeminine kuyu yapılmıştır. Töyretepe'nin 1.ve 2. tabakasındaki evler kare planlıdır. 2. tabakasındaki evlerin bazıları iki sıra tuğladan yapılmıştır. Töyretepe'de taş ve kemikten iş aletleri yapılmıştır. El değirmenleri, orak dişleri, kemikten kazma(çapa), çakmaktaşıdan hazırlanmış aletler ve taştan insan figürleri vardır (Baxşəliyev, 2006: 34).

Babaderviş yaşayış yeri, Agstafa çayının sol tarafında, Kazak şehrinden 3-4 km uzaklıkta, güneybatı yönünde küçük bir tepedir. İlk defa 1958 yılında İ.H. Nerimanov

tarafından incelenmiştir. Daha sonra Q. S. İsmayılov tarafından yapılan kazılarda Eneolitik-Erken Tunç, Tunç döneminin sonu ve Demir döneminin başlangıcına ait yaşayış yerleri tespit edilmiştir (Leyla Məmməd qızı, 2018: 12-13). 1958-1962 yıllarında İ.H. Nerimanov ve Q.S. İsmayılzade'nin bölgedeki çalışmaları sonucu, yaşayış yerinin alt tabakasının Eneolitik döneme ait olduğu belirlendi (Avşarova, 2013: 65). Babaderviş'te bulunan tabakaların birinde, 500 m² alanda kazı çalışması yapılmıştır. Eneolitik döneme ait buluntular tespit edilmiştir. Burada dört tane oyma usulü ile yapılmış ev buluntusu vardır. Bu evlerden üçünün çapı 4 m'ye yakındır, derinliği 0,8 m, diğerinin çapı ise 2,5 m'dir. Buluntular arasında el değirmeni, orak dişleri, keramik ve diğer iş aletleri vardır. Keramik numuneleri Eneolitik dönem için karakteristiktir. Bazıları bitki karışımı kilden yapılmıştır. Keramiklerin ağız kenarları içe dönük olanları vardır. Eneolitik döneme ait olan Kanlıtöyre, Kurbantepesi, Yatakyeri, Hüseyinkulutepesi, Göytepe ve Keçili yaşayış yerlerindeki evler daire veya dikdörtgen planlıdır. Keramikler ise kum-kil veya bitki-kil karışımından yapılmıştır. Bu tepelerden sadece Keçili'de 70 m² alanda ve Rus tepesinde 30 m² alanda kazı çalışması yapılmıştır. Menteştepesinde saf kilden yapılmış kaplar tespit edilmiştir. Kapların üzerinde tarağa benzeyen bir aletle çizildiği düşünülen paralel çizgiler ve düğme şeklinde desenler vardır. Son zamanlarda Şomutepe kültürüne dâhil olan Büyük Kesik, Poylu yaşayış yerleri, Soyuk, Bulak, Kavtushevi, Seyidli ve Dübendli kurganları Eneolitik ve Erken Tunç dönemine dair önemli bilgiler sunmaktadır (Baxşəliyev V., 2006: 37-38).

Menteştepe yaşayış yeri, Tovuz bölgesinde Aşağı Ayıblı kentinin kuzey bölgesindedir. İlk defa 1960 yılında İ.H. Nerimanov tarafından incelenmiştir. 2007 yılında Fransa ve Azerbaycan arkeoloji araştırma merkezi tarafından, Bertille Lyonett ve Ferhad Quliyev'in rehberliğinde, Menteştepe yaşayış yerinde çalışmalar yeniden başlamıştır (Avşarova, 2013: 66). Menteştepe'de Neolitik dönemden Erken Tunç dönemine kadar devam eden tarihi bir sürecin izleri vardır. Yaklaşık 4 bin yıl boyunca yerel kültürlerin gelişimini bize anlatmaktadır. Menteştepe'de ilk yerleşim C analizine göre Son Neolitik dönemde (M.Ö. 5800-5700) başlamıştır. Neolitik döneme ait olan tepede dairesel planlı evler vardır. Keramikler, bitki karışımı kilden hazırlanmıştır. Keramikası cilalı ve boyalıdır. Maddi buluntular açısından çok zengin olmayan tepede, dairesel planlı evin içinde bakır ve azurit parçaları dikkat çekmektedir. Dikkat çeken diğer bir husus ise toplu gömme geleneği olan mezarlardır. Bu mezarda 38 insan iskeleti vardır. İskeletlerin çoğu çocuklara aittir. Bu tip mezar bölgede Son Neolitik döneme ait olan tek mezardır. Daha sonra M.Ö. V. binyılının I. yarısına ait olan direk yerleri ile mimari buluntular tespit olundu fakat bu katman ile ilgili

bilgiler henüz yeterli değildir (Quliyev & Lionnet, 2015: 361). Eneolitik döneme ait dörtgen planlı ev buluntusunun altında daire planlı ev buluntusu tespit edilmiştir. Yapılan kömür analizine göre M.Ö. VI. binyılının ortaları, M.Ö. V. binyılının birinci yarısına ait olduğu anlaşılmıştır. Daire planlı evin M.Ö. V. binyılın ilk yarısına ait olduğu düşünülmektedir. Daire planlı evde keramik parçaları, ocak yerleri vardır. Toprağı kazarak erzak kuyusu yapmışlar (Pecqueur ve diğerleri, 2013: 330). Dörtgen planlı ev, tuğladan yapılmıştır. Evin içinde büyük boyutta küpler, erzak kuyuları, ocak yerleri ve fırınlar vardır. Fırın dörtgen planlı yapılmıştır. Ocak dairesel planlı yapılmıştır. Kazı alanının güneybatı yönünde üç tane ocak yeri vardır. Büyük ihtimalle bu ocaklarda keramik pişirilmiştir (Quliyev ve diğerleri, 2012: 353). Bu dönemde metal işçiliğinin geliştiğini gösteren 62 tane buluntu vardır. Metal eşyalar genelde bizlerdir. Eşyalar bakır ve arsenikten yapılmıştır (Quliyev & Lionnet, 2015: 362). Taştan yapılmış 225 tane alet vardır. Bunların 56 tanesi el değirmeni, 27 tanesi bilek taşı, 2 tane havan vb. aletlerdir. Kemikten yapılmış 37 tane alet vardır. Bu aletler kesicilerden oluşmaktadır (Quliyev ve diğerleri, 2012: 356).

Ovçulartepe yaşayış yeri, Şerur bölgesinde Dize şehrinin kuzeyinde, Arpaçay'ın sol tarafındadır. Bölgede 1980 yılında V.H. Aliyev, A. Q. Seyidov, 1990 yılında N. Aliyev, 2001 yılında S. Aşurov ve 2006-2010 yıllarında AMEA Nahcivan bölgesi Fransız Milli İlimler Araştırmalar Merkezi arkeologları tarafından araştırma yapılmıştır. Çok katmanlı olan yaşayış yeri, doğu batı istikametinde uzanan ve yüksekliği 50 m olan bir alana sahiptir (Seyidov, 2010: 24). Ovçulartepesi, geniş vadi ile dağlık arazinin merkezinde, İran yaylasını Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya ile birleştiren anayolların kesiştiği yerdedir. Nahcivan'ın doğal kaynakları özellikle bakır, arsenik, antimon ve tuz açısından zengin olması burada yerleşik hayata geçmek için olanak vermektedir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 4). Şerur bölgesinin Eneolitik döneme ait olan en önemli yaşayış yerlerinden biridir. Yapılan çalışmalar M.Ö. V. binyılının ortalarından itibaren burasının yaşayış yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Şerur bölgesinin Arpaçay vadisinde bulunan Ovçulartepesi'nde yapılan çalışmalar sonucu kadim insanların sosyal-ekonomik hayatları hakkında bilgiler ortaya çıkmıştır. Eneolitik döneme ait birbirinden farklı iki ev buluntusu tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2019: 58). Yaşayış yerinin üst bölgesinde, Sovyet döneminde 1 hektarlık alan tahribata uğramıştır. 2007 yılında Sebastien Gondet tarafından yapılan jeomanyetik araştırmalar, yaşayış yerinin 2 hektardan daha fazla alanı kapsadığını ortaya koymuştur. Tepe, kuzeybatı yönüne doğru genişlemektedir ve güneybatı kısmında mezarlıklar vardır. Bu tepeye ait buluntular, Orta Eneolitik, Son Eneolitik ve Erken Tunç

dönemine aittir. Son Eneolitik döneme ait olan mimari buluntular I ve V nolu tabakada, Erken Tunç dönemi mimari buluntuları I ve VI nolu tabakada ve Orta Eneolitik dönem buluntuları bütün tabakalarda tespit edilmiştir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 6).

Ovçulartepesi'ne ait evler Nahcivan'ın diğer Eneolitik ve Erken Tunç dönemine ait evlerden farklı bir mimari yapıya sahiptir. Bu evlere çukur ev adı verilmiştir. Evler, tepenin kuzeybatı yamacında ve girişleri kuzeybatı yönünde olacak şekilde yapılmıştır. Kadim dönemde evlerin girişi genelde güney yönünde olurdu (Aşurov & Əliyev, 2010: 15). Çukur evler, tepenin yamacı düzeltildikten sonra 20-40 cm derinlikte toprak kazılır ve ev daha sonra oluşan zeminin üzerine yapılırdı. Bu tip evlerin sadece döşemesi ve bir kısmı kaldığı için onların yüksekliği tam olarak bilinmemektedir. Bu tip evlerin üst kısmı kiriş ile kapatılırdı. Evin üstünü kapatmak için kirişe çamurla sıva yapılırdı (Baxşəliyev, 2019: 58). Evlerin arkasına destek duvarı inşa edilmiştir. Evlerin etrafında çok sayıda direk çukurları vardır. Bu çukurlara bakarak Ovçulartepesi yaşayış yerinin ilk dönem evlerinin çadırlardan oluştuğu düşünülmektedir. Fakat 2 ve 8 nolu alanın ortasında çukur olması ve dönen kapının varlığı bütün evlerin çadırdan olmadığını onaylamaktadır (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 6). Evlerin içinde duvara bitişik ocak ve erzak kuyusu vardır. Ovçulartepesi'nin toprağı kumlu olduğu için erzak kuyusu yapılırken 1,5-2 m derin kazıldıktan sonra kuyunun iç tarafı çay taşları ile bir sıra örülürdü. Duvar sağlamlaştırıldıktan sonra taş duvara kalın bir sıva yapılırdı. Erzak kuyusunda keramik ve iş aletleri vardı. Evlerin zeminine saf kilden sıva yapılmıştır. Zeminin üzerinde farklı tipte kemikten bizler ve keramik parçaları tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2019: 58). Bu tip evlerin ölçümünü yapmak oldukça zordur. Genelde yamaç alanlara yapıldıkları için tahribata uğramışlardır ve evlerin içerisinde kahve renkli toprak, ana toprak ve küçük taş parçaları birbirine karışmış haldedir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 6). Ovçulartepesi, M.Ö. V. binyılının sonuna M.Ö. 4200-4000 yıllarına ait olan ikinci yaşayış yerindeki evler taş temel üzerine kerpiçe inşa edilmiştir. Evler dörtgen planlıdır. Bu döneme ait evler çok odalıdır. Geniş avlu ile çevrilidir. Avluda ambarlar, ocaklar, iş yerleri vb. alanlar vardır. Ovçulartepesi'nin ikinci yaşayış yerlerine ait olan dörtgen planlı evler, Güney Kafkasya ve Nahcivan'ın Neolitik tepesine ait daire planlı evlerden farklıdır. Ovçulartepesi'nin mimarisi Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun Son Eneolitik dönemine ait mimarisine benzemektedir. Ayrıca Azerbaycan'ın Leylatepe kültürü ile benzerdir (Baxşəliyev, 2019: 59). Tamamı temizlenmiş en erken döneme ait ev iki odalıdır, tuğladan yapılmıştır. Kerpiç, zeminin sarı renkli toprağı ile karıştığı için ölçüleri tam olarak yapılamamıştır. Evde ocak yeri, el değirmeni, iş yerleri, havan ve havan kulpunun

olması burada yaşam olduğunu göstermektedir. İkinci ev üç odalıdır, kuzey ve doğu duvarları taş temel üzerine kerpiçten yapılmıştır. Kerpiçlerin ölçüsü 25x50x8 cm'dir. Dış duvarları da kerpiçten yapılmıştır. Doğu tarafındaki odayı merkezden ayıran taş temelsiz duvar kerpiçten yapılmıştır. Merkez odanın batısında bulunan oda ise taş duvardan yapılmış ve kerpiç kullanılmamıştır (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 7).

Ovçulartepesi, Eneolitik tepesine ait ilk buluntu analizine göre M.Ö. 4350-4200 yıllarına aittir. Ovçulartepe keramiği, yukarı Fırat bölgesinde yer alan Korucutepe, Norşuntepe ve Tülintepe yaşayış yerlerine ait keramik ile yapılan karşılıklı analizler bunu doğrulamaktadır (Baxşəliyev, 2019: 58). Ovçulartepe yaşayış yerinin keramikası, bölgenin stratigrafiyasına göre iki döneme ayrılarak incelenir. Her iki dönem için tarak izi, parmak baskısı, memecik şeklinde ve kabarık desenlerle süslenmiş keramiklerin etrafına çember şeklinde çevrilmiş desen yapılmıştır. Keramikler düz ağız kenarlı sade kâselerden veya ağız kenarı dışarıya doğru katlanmış geniş ağızlı küplerden ibarettir. Fakat ikinci dönem için kulplu dar boğazlı olan çok az da olsa vardır. Bu tip küpler kerpiç evler dönemine ait değildir. Ovçulartepe'nin tamamından keramik buluntusu vardır. Bunların incelenmesinden sonra erken ve son dönem keramiği arasında değişiklik yoktur (Gökçen Ziya Zakir qızı, 2021: 14). Ovçulartepesi'nin asıl buluntusu keramiklerdir. Keramiklerin çoğu saman karışımı ve kırmızı rengin farklı tonlarından ibarettir. Keramikler sade, şişkin gövdeli çanaklar, çömlekler ve testilerden oluşmaktadır. Keramiklerin rölyef kemeri üzerine tarak şeklinde aletle kertik veya parmak baskı deseni yapılmıştır. Boya ile süslenen keramikler azdır. Onlar başlıca olarak keramiğin üzerine kahve veya siyah renkle yapılan desenlerden oluşmaktadır. Keramiklerin çok az kısmının ağız kenarına yuvarlak delik açılarak desen yapılmıştır (Baxşəliyev, 2019: 61). Ovçulartepe için karakteristik olan keramik numunelerinden biri de tabakanın alt bölümündedir. Bunların gövdeleri küçük hacimli, yuvarlak deliklerle çevrilidir. Bu tip kaplar Kür vadisinde bulunan Son Eneolitik dönem yaşayış yerlerinde ve Büyük Kesik yaşayış alanlarında vardır. Kabarık gövdeli, ağzının bir kısmı içeriye dönük ve tabanı içeriğe doğru olan kâse tipli kaplar Ovçulartepesi için karakteristik olan numuneler arasındadır. Bu kaplar saman karışımı kilden yapılmıştır. Balon gövdeli, iki veya üç kulplu küpler Ovçulartepe keramiğine aittir. Onlar balon gövdeli, dar boğazlıdır ve dış yüzeyleri tarak şeklinde bir aletle düzeltilmiştir. Keramiklerin bir kısmının ağzının kenarı dalga şeklindedir. Bir kısmının üzerine 'V' harfi ile desen yapılmıştır. Ama bunların sayısı azdır. Bu tip kaplara Habur havzasında Tell Brak ve Tell Ziyad yaşayış yerlerinde, Oylum Höyük ve Horom Höyükte rastlanır (Gökçen Ziya Zakir qızı, 2021: 22). Çukur evler dönemine ait

olan kil kaplar başlıca olarak sarı ve gri renktedir. Keramiklerin yüzüne tarak izi şeklinde desen yapılmıştır. Bu işlem keramikleri süslemek için değil daha çok harmanlama veya cilalama için yapılmıştır. Keramiğin üzerine tarak desenini hangi aletin yaptığı araştırılmaktadır. Keramikler arasında sade kâseler ve büyük kuzeler, memecik şeklinde çıkıntı ya da halka şeklinde kabartma ile süslenmiştir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 11). 7. ve 8. alanda bulunan bazı kâseler özellikle dikkat çekmektedir. Onlara gravürle iki 'V' harfi şeklinde desen yapmışlardır. Büyük ihtimalle bu, ustanın damgasıdır. Ovçulartepesi'nin Erken dönemine ait dar boğazlı, üç kulplu küp vardır. Bu küplerden biri 8. katta yarısı gömülmüş halde tespit edilmiştir. Küçük boyutta olan küpün ağız kenarına beş dişli tarakla desen verilmiştir. Büyük boyutta olan küpün boğaz kısmının etrafında tasvir edilen keçiler bir yerde yüz yüze durmuş haldedirler. Bu tarz küplerin bazıları çukur evlerin zemininde de vardır. Bu tip tasvirlerin ikinci döneme ait çok odalı evlerde olması, onların mirasla ilgili olduğunu düşündürmektedir. Güney Kafkasya ve Orta Doğu'da bu tasvirlerin benzerleri vardır. Mezopotamya'nın bazı bölgelerinde yüz yüze duran keçi tasvirlerine denk gelirse de onlar ikonografik açıdan çok farklıdır. Üzerine kabartma keçi tasviri işlenmiş küpler sanatsal açıdan oldukça dikkat çekicidir (Baxşəliyev, 2019: 62). Nahcivan Tarihi-Mimarlık Müzesinde duran bu kabın yüksekliği 55, çapı 44 ve duvar kalınlığı 1,5 cm ve boğaz etrafını saran kuşak şeklindeki kabartmanın eni 1,5 cm'dir. Gövdesinden yukarıya doğru 5 tane keçi tasvir edilmiştir. Pembe ve saman karışımı kilden hazırlanan bu motifler kabın üzerine sonradan eklenmiştir. Bu ekleme işleminden sonra kabın tamamı aynı renkli kille tarak şeklinde harmanlanmıştır. Zoomorfik tasvirin ölçüsü 7-12 cm arasında değişmektedir. Soldan en küçük olan 6 cm, diğer ikisi 7 cm, önde duran 12 cm, onun karşısında duran 8 cm uzunluğunda, boynuzları aynı ölçüdedir (Quliyeva Z., 2018: 46). Küplerin üstünde yüz yüze duran ve çevre boyunca yerleştirilen keçi tasvirleri bir yandan Orta Asya motiflerine, bir yandan Maykop kültürü motiflerine benzemektedir (Kuliyeva & Bahşəliyev, 2018: 39). Ovçulartepesi'nin çok odalı kerpiç yapılar dönemine ait kil kapları daha önceki dönemin çukur ev yapılar dönemi keramikası ile yakındır. Eneolitik dönemin öncesinde olduğu gibi kil kapların hepsi sarı renklidir, saman karışımı ile yapılmaktadır. Başlıca keramik numuneleri sade dışbükey kâseler, çömlekler ve küplerden ibarettir. Onların boyun hizalarına kadar tarak ve parmak ile nakış yapılmıştır. Etrafı halka şeklinde kabartma ile çevrilmiştir. Bunlar erken dönemde rastlanan taraklanmış keramik, kırmızı ve krem renkle cilalanmış keramik ile birlikte çıkarılmıştır. Fakat üç kulplu ve dar boğazlı küpler de vardır. Ama bunlar kerpiç yapılar dönemine ait değildir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010:

12). Birinci alana ait keramik üzerindeki araştırmalar gösteriyor ki, erken ve son döneme ait keramikler arasında dikkate değer bir fark yoktur. Keramikler genelde sivri ağız kenarlı sade kâseler veya ağız kısmı dışı doğru, geniş ağızlı küplerdir. Halka şeklinde kabartma ile süslenen veya memecik şeklinde desen yapılan kaplar da vardır. Ovçulartepesi'nin her iki dönemine ait keramika numuneleri teknik ve morfoloji bakımından hiçbir kesinti olmadan devam etmiştir. Ovçulartepesi'nin saman karışımı, sarı veya kırmızı renkli keramikası Güney Kafkasya ve Nahcivan'ın Neolitik döneminden Eneolitik erken dönemine geçişi gösterir (Baxşəliyev, 2019: 63).

Ovçulartepe'ye ait hayvan kemiklerinin analizini Remi Berthon ve Zsofia Kovacs yapmıştır. Fakat henüz yeterli bir sonuç alınamamıştır. Zsofia Kovacs, balık ve kemiricilere ait buluntuları tespit etmiştir. Kemiriciler arasında fareler 15 farklı tür ile temsil edilmektedir. R. Berthon, 8051 ve 2070 nolu tepeye ait buluntuları incelemiş, küçükbaş hayvanlar (ovi-caprids), büyükbaş hayvanlar (Bos taurus), domuz ve ayrıca tilki tespit etmiştir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 18-19). Yabani hayvan olarak da dağ keçisi ve kırmızı ceylan vardır (Baxşəliyev, 2019: 59).

Ovçulartepe sakinlerinin en önemli uğraş alanı tarım ve hayvancılıktır. Buna bağlı olarak çömlekçilik, metal işleme, taş işleme vb. sanat alanları olmuştur. Ayrıca ocak ve fırında hayvan tezeği yaktıkları bilinmektedir (Baxşəliyev, 2019: 59) Ovçulartepesi'ne ait botanik analizleri ilk G. Willicoxun yapmıştır. Hayvan ve bitki buluntularını 2070 ve 8051 nolu tepede tespit etmiştir (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 19). Tarımda daha erken yetişen arpaya öncelik verilmiştir. Yaşayış yerlerinde, arpa (Hordeum) ve az miktarda buğday (Triticum) vardır. Yabani nohut taneleri de vardır (Baxşəliyev, 2019: 60). Bu tahıl ürünlerinin yanında Aegilops, panicoid grasses ve Cyperaceae yabani otlar vardır. Bu otları araştıran G. Willicoxun, tahıl ürünlerinin yerli olduğunu söylemiştir. G. Willicoxun'e göre, eğer tahıl ürünleri yerli olmasa bu yabani otlar da olmazdı (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 19). Evlerini dere kenarlarına yapmaları onların balıkçılıkla da ilgilendiklerini göstermektedir. Ayrıca yaşayış yerlerinde balık kılçıkları ve balık avlamada kullanılan kanca tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2019: 60).

Ovçulartepesinde taş aletlerin incelenmesine yeni başlanmıştır. İlk çıkan sonuçlara göre, genelde obsidyen taşı kullanılmıştır. Çakmaktaşı az da olsa kullanılmıştır. Aletlerin çoğu gri, siyah-gri, siyah, kırmızı ve siyah-kırmızı obsidyenden hazırlanmıştır (Baxşəliyev, Marro & Aşorov, 2010: 17). Bunların bir kısmı bazalttan hazırlanmış havan ve havan

sapından ibarettir. Fakat bu tip aletler azdır. Orak dişi, bıçak ve kaşaklar obsidyen taşından yapılmış ve geniş alana yayılmış aletlerdir. Obsidyen taşı daha çok Göyem dağından getirilmiştir. Körük ucu ve 200'den fazla metal eşya buluntusu vardır. Metal işçiliğinde iki taraflı ya da tek taraflı kalıplara dökme tekniğini kullandıkları görülmektedir. Metal eşyaların bir kısmı bakır-arsenik karışımından yapılmıştır. Nahcivan'ın kuzey bölgesinde bulunan Zengezur dağı bakır madeni yönünden zengindir. İ.R. Selimhanov'a göre arsenik suni yolla metale karışmıştır. Nahcivan'ın Culfa bölgesinde bulunan Darıdağ arsenik madeni açısından oldukça zengindir. Nahcivan'ın Eneolitik dönemine ait olan metal eşyalarda yapılan incelemeler sonucu kullanılan metalin yerli olduğu tespit edilmiştir (Baxşəliyev, 2019: 60-61).

Ovçulartepe'de mezar kültürü, toprak mezarlar ve küp mezarlar olarak üzere ikiye ayrılmıştır (Gökçen Ziya Zakir qızı, 2021: 14). Ovçulartepesi yaşayış yerinde küçük çocuklar küp içinde defnedilmiştir. Küpler mezarda bütün halde bulunmamıştır. Mezarda küpün bir kısmı iskeletin belden yukarı kısmında ya da aşağı kısmında olacak şekildedir. Sadece toprak mezara defnedilen çocuklar da vardır. Mezarların hepsi çocuklara aittir. Yaşlı insan mezarına denk gelinmemiştir. Fakat çocuk mezarlarında oldukça zengin ev eşyalarının varlığı dikkat çekmektedir (Aşurov & Əliyev, 2010: 16-17).

2.2. Leylatepe Kültürü

İlk defa 1965 yılında İ.H. Nerimanov ve F.R. Mahmudov tarafından Celilabad bölgesinde yapılan kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkmıştır. Mugan bölgesinin Mişarçay'ın sahilinde Eneolitik ve Tunç dönemine ait yaşayış yerleri tespit edilmiştir. Bunlardan biri olan VI. Mişarçay, Eneolitik yaşayış yeridir. Buranın üst katmanında Leylatepe kültürüne ait saksı parçaları bulunmuştur. Mugan'da yeni tespit edilen bu yaşayış yeri Güney Kafkasya'nın erken tarımcı toplumundan farklı bir medeniyet olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra İ. H. Nerimanov çalışmalara devam etmiştir (Müseybli N., 2010: 15). 1984-1990 yıllarında İ.H. Nerimanov, yaptığı çalışmalar ile Azerbaycan'da yeni bir kültür olan, Leylatepe kültürünü keşfetti. Leylatepe kültürü, ilk defa Güney Kafkasya ve yakın Doğu kültürlerinden farklı olarak Orta Asya'dan bu coğrafyaya yayılmış bir kültür olarak ortaya çıktı (Müseybli N., 2015: 3). Leylatepe kültürü, yukarı Dicle, Fırat vadisi, Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya (bundan önce Orta Asya) son Kalkolitik, diğer taraftan ise Kuzey

Kafkasya Maykop kültürü ile çok yakındır (Müseyibli N., 2014: 91). Güney Kafkasya'ya toplu bir göç ile geldiği düşünülen bu kültürün, aynı zamanda yerli özellikleri de vardır (Müseyibli N., 2020: 36). Azerbaycan'ın batı bölgesinde Leylatepe kültürüne ait Büyük Kesik, Poylu yaşayış yerleri ve Soyukbulak kurganından çıkarılan keramik, taş, kemik ve metal numuneleri, defin gelenekleri bu kültürün yayıldığı bölge hakkında bilgi vermektedir. Son yıllarda Mugan, Karabağ ve Gebele bölgesinde Leylatepe kültürüne ait yaşayış yerleri tespit edilmiştir (Müseyibli N., 2015: 3). Leylatepe yaşayış yeri 50-60 m çapında ve 2 m yüksekliktedir. Fakat tepenin üst bölgesi tahribata uğramıştır. XX. yüzyılın 80'li yıllarında buluntuların incelenmesi, Güney Kafkasya'nın diğer Eneolitik buluntularından farklı olduğunu göstermiştir (Müseyibli N., 2020: 38). XX. yüzyılın 80'li yıllarında Karabağ'daki M.Ö. IV. binyılın I. yarısına ait Leylatepe yaşayış yeri, İ.H. Nerimanov tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bu kültüre ait mezarlar Çınartepe, Şomutepe, Abdal Eziztepe, Büyük Kesik, Poylu, Soyuk Bulak, Ağılı dere yerlerinden öğrenilmiştir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 54). Leylatepe yaşayış yerinde farklı mimariye ait ev buluntuları tespit edilmiştir. Bu kültürün kendine has mimari izleri yoktur. Örneğin pişmemiş kerpiçten yapılmış olan evin mimarisi Tepe Gavranın M.Ö. V.-IV. binyılına ait mimarisine, Galayeri yaşayış yerindeki evin kil tabakasına ait buluntular ise Arslantepe'nin VII. tepesine aittir. Bundan dolayı mimari buluntular üzerinden Leylatepe'nin kronolojisi tam olarak verilememektedir. İ.H. Nerimanov keramik buluntulara bakarak bu kültürün bazen Kuzey Ubeyd (M.Ö. IV. yüzyılın birinci yarısı), bazen ise Ubeyd-Uruk (M.Ö. V. yüzyılın sonu-M.Ö. IV. yüzyılın öncesi) kökenli olduğunun hesaplamıştır (Müseyibli N., 2014: 92). Leylatepe yaşayış yerindeki bina buluntuları iki döneme denk gelmektedir. Üst katman 0,5-0,8 m derinliğinde, alt katman 0,8-1,65 m derinliğindedir. Her ikisinde de bina dörtgen şeklinde ve saman karışımı olmayan kerpiçten yapılmıştır. Bu alanda ilk olarak 11 tane çömlek küresi çıkmıştır. Bu küreler Kafkasya'nın kadim kürelerinden tamamen farklıdır (Müseyibli N., 2020: 39).

Leylatepe kültürü ile Halaf-Ubeyd medeniyetine ait III. Yarımtepe buluntuları çok benzerlik göstermektedir. Bundan dolayı Mezopotamya'dan göçüp gelenlere ait olduğu düşünülmüştür. Fakat daha sonra Bakü-Tiflis-Ceyhan gaz boru hattı üzerinde bulunan Büyük Kesik-Soyukbulak abidelerinde bu kültüre ait buluntular tespit edilmiştir. III. Yarımtepe kazılarında görevli olan ve Rusya İlimler Akademisinde çalışan Prof. R. Munçayev ve İ.H. Nerimanov'un söylediğine göre, Mezopotamya'dan göç eden kişiler ile metal gelmiştir. Fakat onların Ubeyd medeniyetine değil M.Ö. IV. binyılının sonu, M.Ö. III. binyılının başına denk gelen Uruk medeniyetine ait olduğu tespit edilmiştir (Babayev,

Cəfərov & Cəfərova, 2017: 7). Daha sonra yapılan çalışmalar sonucu Uruk ve Ubeyd ile değil, Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'nın yerli son Eneolitik dönemi ile benzer özelliklere sahip olduğu belirlenmiştir (Müseyibli N., 2020: 39). Eneolitik dönemde, Karabağ halkı, Güney Azerbaycan ve Mezopotamya ile ticari ve kültürel ilişkiler başlatmıştır. Karabağ'ın Eneolitik dönemine ait olan seramikler ve süs eşyaları ile iki Çayarası Ubeyd abidesindeki seramiklerin benzerliği bunu göstermektedir. Bu ilişkiler sonucu Güney Kafkasya'da tarım gelişmiştir (Əliyev V., 2010: 70). Güney Kafkasya'nın Eneolitik son dönemine ait olan Leylatepe kültürünün, zengin ve yüksek teknoloji ile hazırlanmış keramikası, o döneme ait önemli bilgiler vermektedir. Bu döneme ait keramik sanatı kendine has özellikler taşımakla birlikte, bir taraftan Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'nın son Kalkolitik dönemiyle diğer taraftan da Kuzey Kafkasya'nın Maykop kültürü ile aynı köktendir. Bu dönem Orta Asya ve Kafkasya'da M.Ö. IV. binyılın birinci yarısına denk gelmektedir. Keramikler Kalkolitik ve Tunç dönemini birbirinden ayıran önemli etkindir. Leylatepe'de çömlek çarkı kullanılarak yapılan saksı kaplar, Güney Kafkasya kaplarından farklıdır. Bu kültürün keramikleri, Doğu-Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya son Kalkolitik çevresinde ortaya çıkıp oradan Güney Kafkasya'ya yayılmıştır (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 5). Keramiklerin yapımında, kilinin saf olması, yüksek kalitede olması, kapların ince duvarlı, siyah cilalı ve kulplarının olması yapımında el çömlek çarkının kullanıldığını göstermektedir (Cəfərov H., 2017:7). Doğu Anadolu Kalkolitik dönemi (Arslantepe VII, Amuk F), Leylatepe ve erken Maykop keramikası arasındaki asıl farklardan biri, keramiklerin yapımında farklı işaretlerin olmasıdır. Keramiklerin işaretlenmesi sadece M.Ö. IV. binyılın ilk yarısındaki kültürlerle aittir. Bölgenin diğer Eneolitik kültürlerinde bu işaretleme usulü yoktur. Bu işaretler Leylatepe, Büyük Kesik I, Poylu II, Tehut, Büyük Kesik III ve Galayeri yaşayış yerindeki keramiklerde vardır. İşaretler bitki karışımı kilden hazırlanmış testi tipli kapların boyun hizasına, çanakların duvarına ve saf kilden hazırlanmış kuze tipli kapların tabanlarına yakın yapılmıştır. Bu izler; göz, buğday, düz, paralel, çapraz kavisli çizgilerden oluşmaktadır (Müseyibli N., 2015: 21). Kil kaplara talep artması sonucu çömlekçilik önemli bir iş alanı olmuştur. Alikömektepe, Leylatepe ve Çalağantepe (Ağdam) yaşayış yerlerinde sade ve iki katlı çömlek küreleri bulunması, Eneolitik dönemin sonuna doğru renkli ve kulplu kil kapların varlığı bu sanat alanının gelişim dönemini göstermektedir. Bu kapların bir kısmı çömlek çarkı kullanılarak yapılmıştır ve bu da M.Ö. IV. binyılından önce çömlek çarkının kullanıldığını göstermektedir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 25). Başlıca keramik ürünleri çanak,

küp, kâse ve testi tipli kaplardır. Leylatepe yaşayış yerinde ilk olarak İ.H. Nerimanov tarafından keramik numuneleri incelenmiştir. O, bu keramikleri üç gruba ayırmıştır. Birinci grup bitki karışımı, ikinci grup saf kil, üçüncü grup kum ve kaba taş karışımı kilden yapılan keramiklerdir. Bu ilk iki grup kaliteli keramik, diğer üçüncü grup ise kaba keramik grubu olarak adlandırılır (Müseybli N., 2010: 16). Bu kültürün keramikleri çoğunlukla birinci gruba aittir. Bu kaplar yüksek kalitede pişirilmiştir, çoğunlukla kırmızı renkli, yeşil renkli ve tamamı boya ile örtülmüştür. Ayrıca açık yeşil, sarı, beyaz ve kırmızı ile engoblu kaplar da vardır. Ama bu kaplar cilasızdır. Kapların boyun kısmında çömlek çarkı izi görülmüştür. İkinci gruba ait olan kapların yapımında sade kil kullanılmıştır. Bu kapların yapımında çömlek çarkı kullanılmış ve kaliteli olarak pişirilmiştir. Beyaz, kırmızı ve sarı renkli olan bu kapların bazıları cilalanmıştır. Üçüncü gruba ait kaplar el ile hazırlanmıştır ve kahve renklidirler. Bazılarının üzerinde tarak izlerine benzeyen desenler vardır. Aralarında ağız kenarlarına desen yapılan kaplar da vardır. Bu kaplar çabuk kırılmaktadır (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 5). Mil-Karabağ bölgesinde keramikler iki gruba ayrılarak incelenmektedir. Birinci grup kum karışımı kilden, kaba şekilde hazırlanmış, üzerlerine tarak izine benzeyen desenler ve bazılarının ağız kenarlarına kertme atılmıştır. İkinci grup ise bitki karışımı olan kilden hazırlanmış, kırmızı renkte pişirilmiş ve bazen yeşile çalan renkle angobla örtülerek siyah renkle nakış yapılmıştır. Yeşil renge yakın olan keramik Ubeyd keramiği ile benzerlik göstermektedir (Baxşəliyev, 2006: 47). Leylatepe kültürüne ait kil kaplar şekil, süsleme ve işleme açısından zengindir. İlkel çömlek çarkı kullanımı, metal eşya yapımı başlamıştır. Bazı araştırmacılara göre erken Tunç döneminin kökleri Leylatepe kültüründe atılmıştır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 8). Boya ile süslenmiş kap türleri Leylatepe, Büyük Kesik I ve Galayeri yaşayış yerlerinde rastlanmıştır. Büyük Kesikte koyu kırmızı boya ile örtülmüş ve saf kilden yapılmış testi ve kâse tipli kaplar bulunmuştur (Müseybli N., 2015: 20-21). Leylatepe kültürünün keramikası Selahan yaşayış yerinde bulunan keramik incelemesine göre 4 gruba ayrılmaktadır. Bunlar; bitki, kil karışımı, saf, taş-kum-kuvars karışımı ve bitki, taş-kum-kuvars karışımı olarak gruplanır. İlk iki grup kaliteli grup, üçüncü grup ise kaba keramik grubuna girmektedir. Birinci grup sayı olarak fazladır. Küplerin yapımında çömlekçi çarkı kullanıldığı anlaşılmıştır. Renkleri, kırmızı, kahve renkli nadiren pembe renkli ve ağız kenarları boru şeklindedir. Saksılar genelde büyük ve bitki karışımı kilden yapılmış ve üzerlerine açık yeşil renkte astar çekilmiştir. Çömlek çarkı kullanılarak yapılan saksıların ağızları geniş ve dikdörtgen şeklindedir. Saf kilden ve küçük boyutta yapılan, ağız kenarları düz olan saksılar az sayıdadır. Onlar esasen koyu kahve renklidir. Bir

tane koyu gri renkli saksıya ait gövde ve ağız kenar parçası bulunmuştur. Badyalar daha çok, kaliteli keramik grubundandır ama kaba yapılanları da vardır. Kâseler açık kahve renklidir. Ağızları düz ama biraz dışarıya doğru büküktür. Boyun hizası çıkıntılı olduğundan gövdesi konik formalıdır (Müseyibli N., 2011: 27). Leylatepe kültüründe iki boğazlı kaplar bulunmuştur. Bu tür kaplar Tepe Gavranın XIII.-IX. tepesinde vardır (Müseyibli N., 2014: 93).

Sünger taşından tahıllı öğütmek için alet yapılmıştır. Çay taşlarından rende ve kulplu aletler yapılmıştır. Taş aletlerin çoğunluğu kesici aletlerden oluşmuştur. Bu kesici aletlerin % 87-90'ını çakmaktaşıdan yapılmıştır. Selahan yaşayış yerindeki taş aletler ise açık yeşil, gri ve kahve renkli çakmaktaşıdan yapılmıştır. Levha şeklinde olan bu aletlerin kenarlarına dişli yapılmıştır. Bu aletlerin yanında orak dişleri ve kaşağılar da mevcuttur. Obsidyen taşından parçalar da bulunmuştur (Müseyibli N., 2011: 28). Azerbaycan'ın batı bölgesinde Leylatepe kültürüne ait çok sayıda yaşayış yeri vardır. Son Eneolitik dönemde, M.Ö. IV. binyılın birinci yarısında daha geniş bir alana yayılmıştır. Leylatepe kültürünün özelliklerinden biri lokal halde yayılmış olmasıdır. Leylatepe kültürünün keramikleri bir taraftan Orta Asya, bir taraftan ise Kuzey Kafkasya kültürü olan Maykop kültürü ile benzerlik göstermektedir. Kil kapların tipolojik olarak en yakını Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya bölgesinde bulunan Arslantepe, Tepe Kavra ve Tell Hezne abidelerindedir. Son araştırmalar gösteriyor ki, önceden düşünüldüğü gibi Leylatepe kültürü Ubeyd ya da Uruk abideleri ile bağlı değildir (Müseyibli N., 2011: 29). Kare şekilde yapılmış evler odalara ayrılmıştır. Leylatepe, Kültepe-I ve Şomutepe'den tamamen farklı olup, Eneolitik dönem ile Kür-Araz kültürü arasında kalmıştır (Baxşəliyev, 2006: 47). Kuruçay vadisinde, Hantepe yerleşim alanında bulunan daire şeklindeki taş ve kilden yapılmış tiyanların varlığı Karabağ'ın, Güney Kafkasya'nın en eski metal ocaklarının bulunduğu yer olduğunu göstermektedir. Karabağ'ın Eneolitik dönemine ait el değirmenleri, rendeler, orak dişleri, balta ve çapa vardır. Ayrıca üretime yardımcı olacak aletler yapılmıştır. Tarım ve hayvancılıkla meşgul olan Karabağ ahalisi, dağ eteklerinde, nehir kenarlarında ve su kaynaklarının yakın olduğu bölgelerde yerleşik hayata geçmişlerdir. Pişmemiş kerpiçten inşa edilmiş, döşemesi kille sıvanmış daire şeklinde evlerde, bazen de yerin kazılması ile yapılan evlerde yaşamışlardır. Evlerin ortasına veya duvar diplerine ısınmak amacıyla ocaklar yapılmıştır. Bu dönemde asıl geçim kaynağı çapalama usulü ile yapılan tarım ve hayvancılık olmuştur. Zanaatçılık olarak da metal işleme, çömlekçilik, dokumacılık, kösele, deri, kemik ve taş işleme zanaatı gelişmiştir. Balıkçılık ve avcılık ek iş olmaya başlamıştır

(Əliyev V., 2010: 69). Keramik kapların içinde küçük çocuk iskeletinin tespiti bu kültürün Orta Asya kökenli olduğunu göstermektedir (Müseybli N., 2015: 3). Leylatepe kültürünün farklı tepelerinde 4 tane bu tür mezar çıkmıştır (Müseybli N., 2010: 16).

2.2.1. Leylatepe Kültürüne Ait Kurganlar ve Yaşayış Yerleri

Soyukbulak kurganları, 2004 yılında Ağstafa bölgesinde bulunan Soyukbulak kentinin 1 km kuzeyinde bulunan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının 432 km'sindedir. Kür Aras çayının solunda, Ceyrançöl dağ silsilesinin batı ve güney düzlüklerinin birleştiği yerdedir. Toprağın kil miktarı oldukça yüksek, siyah ve kahve renklidir (Müseybli N., 2014: 11). Soyukbulak kurganları keşfedilene kadar Kafkasya'nın en eski kurganları Kür-Araz kültürüne aitti. Fakat bu keşiften sonra kronolojik sıralama yeniden yapıldı. Soyukbulak kurganları M.Ö. IV. binyılın ilk yarısına aittir. Seyidli ve Kavtishevi bu kurganların son Eneolitik döneme ait olduğunu söylediler (Müseybli N., 2015: 3). 2004 yılında Soyukbulak kurganının keşfi, Güney Kafkasya'nın son Eneolitik döneminde ölüleri kurganlara defnetme geleneğinin başladığını gösterir. Soyukbulak kurganının keşfine kadar, Güney Kafkasya'da en eski kurganın M.Ö. III. binyılın ait olduğu düşünülmekteydi. Fakat bu keşif sonrası en eski kurganın Leylatepe kültürüne ait olduğu belirlendi (Müseybli N., 2015: 13). 2005 yılında 18 tane kurgan müellifler tarafından kazıldı. Bu kurganlardan 1-6 nolu kurganlar BTC boru hattının üzerinde, 7-18 nolu kurganlar ise boru hattı üzerinin sol tarafındadır. 2009 yılında, boru hattının 200-300 m kuzeyinde 3 kurgan (19-21 nolu kurganlar) daha bulunmuştur. 2006 yılında Azerbaycan-Fransız arkeologlar 6 kurgan daha kazmıştır. Bunlardan 3 nolu kurganda ilk başta 4 mezar olduğu düşünüldü. Fakat daha sonra ise bunların küçük kurganlar olduğu anlaşıldı. Bu kurganlar arasında mesafe 1-2 m veya 15-20 m'den çoktur. Kurganların yüksekliği 1 m'ye yakındır (Müseybli N., 2014: 13). İlk başta son Eneolitik döneme ait olan 6 kurganda arkeolojik kazılar yapılmıştır. 2005 yılında 5 nolu kurganın defin kamerasında, Eneolitik dönem için nadir sayılan, metal hançer bulunmuştur. Aynı yıl Soyukbulak'da 12 kurgan daha kazılmıştır fakat bunların hiçbirinde metal eşya bulunamamıştır. 2006 yılında T. Ahundov ve B. Lyonnet'in rehberliğinde 9 tane kurgan kazılmıştır ve 1-4 nolu kurganlarda erken metalürji ve metal eşya bulunmuştur (Leyla Məmməd qızı, 2018: 12). 2009 yılında N. Müseyibli tarafından 3 tane kurgan kazılmıştır. Bunlardan sadece 21 nolu kurganda metal eşya bulunmuştur. Soyukbulak kurganlarının bazılarında ölüler sağ veya sol yanı üstüne bükük bir şekilde defnedilmiştir. Çoğu mezarda

insan kemikleri parçalanmış halde perakende veya mezar odasında bir köşeye sıkıştırılmış haldedir (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2014- No:2: 16). 3 nolu kurganda kil kap içinde defnedilmiş 4 tane küçük çocuğa ait mezar bulunmuştur (Müseybli N., 2014: 59). 2005 yılında yapılan kazıda mezar kamaralarının yönü kuzey batı, güney doğu idi ancak son kabrin yönü doğu ve batıdır (Müseybli N., 2010: 20-21). 1, 9, 10 ve 15 nolu kurganlarda insan kemiklerinin üzeri kille sıvanmıştır. Sadece 9 nolu mezarda iskelete okur sürülmüştür. Maykop kültüründe okur sürülmesi oldukça yaygındır. Bazı mezarlarda çürümüş veya yanıp kömürleşmiş ağaç parçaları vardır. Sadece 5, 20 ve 21 nolu mezarda anatomik bakımdan bütün halde olan iskelet, sağ veya sol yanı üstüne, bükülü şekilde defnedilmiştir. Diğer mezarlarda kemikler dağınık haldedir. Sadece 2 ve 15 nolu mezarda kafatası, bazı mezarlarda ise sadece kalça kemiği vardır. I nolu kurgandaki iskelet parçalanmış veya kemikleri tekrar defnedilmiş haldedir (Müseybli N., 2014: 47). Leylatepe kültüründe çay taşından hazırlanmış iki zoomorfik asa başlığı bulunmuştur. Birincisi Soyukbulak 1 nolu kurganda, ikincisi Poylu II yaşayış yerindedir. Soyukbulak asasının bir parçası bulunmuş ve yuvarlak şekildedir. Poylu II'de ise uzun ve dörtgen şeklidir. Her iki asanın ucu at başı şeklidir (Müseybli N., 2016: 19-20). Soyukbulak kurganında bir adet biz bulunmuştur. Bizin analizi antimon, nikel karışımı (%6,38) ve arsenik karışımı bakırdan hazırlandığını gösterir. Dört dilli bizlerin analoji numuneleri Kültepe-I, Çalağantepe, Alikömektepe ve Leylatepe kültürlerinde görülmüştür (Leyla Məmməd qızı, 2018: 15). I nolu kurganda bulunan hançerin sapı biraz küçüktür ve Soyukbulak kurganındaki hançerlerin sapında bağlantıyı sağlayan delik yoktur. N. Müseyibli, Soyukbulak hançerlerinin Erken Maykop kültürüne ait olduğunu söyler. T. Ahundov ve B. Lyonnet rehberliğindeki çalışmalarda süs eşyası olarak 22 tane tunç yüzük, 33 tane gümüş ve 23 tane altın boncuk tespit edilmiştir. Bu eşyaların analizi Almanya'nın Bochum şehrinde arkeometalurji laboratuvarında yapılmıştır. Analiz sonucu olarak yüksek miktarda bakır ve altın karışımı içerdikleri belirlenmiştir. Boncuklar silindir ve balon şeklindedir. Benzer şekilli bikonik ve düz şekilli gümüş boncuklar Novosvobodnı ve Orta Doğu bölgelerinde vardır (Leyla Məmməd qızı, 2018: 16). 4 nolu kurganda bulunan 3 tane küçük ölçekli yüzüğün 2 tanesinin analizi yapılmıştır. Bunlardan birinin % 41,57'si gümüş, % 9,5'i altın içermektedir. 21 nolu kurgandaki çengel iğne analiz sonucu ise % 1,56 arsenik, % 0,68 nikeldir. Sonuç olarak Kafkasya'nın Eneolitik dönemine ait metal eşyalar 3 gruba ayrılarak incelenmektedir. Bunlar; I. grup diğer elementlerden çok az olmakla birlikte saf bakırdan, II. grup bakır ve arsenik karışımı olan tunçtan ve III. grup bakır, arsenik ve nikel karışımı olan metalden meydana gelmektedir (Leyla Məmməd qızı, 2018: 16-17).

Büyük Kesik yaşayış yeri, 2004 yılında Agstafa bölgesinde, BTC boru hattının kazısı esnasında keşfedilmiştir. Denizden yüksekliği 260 m ve alanı 1 hektardan fazladır (Leyla Məmməd qızı, 2018: 11). Büyük Kesik yaşayış yerinde N. Müseyibli rehberliğinde araştırmalar başlamıştır. Büyük Kesik yaşayış yeri, Leylatepe kültürüne ait ve Kafkasya'nın en büyük Eneolitik yaşayış yerlerinden biri olan Büyük Kesik yaşayış yeri Agstafa bölgesinin 1,5 km kuzeybatı yönündedir (Avşarova, 2013: 67). Büyük Kesik yaşayış yerinde kemikten yapılmış eşyalar, tepenin 120 cm derinliğinde bulunmuştur. Kemikten yapılmış eşyalar genelde bizlerden ibarettir. I. kazı sahasında 27, II. kazı sahasında 7 tane biz çıkarılmıştır. Bizler büyük boynuzlu hayvanların lüle kemiğinden yapılmıştır. Bizleri hazırlarken sadece kullanılacak taraf yontulup harmanlanmıştır. Sap kısmının elin içinde kaymasını önlemek için neftten faydalanmışlardır (Müseyibli N., 2012: 28-29). I. kazı sahasının 1,45 m derinliğinde bulunan, uzunluğu 5,2 cm, çapı 1,6 cm ve kahve renkli olan kadın heykeli Güney Ubeyd heykelleri ile benzerlik göstermektedir. Eneolitik dönemin bazı dönemlerinde kadın heykellerine denk gelinmiştir. Bu onların inançları ile ilgilidir. Bu inanişə göre kadın, yani anaya olan inanç, evi sonsuza kadar korur hem de neslin devamlılığını sağlar. Bu tür heykeller Mil-Karabağ ovasının Eneolitik dönemine ait Çalağantepe ve Gürcistan'ın Adıgey bölgesindeki Orçoşani kentinde vardır (Ağalarzadə, 2007: 80). Büyük Kesik yaşayış yerinin alt katında kilden yapılmış iki tane mühür bulunmuştur. Bu mühürlerin üzerinde bir tane boynuzlu hayvan(keçi?) resmi vardır. Bu mührün benzeri Tepe Gavranı'nın XIII.-XI. tepesinde vardır (Müseyibli N., 2014: 93). Büyük Kesik Eneolitik yaşayış yerinde kilden hazırlanan heykellerden biri kadın, diğeri boğa heykelidir. Güney Kafkasya'nın ilkel çiftçi medeniyeti için karakteristik olan bu antropomorfik figürler Eneolitik ve erken Tunç çağlarında görülmüştür. Eneolitik döneme ait figürler Mezopotamya, Tunç çağına ait figürler ise Küçük Asya ve Karadeniz sahilinin doğu bölgesi için karakteristiktir (Ağalarzadə, 2007: 78-79). Metal eşyaları yapmak için kilden yapılmış 2 tane kalıp bulunmuştur. Kalıpların duvarları yüksek olduğundan içerisine kanal sistemi yapılmıştır. Bu tür kalıplar Galayeri yaşayış yerinde de vardır. Ayrıca bitki karışımı kilden hazırlanmış bir diğer kalıp ise kırmızı renklidir. Araştırmacılara göre bu kalıp, küçük baltaların hazırlanmasında kullanılırdı. Buna benzer kalıplar Doğu Anadolu'da M. Ö. IV. yüzyılın ilk yarısına ait Eneolitik yaşayış yerlerinde de vardır (Leyla Məmməd qızı, 2018: 17-18). Büyük Kesik yaşayış yerinde bulunan metal numuneleri sadece Azerbaycan hakkında değil, bütün Güney Kafkasya'nın erken metalürjisi hakkında bilgi vermektedir. Kafkasya'nın diğer bölgelerinde bulunan metal eşyalar küçük ölçekli yani

boncuk, biz v.b. eşyalardan ibaret olmasına karşı Büyük Kesik yaşayış yerinde metal eşyalar büyük ve daha mükemmel yapılmıştır. Bu eşyalar arasında 3 tane hançer, 2 tane bıçak ve 20 tane farklı metal eşya vardır (Leyla Məmməd qızı, 2018: 11-12). Büyük Kesik'te hançere ağaçtan sap yapılmıştır. Onu eklemek için hançerin ucuna delik yapılmıştır. İncelenen hançerde bakır oranı % 96,8'dir (Leyla Məmməd qızı, 2018: 16). Büyük Kesik yaşayış yerinde M.Ö. IV. binyılın ilk yarısına ait kilden yapılmış tekerlek modeli bulunmuştur (Müseibli N., 2015: 5).

I Büyük Kesik yaşayış yeri, Agstafa bölgesindeki BTC boru hattının 438 km'sinde, Büyük Kesik yaşayış yerinin takriben 500 m doğusundadır. 2004 yılının Ağustos ayında, BTC boru hattında başlayan çalışmalar sonucu tespit edilmiştir (Müseibli N., 2010: 17). I. kazı alanında 5, II. kazı alanında 1 tane mezar bulunmuştur. Bunlardan 1-2-6 nolu mezarlar evlerin arasında, 3-4-5 nolu mezarlar ise yaşayış yerinin batı tarafındadır. Mezara saksı, küp, çanak veya kâseler içinde defnedilmişlerdir (Müseibli N., 2014: 56). I. Büyük Kesik yaşayış yerinin asıl arkeolojik buluntusu keramiklerdir. Keramikler üç grupta incelenmiştir. Bunlar; bitki karışımı kil, saf kil ve taş, kum, kuvars ve kil karışımı olarak hazırlanan kaba keramiklerdir. Her üç gruba ait olan keramikler Büyük Kesik yaşayış yerinin her tabakasında bulunmuştur. Birinci ve ikinci gruba ait keramikler kaliteli keramik grubunda, üçüncü grup ise kaba keramik grubundadır. Bunların yanında bitki, taş, kum, kuvars ve kil karışımı olan keramikler de vardır. Birinci gruba ait keramikler çoğunlukta olup, kırmızı, pembe, gri ve kahve renkli pişirilip, küp, küpe, çanak, kâse ve testi tiplidirler. Keramiklerin genelde dış yüzeyi veya hem içi hem dış yüzeyleri bu renklerle engoplanır veya ikinci bir kil ile sıvanır. Büyük küpler genelde yeşil renkle engoplanmıştır. Kaliteli keramiklerin bazılarının kiline okr katılması sonucu kaba menekşe rengi vermiştir. Çok az miktarda bulunan bu kaplar badyalardır. İkinci gruba ait kaplar daha çok alt tabakalarda bulunmuştur. Saf kilden hazırlanan, yüksek kalitede üretilen ve genelde testi ve kâse tipli kaplardır. Çömlek çarkında hazırlanmış, kırmızı ve pembe renklidirler. Genelde engoplanmış ve kaba bir şekilde cilalanmışlardır. Üçüncü gruba ait olan kaplar, tepelerin hepsinde görülmüştür. Kilin içinde, iri kum, taş ve bazen de kuvars karışımı vardır. Ayrıca zayıf pişmişlerdir. Kahverengi olan kaplar genelde küp ve küpeden oluşmaktadır ve çok az sayıda çanak vardır. Bazı kapların üzerinde his izleri bulunmuştur. Dördüncü gruba ait saksı kapları, kum, taş, kuvars ve bitki karışımı kilden hazırlanmışlardır. Sayıları az olmasına rağmen bütün tepelerde buluntuları vardır. Genelde çanak, küpler vardır ve küplerin sayısı azdır. Kahve renkli kapların dışı engoplanıp cilalanmıştır (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 6). Görüldüğü gibi keramikler genelde

bitki karışımı kilden, kaba şekilde hazırlanmışlardır. Büyük Kesik yaşayış yerinde, Leylatepe kültürüne ait kil kapların başlıca özellikleri bitki karışımı, saf kilden, çömlek çarkı kullanılarak yapılması ve yuvarlak tabana sahip olmalarıdır (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 7). II. kazı sahasına ait bute düztaban, kaşık şeklinde ve kısa kulpludur. Bu tür bute Hocahan yaşayış yerinin Eneolitik tepesinde, Gürcistan'ın Dzedzvebi, Quabertka ve Hizanaatgora yaşayış yerlerinde vardır (Leyla Məmməd qızı, 2018: 17). I. Büyük Kesik yaşayış yerinde ilk defa taştan disk şeklinde yapılmış çömlek çarkı buluntusu ve erzak depoları, çocuk mezarları bulunmuştur (Müseibli N., 2010: 17). I. Büyük Kesik Eneolitik yaşayış yerinde antropomorfik ve zoomorfik heykeller vardır, M.Ö. IV. binyılın birinci yarısında kadın ve boğa inancı yayılmıştır (Ağalarzadə, 2007: 82). I. Büyük Kesik yaşayış yerinde yapılan kesici aletlerin çoğu çakmaktaşıdan yapılmıştır. Ayrıca ilk defa çömlek çarkının taştan hazırlanmış disk şeklindeki parçası kayıt altına alınmıştır (Müseibli N., 2010: 17-18).

III. Kesik yaşayış yeri, I. Kesik yaşayış yerinden 800 m güney doğuda BTC petrol boru hattı güzergâhının 437 km'sindedir. Oval şeklinde olan bu yaşayış yeri kuzeybatı - güneydoğu istikametinde 110 m, kuzeybatı - güneydoğu yönünde 45 m alana sahiptir. Tepenin maksimum yüksekliği 50-60 cm'dir. Batı tarafından Bakü-Supsa gaz boru hattı geçmektedir. Tepenin üst tarafı siyah ve yumuşak topraktır (Müseibli N., 2011: 25). III. Büyük Kesik'in keramikleri pembe renkli ama az miktarda kahve renklidir. Bu kaplar bitki, kil, kum, taş ve kil karışımından oluşmaktadır. Kapların tam olarak incelenmesi yapılamadığı için hangi tür kap oldukları tam olarak bilinmemektedir. Ama buluntular genelde küp, çömlek ve kuze tipli kaplardan oluşmaktadır. III. Büyük Kesik Eneolitik yaşayış yerinin keramikleri, Leylatepe, Büyük Kesik, Poylu yaşayış yerleri ve Soyukbulak kurganlarına ait buluntular ile aynıdır (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 7).

I. Poylu yaşayış yeri, Agstafa bölgesinde bulunan Poylu kasabasının yakınlarında tespit edilmiştir. Burada farklı dönemlere ait maddi buluntular ve antik döneme ait mezarlar vardır. Küçük bir alanda Leylatepe kültürüne ait keramik ve büyük bir küpte çocuk iskeleti vardır (Müseibli N., 2010: 19). Eneolitik döneme ait keramik numuneleri çok az sayıdadır, küp, çömlek ve çanak tipli kaplardır. Onlar narin kum, küçük çingil, bitki ve kil karışımından oluşmaktadır. Kapların duvar kalınlığı 0,5-1,2 cm olup kalitesiz hazırlanmıştır. Esas olarak açık kırmızı ve kahve renkli olan kap kırıkları ağız, boğaz ve çiyin bölümünden oluşmaktadır (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 7).

II. Poylu yaşayış yeri, Agstafa bölgesinde, 2005 yılında Güney Kafkasya gaz çalışmaları sırasında tespit edilen yaşayış yeridir, 350 m² alanda yer almaktadır. Orta çağ, son Tunç, erken Tunç ve Eneolitik döneme ait yaşayış yerleri ve antik döneme ait toprak mezarlar tespit edilmiştir. Eneolitik döneme ait tepesi M.Ö. IV. binyılın ilk yarısına denk gelmektedir. Burada Leylatepe kültürüne ait buluntular vardır (Müseyibli N., 2008: 25). II. Poylu yaşayış yerinde kil kaplar içinde defnedilmiş küçük çocuklara ait 4 mezar bulundu (Müseyibli N., 2014: 59). II. Poylu kazı alanında iki tane toprak mezar bulundu. I nolu mezar doğu taraftadır ve daire şeklindedir ve yaşlı bir erkeğe aittir. Sırtüstü kuzeydoğu-güneybatı istikametinde uzatılmıştır. Onun alt çenesi üst çenesinden ayrılarak boğazının üstüne düşmüş, kolları dirsekten bükülmüş, elleri omuzlarına bırakılmış ve ayakları dizden bükülüp sağ tarafa bırakılmıştır. II nolu mezar oval şeklinde olup, ölçüleri doğu-batı yönünde 140 cm, güney-kuzey yönünde 110 cm'dir. Baş başı batı taraftadır ve sırtüstü uzatılmıştır. Kolları dirsekten katlanmış, elleri bel hizasında, sağ tarafa dönük ve dizden katlanmış ayakları bükülü durumdadır. İskeletin sadece alt çenesi yerindedir. Üst çenesi ve baş iskeletle birlikte değildir (Müseyibli N., 2014: 66). Evlerin mimarisi dikdörtgen planlı, duvarları çay taşından yapılmıştır (Müseyibli N., 2010: 19). II. Poylu Eneolitik tepesinin keramiklerinin yerli olduğunu kanıtlayan iki tane çömlek küresine ait buluntu vardır. Bunlardan biri I nolu kazı alanının kuzeydoğu yönünde 135 cm derinlikte bulunmuştur. İki parçadan meydana gelmektedir. Batıdaki büyük ölçülü ve tekne şeklinde, çapı 1 m, duvar kalınlığı 3 cm ve derinliği 20 cm'dir. Doğudaki küçük ölçekli olup, duvar kalınlığı 10 cm, çapı 60 cm'dir. Kırılmış halde bulunan çömlek küresi uzun süre yanması sonucu kırmızı rengini almıştır. II nolu çömlek küresi güneybatı taraftan 70 cm derinlikten çıkarılmıştır. Kürenin üst tarafı bulunamamış, alt tarafı 3-4 cm kalınlığında, 130 cm çapındadır (Müseyibli N., 2008: 25). Keramik numuneleri açısından oldukça zengindir. Burada da keramikler dört gruba ayrılmıştır. Bitki-kil karışımı, saf kil, taş, kum, kuvars-kil karışımı ve bitki, kum, taş, kuvars ve kil karışımından oluşmaktadır. Birinci ve ikinci grup keramikler kaliteli keramikler, üçüncü grup ise kaba keramiklerdir (Nəcəf Ələsgər Oğlu, 2015: 7). Sayı bakımından bitki karışımı keramikler daha fazladır. Eneolitik dönemin keramik numunelerinin % 55-60'ı bitki karışımı kilden hazırlanmıştır. Kırmızı, turuncu, az sayıda açık pembe ve kahve renklidir. Zeminleri kendi renkleri yanında açık yeşil renkle angoloblanmış veya bazen cilalanmıştır. Bazı durumlarda badya ve testi tipli kap kilinin içine okr katılarak menekşe rengi verilmiştir. Daha az sayıda bulunan saf kilden sadece testi ve kâse tipli kaplar hazırlanmıştır. Bu kaplar yüksek kalitede pişirilip, angoloblanmış ve cilalanmıştır. Renkleri kırmızı, açık pembe bazen

ise kahve renklidir (Müseyibli N., 2008: 25-26). Kilden yapılmış oraklar vardır. Oraklar Mezopotamya'nın Ubeyd medeniyetine aittir (Müseyibli N., 2014: 93). Armut şeklinde hazırlanan bute, saf kilden hazırlanmıştır (Leyla Məmməd qızı, 2018: 18). Kilden yapılmış teker modeli vardır (Müseyibli N., 2015: 5). II. Poylu yaşayış yerinde den taşları, süzgeç, havan, balta veya çivi şekilli aletler ve farklı kesici aletler vardır. Den taşları, sünger taşı ve bazalt cinsli taşlardan yapılmışlardır. İki grupta incelenirler. Düz ve çukur olarak. Ortasında çukur olan den taşları koyu kırmızı veya gri renklidir. Sünger taşı veya bazalt taşından yapılmıştır. Düz olan den taşları dörtgen şeklinde ve uzunlukları 27-28 cm'dir. Süzgeçler ise çay taşından, kırmızı ve gri renkli sünger taşından düzeltilerek yapılmıştır. 20 cm derinlikte bulunan süzgeçlerden birinin yüksekliği 18 cm, kalınlığı ise bir tarafı 7-10 cm, diğer tarafı 5-6 cm'dir. Yüzeyinin tamamı harmanlanıp cilalanmıştır. Balta sayıca azdır. Aralarından biri diğerlerine oranla büyüktür. Onun eni 10 cm, kalınlığı 3,5 cm'dir. Başta çay taşından yapılmış ve sapı cilalanmıştır. Kesici aletler çakmak taşından hazırlanmıştır. Renkleri mat yeşil, gri, sarı ve kahvedir (Müseyibli N., 2009: 41-42).

Galayeri yaşayış yeri, Gebele bölgesindedir ve 2012 yılında Necef Müseyibli tarafından çalışmalar başlatılmıştır. Yaşayış yerinde Leylatepe kültürüne ait maddi numuneler vardır (Avşarova, 2013: 68). Galayeri yaşayış yerinde Leylatepe kültürüne ait ilk defa küçük bir çocuğun defnedildiği katakomba bulunmuştur. Bu katakomba kazı alanının kuzey tarafındadır. Katakomba'nın 1,1x1,2 m ölçüsünde dörtgen planlı girişi 2,7 m derinliktedir. Katakomba genel olarak derinliği 1,1 m ve uzunluğu 1,7 m'dir. Oval şeklinde olan mezar odasının derinliği 1,1 m, genişliği 70-75 cm ve uzunluğu 1,3 m'dir. Katakomba kuzey-güney yönündedir, mezar odası ise ölünün başı doğuya gelecek şekilde yapılmıştır. Mezardaki çocuk 4-5 yaşlarında ve sağ yanı üzerine bükülü bir şekilde defnedilmiş ve iskelet siyah katı bir madde ile örtülmüştür. Mezarda arkeolojik malzeme bulunmamıştır (Müseyibli N., 2016: 19). Kazı alanının farklı derinliklerinde Eneolitik döneme ait mezarlar vardır. Bu mezarlar yeni doğmuş çocuklara aittir. Bunlardan ikisi küp içinde defnedilmiştir. Diğer iki çocuk direk toprağa defnedilmiş ve üzerleri küp parçası ile örtülmüştür (Müseyibli N., 2013: 67). 2012-2014 yıllarında saksı kapların içerisinde küçük çocukların defnedildiği 9 tane mezar bulunmuştur. I nolu kurgan kuzeydoğu yönünde ve 1,1 m derinliğindedir. Yan yatırılmış olan küpün ağzı dar ve batı yönüne doğrudur. İskeletin başı kuzeybatı, yüzü ise kuzeydoğu, ayakları güneybatı yönündedir. İskeletin dişlerinin incelenmesi sonucu 1 yaşında olduğu anlaşılmıştır. Defnedilen küp gri-yeşil renkli ve bitki karışımı kilden hazırlanmıştır. Gri renkle angoloblanmış olan küpün yüksekliği 54 cm, gövdesinin çapı 46-

51 cm ve ağız kısmının çapı 23 cm'dir (Müseyibli N., 2014: 61). Galayeri keramikası, üç grupta incelenmektedir. Birinci grup keramikası, kaliteli gruba dâhil olan kaplardır. Bu gruba ait kaplar bitki karışımı kilden hazırlanmıştır. Kırmızı, turuncu, okr, pembe, sarı, bazen kahve ve siyah renklidirler. Keramikler çömlek çarkında hazırlanmıştır. Keramikler arasında bu grup çoğunluktadır. Bu gruptaki keramikler, küp, çömlek, badya ve tabaklardan oluşmaktadır. Testi ve kâse tipli kaplar az sayıda vardır. Kaplar pişirilmeden önce üzerlerine işaret yapılmıştır. İkinci grup keramikler, bitki ve kum karışımı kilden yapılmıştır. Çömlek çarkıyla, bazen de el ile hazırlanmıştır. Bu grupta kahve renkli, çok az sayıda kırmızı renkli keramikler vardır. Bu grupta cilalanmış kaba denk gelinmemiştir. Bu grubun kapları vazo ve kapaklardan oluşmaktadır. Vazo ve kapaklar, Leylatepe kültürünün diğer yaşayış yerlerinde yok denecek kadar azdır. Yaşayış yerinde kilden yapılmış bir tane şamdan vardır. Önemli buluntulardan biri de iki taraflı kap altlığıdır. Kabın ortası boru şeklindedir, her iki tarafı huni şeklinde yapılmış olan kap kırmızı renklidir. Bu iki buluntu da Leylatepe kültürünün diğer yaşayış yerinde yoktur. Üçüncü grup kalitesiz keramiklerdir. Bunlar mina karışımı kilden yapılmıştır. Keramikler el ile yapılmış ve iyi pişirilmemiştir. Kahve ve gri renklidirler. Yüksek boğazlı küp ve tava tipli kaplar bu gruba dâhildir (Müseyibli N., 2013: 67-68). Yaşayış yerinde çay taşından ve farklı taşlardan hazırlanmış çok sayıda el değirmeni ve süzgeçler vardır. Taş aletler genelde obsidyen ve çakmaktaşıdan hazırlanmıştır. Siyah, şeffaf, kırmızı, kahve renkli gümüş obsidyen ve çakmaktaşıdan hazırlanmış aletler oldukça zengindir. Leylatepe kültürüne ait diğer tepelerden farklı olarak çok fonksiyonlu aletler vardır. Bu aletler, kaşığı, kazıyıcı, yongalar ve çengel iğnelerdir. Gümüş, obsidyenden hazırlanmış taş aletler Leylatepe ve Büyük Kesik yaşayış yerlerinde vardır. Ama Galayeri yaşayış yerinde sayıları oldukça çoktur. El değirmenleri gri renkli, uzun, oval bazen daire şeklindedir (Müseyibli N., 2013: 243). Bu tepede bir tane biz buluntusu vardır. Fakat onun da yarısı yoktur (Müseyibli N., 2012: 29). 2012 yılında Galayeri yaşayış yerinde bir tane metal alet tespit edilmiştir. Onun ok ucu olduğu düşünülmektedir. Balta üretimi için kilden yapılmış kalıp tespit edilmiştir. Galayeri yaşayış yeri, sadece Kuzey Mezopotamya ile değil, Doğu Anadolu ile bağlantılıdır. Özellikle işaretli keramikler Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu (Amuk F, Arslantepe VII) ile benzerlik olduğunu göstermektedir (Müseyibli N., 2013: 69-70).

Bakırın keşfi ile yeni bir dönem başlamıştır. Fakat geniş bir alana yayılmamıştır. Bu da onların eritme tekniğini bildiklerini, yani kimya bildiklerini göstermektedir. Bakırın keşfi kadar önemli olan ise çömlekçilikte yaptıkları ilerlemedir. Çömlekçilik bir sanat haline

gelmiştir. Uсталık isteyen bir iş alanı oldumuştur. Çömlek buluntuları tarih açısından son derece önemlidir. Çünkü çömlek toprak altında bozulmadan uzun süre kalabilen birkaç eşyadan biridir. Ayrıca dünyanın her yerinde çok sayıda bulunabildiği için karşılaştırması kolay olmaktadır. Çömleğin yapım tekniği, yapılırken kullanılan kil ve katkı malzemeleri ile üzerindeki motiflerden tarihlendirme yapılabilir. Ayrıca hangi bölgeye ve kültüre ait olduğunun belirlenmesine ışık tutmaktadır. Böylece kültürler arası alış-verişin takibi yapılabilir. Diğer önemli buluntu ise buğdayın üretimi ve onu üretmek için gerekli iş aletlerinin yapılmasıdır. Çünkü buğdayın keşfi bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Artık yerleşik hayatın varlığından bahsedilebilir. Ayrıca yabani buğdayın bölgedeki varlığı gıda kültürü için oldukça önemlidir. Yerleşik hayata geçen insanlar tarım ve hayvancılık yapmıştır. Tarımla ilgili ayinler, yağmur duası gibi törenler yapılmıştır. Günümüzde bu gelenek Anadolu’da ve dünyanın başka bölgelerinde devam etmektedir. Kil kaplar üzerinde görülen başak motifinin hayat ağacını temsil ettiği düşünülmektedir. Hayat ağacı, Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Türk mitolojisinde hayat ağacı, hayatı ve sonsuzluğu temsil etmektedir. Bundan dolayı Türk toplumları arasında ağacın önemli bir yeri olmuştur. Türklerin ibadet alanlarına ve mezarlara ağaç dikme geleneğinin buradan geldiği düşünülmektedir.

III. BÖLÜM

3. TUNÇ ÇAĞI

Azerbaycan'da Tunç devri M.Ö. IV. binyılın sonunda başlayıp, M.Ö. II. binyılın sonuna kadar devam etmiştir. Tunç devri, Erken, Orta ve Son Tunç devri olarak üç bölüme ayrılarak incelenmiştir. Bu dönemin başlangıcında iklim değişimi yaşanmıştır. İklim değişimi sonucu küçük çaylar, pınarlar kurumuş ve kuraklık yaşanmıştır. İnsanlar yaşayış yerlerini terk edip, tarıma elverişli olan bölgelere göç etmiştir. Tarım için elverişli olan bölgeler, Kür-Aras çayı, Kuruçay, Köndelençay, Mil, Muğan ve Karabağ vadileridir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 27).

3.1. Erken Tunç Dönemi

Azerbaycan bölgesinde M.Ö. IV. bin yılının ortaları ve M.Ö. III. bin yılının son çeyreğinde Erken Tunç dönemi yaşanmıştır. Erken Tunç döneminde, Azerbaycan ve Kafkasya'nın tamamında sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Tunçtan eşya üretimi artmış ve geniş bir alana yayılmıştır. Tarım ve hayvancılıkta önemli gelişmeler yaşanmıştır. İnsan nüfusunda artış olmuştur. Kabilecilik başlamıştır. Hâkimiyet ve mülkiyet kabile reisinin elinde olmuştur (Nərimanov, 2007: 85). Tarımda kazmanın yerini saban almıştır. Büyükbaş hayvanlar, tarımda koşu hayvanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yaşayış yerinde kilden yapılmış boğa, araba ve tekerlek modelleri vardır. Tekerleğin taşımacılıkta kullanıldığı düşünülmektedir. Bu dönemde suni sulama başlamıştır ve su kanalları yapılmıştır. Buğday ve arpa ilk olarak ekilmiştir. Babaderviş yaşayış yerinde 20'den fazla tahıl kuyusu vardır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 27). Yaylaya çıkma geleneği başlamıştır (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 52). Erken Tunç döneminde yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak, insanlar arasında mülkiyet farkı yaşanmaya başlamıştır. Hayvan ve serveti fazla olan kişi liderliği eline almıştır. İnsanlar kabile reisi etrafında toplanmaya başlamıştır. Hayvancılık ve mülkiyet için kabileler arası savaşlar başlamıştır. İnsanlar kendilerini korumak için, yaşayış yerinin etrafını 2 m yükseklikteki surlarla çevirmek

zorunda kalmışlardır. Erivan şehrine yakın olan Zençikala şehrinde bu tür yaşayış yeri vardır. Zençikala şehrinde yaşam, M.Ö. IV. bin yıllarında başlayıp, orta çağa kadar devam etmiştir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 62). Azerbaycan'da Erken Tunç dönemi Kür-Araz kültürü olarak tanınmıştır. Kür-Araz kültürü geniş bir alana yayılmıştır. Bu kültürün izleri, Azerbaycan, Dağıstan, Çeçenistan, Doğu Gürcistan ve Doğu Anadolu bölgesinde görülmektedir (Əliyev T., 2012: 311). Kür-Araz kültürü, yaşayış yerleri ve mezar buluntuları ile öne çıkar. Erken Tunç döneminin en önemli yaşayış yerleri, Nahcivan-Urmiye havzasında yer almaktadır. Nahcivan'da Kür-Araz kültürüne ait buluntular, Kültepe-I, Kültepe-II, Ovçulartepe, Mahta Kültepesi, Halac, Erebyengice ve Şortepe yaşayış yerleridir. Bu yaşayış yerlerinde Kültepe-I ve Kültepe-II'de geniş arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır. Diğer bölgelerde sadece keşif amaçlı bir çalışma yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 61). Karabağ'ın Erken Tunç dönemine ait diğer yaşayış yerleri Karatacılı, Göytepe, Üçoğlan-I (Sarıçoban), Ağtepe, Değirmen yeri, Gertepe, Cüttepe ve Sarıcalalı'dır. Bu yaşayış yerlerinde keşif kazıları yapılmıştır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 9). Erken Tunç yaşayış yerlerinden bir kısmı Karabağ, Karkarçay ve Terterçay havzasındadır. İ.H. Nerimanov ve H.F. Ceferov rehberliğinde, bölgede yaşayış yerleri ve kurganlar tespit edilmiştir. Şortepe'de tuğladan yapılmış dörtgen bina buluntusu vardır. Bu yaşayış yerlerindeki keramik numuneleri Kür-Araz kültürünün bütün dönemlerine ait izler taşımaktadır. Sarıçoban, Karahacı, Cüttepe ve Şortepe yaşayış yerlerinin keramiğinde Eneolitik döneme ait izlerini vardır (Baxşəliyev V., 2006: 78). Erken Tunç dönemine ait evlerin mimarisi dairesel planlıdır. Farklı ölçülerde yapılmıştır. Evlerin çapı 4-13 m arasındadır. Duvarlar farklı ölçülerde (20-70 cm) kerpiç veya tuğladan yapılmıştır. Zemin düzdür ve üzerine sıva yapılmıştır. Bazı evlerin zemini çay taşları ile döşenmiş, üzeri kerpiçle sıvanmıştır. Giriş kapısı batı veya güneybatı yönündedir. Kapının genişliği 1 m'dir. Evlerin çatısı kalasla örtülmüştür. Kalasların üstü kamışla kapatıldıktan sonra kil ile sıva yapılmıştır. Evlerin farklı bölgelerinde ocak yerleri vardır. Mangal tipli ocaklar, zemine daire şeklinde açılmış olan çukurun içine yerleştirilmiştir. Evler duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Bu odaların birisi iş aletleri ve erzaklar içindir (Əliyev, 2010: 37). Azerbaycan'ın Erken Tunç dönemine ait yaşayış yerlerinin büyük kısmı Kür-Araz kültürünün ikinci dönemini anlamak için önemlidir. Kültepe-I, Kültepe-II, Babaderviş, Karaköpektepe yaşayış yerlerinin evleri dairesel planlıdır. Bazı evlerin dörtgen planlı ekleri vardır. Evlerin zemini kil ile döşenmiştir. Zeminde bazen hasır izlerine denk gelinmiştir. Erzak depolamak amacıyla küpler veya kuyular açılmıştır. Kültepe-I, Göytepe ve Yanıktepe yaşayış

yerlerinden zemine gömülmüş erzak küpleri çıkarılmıştır. Bu depolar evin içine bazen eve yakın bir alana yapılmıştır. Bu dönemde ortak kullanım amaçlı erzak kuyuları yapılmıştır. Babaderviş yaşayış yerinde tespit edilen 25 kuyu bunu doğrulamaktadır. Kuyunun etrafında bina buluntusu tespit edilememiştir (Baxşəliyev V., 2006: 100-101).

3.1.1. Kür-Araz Kültürü

M.Ö. V. bin yılının sonu, M.Ö. IV. bin yılın başında Nahcivan'da Kür-Araz kültürü yaşanmaya başlamıştır. Bu dönemde sosyal-iktisadi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tarım ve hayvancılıkta yaşanan gelişmeler sonucu üretim artmıştır. Metalürjide gelişmeler yaşanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler sonucu insanlar yeni yaşayış yerlerine yönelmiştir. Azerbaycan'da Kür-Araz kültürüne ait yaşayış yerleri; Nahcivan'da, Kültepe-I, Kültepe-II, Ovçulartepe, Aşağıdaşarh, I. Mahta Kültesi, II. Mahta Kültesi, Halac/Helec, Erebyengice'dir. Hovuzlu yaşayış yerleri, Dize, Karabulak, Plovdağ, Horno Nekropolüdür (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 52). Kazak bölgesinde Babaderviş, Güney Azerbaycan'da Göytepe ve Yanıktepe'dir. Diğer yaşayış yerleri, Gobustan, Mingçeşvir, Füzili bölgesinde Karaköpektepe, Güneştepe, Beylegan bölgesinde Çardaklıtepe, Celilabad bölgesinde Mişarçay, Kaçmaz bölgesinde Gelfe tepeleri, Deveci bölgesinde Serkertepe, Berde bölgesinde Şortepe, Ağdam bölgesinde Karahacı'dır (Nərimanov, 2007: 86). Kür-Araz kültürüne ait buluntuların bir kısmı Kuruçay ve Köndelençay vadisindedir. Bunlar, Hantepe, Karaköpektepe, Kültepe, Şomulutepe, Uzuntepe ve Meynetepe'dir. Bunların arasında Karaköpektepe stratigrafik kuruluşuna göre oldukça önemlidir (Baxşəliyev V., 2006: 84).

Kür-Araz kültürü ilk defa 1940'lı yıllarda Kür-Araz çaylarının arasındaki vadinin incelenmesi ile ortaya çıkmıştır. İlk başlarda bu kültürün Eneolitik döneme ait olduğu düşünülmüştür. Fakat daha sonra yapılan araştırmalarla M.Ö. IV. bin yılın ortalarına, M.Ö. III. bin yılın son çeyreğine ait olduğu anlaşılmıştır (Nərimanov, 2007: 85). B. Kuffin, XX. yüzyılın 40'lı yıllarında bu kültüre Kür-Araz adını vermiştir. Güney Kafkasya'da iki çay arasında bulunan M.Ö. III. bin yıllarına ait olan yaşayış yerleri ve çömlekleri inceledikten sonra burada farklı bir kültür olduğunu söylemiştir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 51). Kür-Araz kültürüne ait evler başlıca olarak dairesel planlıdır. Kültepe-I yaşayış yerinde Kür-Araz kültürüne ait bu tür 40 tane bina buluntusu vardır. Evler birbirine yakındır. Evler erken dönemde çay taşlarından yapılmış temel üzerine, kerpiç veya tuğladan duvar örülerek

yapılmıştır. Tuğlaların ölçüsü 44x20x12 cm, 40x20x10 cm ve 48x18x12 cm'dir. Kültepe-II'nin birinci dönemine ait evlerde alt kattan itibaren kerpiç kullanılmıştır (Seyidov, 2016: 30). Kültepe-I'de tuğlalar bir sıra duvar boyunca çift halinde dizilir, sonraki sıra ise çapraz dizilirdi. Çapraz koyulan tuğlalar duvarın köşesinden 2-3 cm dışarı doğru çıkardı. Yapım aşamasında çıkıntılı kısımlar sıva ile doldurulurdu. Kültepe-I ve Kültepe-II'deki dairesel planda yapılmış evlerin merkezinde düz direk taşları vardır. Evler iki bölümdür. Yani bir taraf erzak deposu için, bir taraf yaşayış yeri için kullanılmıştır. Evlerde iki katlı ve dörtgen şeklinde fırın tespit edilmiştir. Kültepe-II yaşayış yerinde dörtgen şeklinde ocak yerleri vardır. Evleri ısıtmak için mangal tipli ocak kullanılmıştır. Mangal tipli ocaklar evin zeminine gömülmüştür. Kültepe-II yaşayış yerinde dörtgen ocakların yanında hayvan başına benzeyen ocaklar vardır. Evlerin zemininde erzak depoları vardır. Depoların zemini kille sıvanmıştır. Erzak deposunda bulunan küplerin içinde buğday taneleri vardır (Baxşəliyev V., 2006: 99).

Kür-Araz kültürünün ikinci dönemindeki, mimarisi Urmiye havzasına ait yaşayış yerlerinde yeterli araştırma yapılmamıştır. Kuruçay ve Köndelençay vadisinde bu döneme ait bina buluntuları incelenmiştir. Burada dairesel planlı bina buluntularının sadece temeli vardır. Binanın duvarları kaba yontulmuş kaya parçaları ve çay taşlarından yapılmıştır. Tepede çok miktarda tuğla buluntuları olması, duvarın üst kısımlarının tuğladan yapıldığını düşündürmektedir. Karaköpektepe yaşayış yerinde önemli buluntulardan biri de taş döşemeli alandır. Bu alan, evleri birleştiren dar sokağı andırmaktadır. Karaköpektepe'nin üst tabakasında birinci kazı alanında yontulmamış kaba taşlardan yapılmış çok odalı ev buluntuları vardır. Böyle evler büyük ataerkil aileler içindir. Dörtgen planlı evler Kültepe-I ve Kültepe-II üst tepelerinde görülmüştür (Baxşəliyev V., 2006: 101).

Kür-Araz kültürünün üçüncü dönemine ait evler dörtgen planlıdır ama az sayıda dairesel planlı evler de vardır. Duvarlar taş temel üzerine tuğladan yapılmıştır. Bu tür evler Kültepe-I, Kültepe-II ve I. Mahta yaşayış yerlerinde vardır. Kültepe-II'nin V nolu tepesinde çok odalı ev, taş temel üzerine, tuğladan yapılmıştır (Seyidov, 2016: 31). Daire planlı evler Yanıktepe yaşayış yerindedir. Binalar taş temel üzerine pişmemiş kerpiçten yapılmıştır. Yanıktepe yaşayış yerindeki 1 nolu ev buluntusu önemlidir. Bina iki sıra eş merkezli duvarla çevrilmiştir. Erzak depolamak amacıyla yapılan bina uzun süre kullanılmıştır. Yanıktepe'nin alttan dördüncü tepesinde birbirine sıkı bir şekilde yerleştirilmiş daire planlı evler vardır. Binaların bazıları dörtgen planlı ek bina, bazıları ise duvarlarla sınırlandırılmış küçük

avlulardan oluşmuştur. Evin içinde giysi ve tabaklar için nişler, erzaklar için kaplar vardır. Mutfak tezgâhına üzerindeki sıvıyı akıtması için oluk yapılmıştır. Kültepe-I’de olduğu gibi iki katlı sobalar vardır. Bina girişinin çatıdan yapıldığı düşünülmektedir. Yanıktepe’de yangından sonra yapılmış duvarlara denk gelinmiştir. Genişliği 4,6-5 m olan duvar yontulmamış kaba taşlardan yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 101).

3.1.1.1. Kür-Araz Kültürüne Ait Yaşayış Yerleri

Kültepe-I yaşayış yeri, Nahcivan’ın kuzeydoğusunda, Bebek İlçesinin Kültepe adlı köyündedir. Yaşayış yeri yaklaşık 1,5 hektardır. 1904 yılında bölgede keşif kazısı yapılmıştır. 1951-1964 yıllarında O.H. Hebibullayev rehberliğinde, bölgede yeni çalışmalar başlamıştır. Arkeolojik araştırmalar sonucu 22,2 m kalınlığında, dört kültür tabakası tespit edilmiştir. Erken Tunç dönemine ait olan ikinci tabaka 3,4-4,5 ve 1,4-1,3 m derinliktedir. Bölgede uzun zamandan sonra 2013 yılında çalışmalar tekrardan başlamıştır (Halilov, 2014: 25). Kültepe-I yaşayış yerinde Kür-Araz kültürüne ait 14 tane mimari buluntu vardır. Kültepe-I’in, Kür-Araz kültürüne ait olan ikinci tabakasının kalınlığı 8,5-9 m’dir. Evlerin mimarisi alt tabakada dairesel planlı, üst tabakada dörtgen planlıdır. Dairesel planlı olan evlerin bazılarında dörtgen planlı ek bina yapılmıştır. Evler çakıl taşı, tuğla veya kerpiçten yapılmıştır. Kültepe-I’in Kür-Araz kültürünün ilk dönemine ait olan evler dairesel planlıdır, duvarları tuğla ile örülmüş ve her iki tarafına kil ile sıva yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 62). Evlerin zeminine kil veya beyaz kille sıva yapılmıştır. Duvarın yapımında kullanılan tuğlaların ölçüsü, 42x22x12, 42x18x12, 42x20x12 cm’dir. Bazı evlerin temeli çay taşı ile yapılmıştır. Dairesel planlı olan evlerin bir kısmı duvarla iki bölüme ayrılmıştır. Kültepe-I’in V nolu tabakasındaki ev, dairesel planlı ve çapı 5,2 m’dir. Ev ara kesme ile ikiye ayrılmıştır. Evin büyük olan bölümünde, dairesel planlı yapılmış mangal yeri vardır. Evin bu bölümü 90 cm’lik kapı girişi ile biraz daha küçük olan güney kısmı ile birleşmiştir. Evin zemininin bir bölümü çakıl taşları ile diğer bölümü kil ile yapılmıştır. Binanın girişi kuzeydoğu tarafındadır. Evin kapısı 1,1 m genişliğindedir. Dairesel planlı olan bu evin güney kısmında, ona bitişik yapılmış dörtgen planlı ek bina vardır. Ek binanın uzunluğu 2,45 m, genişliği 1,35 m ve yüksekliği 0,70 cm’dir. Giriş dairesel planlı evden yapılmaktadır. O.H. Hebibullayev’e göre bu ek bina ambar olarak kullanılmaktadır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 35-36). I nolu tabakaya ait olan 34 nolu evin yapımında kullanılan tuğlanın ölçüsü 40x20x10 cm’dir. Evin zemini kille sıvanmıştır. Evin içinde kulplu keramik parçaları, taş aletler ve nal

şeklinde yapılmış ocak yeri vardır (Baxşəliyev V., 2006: 62). O.H. Hebibullayev'e göre nal şeklindeki ocaklar, başlangıçta evi ısıtmak için yapılmıştır. Daha sonra bu ocaklar ibadet amaçlı kullanılmıştır. Kültepe-II yaşayış yerinde nal şeklinde olan ocağın merkezinde insan figürü vardır. Bu da ocakların ibadet amaçlı kullanıldığını göstermektedir (Baxşəliyev V., 2008: 76). Bu tip mangallarda Güneşi sembolize eden dairesel girintiler vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 36). 33 nolu evin yapımında kullanılan tuğlanın ölçüsü 50x24x10 cm, duvar kalınlığı 35-40 cm, yüksekliği 32 cm, çapı 8,35 cm'dir. Duvarlar eşit olmayacak şekilde ikiye bölünmüştür. Kuzeydoğu tarafı depo olarak kullanılmıştır. Yaşayış yerinin III nolu tabakasındaki, 28 nolu ev dairesel planlı mimariye sahiptir. Evin duvarları 42x18x12 cm olan tuğla ile örülmüş ve kille sıva yapılmıştır. Evin çapı 5,5 m'dir ve evin güneydoğusunda kapı girişinin sağ tarafında duvara bitişik kil fırın vardır. Fırın dörtgen şeklindedir, odun atılan kısmı ise kubbe şeklindedir. Fırının uzunluğu 1,34 m, genişliği 0,78 m, yüksekliği 0,18 m'dir (Baxşəliyev V., 2006: 63-64).

Kültepe-I'in mimarisine benzeyen ev buluntuları Orta Doğu ve Güney Kafkasya'daki birçok yaşayış yerinde görülmektedir. Taş temel üzerine tuğla veya kerpiçten yapılmış evler, Azerbaycan'ın Karaköpektepe, Güneştepe, Göytepe, Yanıktepe ve Kültepe-II yaşayış yerlerinde görülmektedir. Güney Kafkasya'da, Şengavit, Kosi-Koter ve Areva yaşayış yerlerinin mimari özellikleri benzerdir. Kültepe-I'deki daire planlı binaların yapım tekniği Tebriz'in çevresinde yer alan Yanıktepe, Urmiye'de Göytepe ve Kuzey Mezopotamya'da Arpaçı ve Gövurtepe yaşayış yerleri ile benzerdir (Halilov, 2014: 25-26). Kültepe-I'in XIII nolu tabakasındaki dairesel planlı evin çapı 13 m'dir. O.H. Hebibullayev'e göre bu bina toplu etkinlikler için kullanılmıştır. Aynı zamanda ayinlerin başlangıç yeri olmuştur. Bina dörtgen planlıdır. Binanın merkezinde mangal tipli ocak yeri vardır. Evin zeminde çok miktarda kül ve ağaç kömürü, kil kap parçaları ve hayvan kemikleri vardır. Ayrıca başı, kuyruğu ve ağzının bir kısmı kırık olan hayvan figürü de vardır. O.H. Hebibullayev'e göre, çok kaba şekilde hazırlanmış olan bu figür, köpeğe aittir. VII nolu tabakada, çapı 4 m olan binanın içinde mangal tipli ocak yeri ve etrafında çok miktarda kül yığını, kil kap parçaları ve hayvan figürleri vardır. Hayvan figürlerinin başı kırılmıştır. Araştırmacılara göre, hayvanların başının kırılması onların kurban verilmesi ile ilgilidir. X nolu tabakada ise ayaklarından üçü ve boynuzu kırılmış olan keçi, boynuzu ve bir ayağı kırık olan boğa figürleri vardır. Hayvanın başı, boynuzu ve ayakların kırılması üretimin artması ile ilgilidir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 37). Kültepe-I'in arkeolojik buluntuları, obsidyen ve çakmaktaşıdan yapılmış orak dişleri ve kaşaklar vardır. İş aletleri, granit, tuf, porfir, diyorit

v.b. taşlardan yapılmıştır. Yapılan iş aletleri, el değirmeni, havan, balta, çekiç ve topuzdur. Kemikten iy başlıkları, biz ve tunçtan silahlar yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2008: 74). Kültepe-I yaşayış yerinde 8 tane taştan yapılmış çekiç vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 41).

Kültepe-II yaşayış yeri Nahcivan'ın 12 km kuzeyinde, Bebek bölgesinde, Yukarı Uzunoba ve Didivar şehirleri arasında, Nahcivançay ile Cehriçayın birleştiği alandadır. Yaşayış yerinin alt tabakası Kür-Araz kültürüne aittir. Yaşayış yerinde, 200 m² alanda yapılan kazı çalışmasında önemli buluntular çıkarılmıştır. Kür-Araz kültürüne ait yaşayış yerinde, 4-4,5-14 m aşağıdadır. Tabakanın kalınlığı 9,5-10 m'dir (Baxşəliyev V., 2006: 65). Burada hayat M.Ö. V. bin yılın sonunda başlayıp, M.Ö. VI. binyılına kadar devam etmiştir. 2500 yıldan fazla devam eden yaşam sonucu, 10 hektarlık alana sahip kültür tabakası oluşmuştur. Yaşayış yerinin merkezindeki kültür tabakasının kalınlığı 14 m'dir. M.Ö. V. bin yılın sonunda burada Kür-Araz kültürü yaşanmıştır (Əliyev, 2010: 40). Yaşayış yerinde tuğla ve kerpiçten duvar kalıntısı vardır. Osteoloji, kömür buluntuları, çakmaktaşı ve obsidyen parçaları, kil kap parçaları, taş, kemik ve metal eşyalar vardır. Duvarların başlangıçta kerpiçe yapıldığı düşünülse de tuğladan yapılmıştır. Tuğlalar sık sıra ile yerleştirilmiş ve kil karışımı ile sıvanmıştır. Tuğlanın ölçüsü 40x20x10 cm ve 40x38x10 cm'dir. El değirmeni, havan ve çekiçlerle temsil edilen taş aletler Kür-Araz kültüründe değişime uğramamıştır. Fakat kil ve metal ile yapılan eşyalarda fark edilecek derecede değişim yaşanmıştır. Evlerin mimarisinde de değişim yaşanmıştır. Alt katları dairesel, üst katları dörtgen ve eklemeli dairesel evler yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 65). Dairesel planlı evler Kültepe-II'nin alt katları için karakteristiktir, bu evler bir bölme ile ikiye ayrılmıştır. Bir tarafı yaşayış yeri için diğer tarafı depo amaçlı kullanılmıştır. Evde mangal tipli ocaklar kullanılmıştır. Zeminde olan bu evler kerpiçten yapılmıştır. XI nolu tabakadan itibaren evlerin yapımında tuğla kullanımı başlamış ve VIII nolu tabakadan sonra tuğla kullanımı artmıştır (Baxşəliyev V., 2008: 77). Kültepe-II'nin üst tabakalarında dörtgen eklemeli olan yuvarlak bina mimarisi Karaköpektepe, Babaderviş ve Mingəçevirde görülmektedir. Kültepe-II'nin alt tabakasında dairesel evlerin içinde iki ocak yeri tespit edilmiştir. Onlardan biri dörtgen şeklinde diğeri ise mangal tiplidir. Bu tip ocaklar Kültepe-II'de görülmüştür. Dörtgen şeklindeki ocakların etrafında insan figürlerine benzetilen nal şeklinde ocak yerleri tespit edilmiştir. E. K. Elekberov, Şortepə'de bulunan bu tür ocak yerini insan ayağına benzetmiştir. Bu fikri Q.İ. İone de onaylamıştır. O.H. Hebibullayev'e göre dörtgen şeklinde olan ocaklar fırın amaçlı, mangal tipli ocaklarsa ibadet amaçlı kullanılmıştır. Fakat bazı araştırmacılara göre ise mangal tipli ocaklar evi ısıtmanın dışında ekmek pişirmek için de kullanılmıştır (Baxşəliyev

V., 2006: 69). Kültepe-II'nin altıncı tabakasında dairesel planlı mabet buluntusu tespit edilmiştir. Binanın içinde ocak yerleri vardır (Baxşəliyev V., 2008: 77). Mabedin zemini sarı renkli kille sıvanmıştır. Duvarın alt kısmı çay taşları ile üst kısmı tuğla ile yapılmıştır. Duvarın sağ tarafında taş ve kilden yapılmış seki¹⁰, sekinin yakınlarında iki tane el değirmeni vardır. Duvarın sol tarafında ocak vardır. Ocağın içinde kül, hayvan kemikleri ve kil kap parçaları vardır. Ocağın yakınında kurbangah olduğu düşünülen kilden yapılmış dörtgen şeklinde seki vardır. Sekinin yakınlarında boğa boynuzu şeklinde iki tane eşya vardır. Bunların ibadet amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Evlerde ibadethanelerin var olması, kadim insanların ibadete verdiği önemi göstermektedir. Erken Tunç döneminde boğa kültürünün geniş alana yayılması, tarımda saban kullanımı ve boğanın koşum hayvanı olarak kullanılması ile ilgilidir (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 54-56).

Ovçulartepe yaşayış yeri Şerur bölgesinin Dize kentinin kuzeybatısında, Arpaçay'ın sol tarafındadır. Yaşayış yeri 10 hektardır. Yaşayış yerine televizyon kulesi dikildiği için dağılmış haldedir (Quliyeva Z., 2014: 15). Yaşayış yeri doğudan batıya doğru uzanan bir tepe üzerindedir. Tepenin kuzey tarafında V.H. Aliyev ve A.Q. Seyidov, 6,25 m² alanda keşif amaçlı çalışma yapmıştır. Daha sonra S.H. Aşurov bölgede inceleme yapmış kil, kül ve osteoloji buluntuları ile birlikte pembe, sarı ve gri renkli keramik parçaları, taş aletler ve tunçtan yapılmış iğne parçası tespit etmiştir. V.H. Aliyev ve A.Q. Seyidov, çalışmaları esnasında 0,6 m derinliği olan ev buluntusu tespit etmiştir. Evin arka kısmı ikiye bölünmüştür, fakat bina çok küçük olduğu için evin planı çıkarılamamıştır. Duvar mermer kaya parçalarından yapılmış ve üzeri kil karışımı ile sıvanmıştır. Duvarın kalan uzunluğu 3 m, genişliği 0,7 m ve yüksekliği 0,4 m'dir (Baxşəliyev V., 2006: 69-70). Buluntular arasında gri renkli tuf taşından ve bazalttan hazırlanmış el değirmenleri ve havanlar vardır. 2006-2013 yıllarında V.B. Bahşeliyev, K. Morro ve S.H. Aşurov rehberliğinde 2300 m² alanda çalışma yapılmıştır. Eneolitik ve Tunç dönemine ait daire ve dörtgen planlı bina buluntuları, tunç ve kemikten yapılmış eşyalar ve çok sayıda keramik vardır (Quliyeva Z., 2014: 15). Kazı bölgesindeki on nolu alanın merkezinde Erken Tunç dönemine ait erzak deposu tespit edilmiştir. Kuyu toprağın kazılması ile yapılmıştır. Duvarına kil ile sıva yapılmıştır. Deponun içinde Kür-Araz kültürüne ait keramik parçaları vardır. Aynı bölgede iki tane küçük ev buluntusu tespit edilmiştir. Evlerin temeli taş, duvarları tuğladan yapılmıştır.

¹⁰ Toprak üstündeki yükseklik, doğal set, taraça. Oturulacak sedir biçiminde taş veya set. Akarsuların iki yakasındaki yamaçlarda, bazı deniz ve göl kıyılarında görülen basamak biçiminde yeryüzü şekli, teras (bkz. sozluk.gov.tr. Eş. Trh. 02.06.2022/18:43).

Dörtgen planlı evlerden birinin batı tarafındaki duvarı, on bir nolu alandaki başka bir evin duvarı ile bitişik haldedir (Baxşəliyev, Marro & Aşurov, 2015: 380).

Mahta yaşayış yeri, Şerur bölgesinde, Mahta adlı köyün batısında, Aras çayının sol tarafındadır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 39). İlk defa 1988-1989 yıllarında V.H. Aliyev ve S.H. Aşurov tarafından incelenmiştir. 2006 yılında Azerbaycan ve Amerika arkeoloji birliği ile birlikte çalışmalar tekrar başlamıştır. 2008 yılında S.H. Aşurov bölgede geniş bir araştırma başlatmıştır (Avşarova, 2013: 66). V.H. Aliyev ve S.H. Aşurov 100 m² alanda yaptıkları araştırmalarda taş temel üzerine tuğladan yapılmış ev buluntusu, kil kap parçaları ve ocak yerleri tespit etmişlerdir. Keşif amaçlı yapılan geziler esnasında taştan yapılmış mabet ve mabedin içinde taştan yapılmış idol tespit edilmiştir. Yaşayış yerinin keramik buluntuları Kür-Araz kültürünün orta dönemine aittir (Baxşəliyev V., 2006: 70-71). I. Mahta yaşayış yerinin mimarisi dairesel ve dörtgendir. Yaşayış yerinde erzak kuyuları, ocak yerleri, taş, kemik ve keramik buluntuları tespit edilmiştir. Evlerin dörtgen şeklinde olması oldukça dikkat çekmiştir. Çünkü son zamanlarda dörtgen planlı evlerin Eneolitik, dairesel planlı evlerin Erken Tunç dönemine ait olduğu söylenmektedir. I. Mahta yaşayış yerinde Erken Tunç dönemin başlangıcında, dairesel evlerin yanında dörtgen evler de yapılmıştır. I. Mahta'da metalin eritilmesinde kullanılan taş kalıp, metalin ilk eritilmesinde kullanılan ocak tespit edilmiştir. Kür-Araz kültürüne ait yaşayış yerlerinde bu tip kalıp ilk defa tespit edilmiştir. Kalıbın üzerinde 3 tane balta 2 tane farklı aletin dökülmesi için kullanılacak olan kalıp çizilidir. Kil kalıplardan farklı olarak taş kalıbın taşınması zordur. Bu, Nahcivan'da maden yataklarının varlığını ve metalin işlendiği ana merkezlerden biri olduğunu göstermektedir (Aşurov & Əliyev, 2010: 16). Yaşayış yerinin tam merkezinde dörtgen planlı ocak yeri vardır. Ocak kül ile doludur. Bu kül ağaç külü değil, ot veya kamış külüdür. Ocağın yakınlarında dört tane direk yeri vardır. Ocağın yakınlarında maddi medeniyet numunesi yoktur. Ocağın kuzey tarafında iki tane büyük el değirmeni vardır (Aşurov ve diğerleri, 2013: 101-102). I. Mahta'da, 2011 yılında birkaç tane kesici alet tespit edilmiştir. Bu aletlerin çoğu orak dişidir. Çakmaktaşıdan hazırlanmış orağın her iki yüzü işlenmiştir. Uzunluğu 7 cm, genişliği 2,5 cm olan dişler gri-kahve renklidir. I. Mahta yaşayış yerinin taş aletleri, el değirmeni, süzgeç ve havanlardır. Bir tane kırmızı-kahve renkli tuf taşı vardır. Çok hafif olan bu taşın her tarafında kullanıldığını gösteren izler vardır. Fakat ne amaçla kullanıldığı henüz bilinmemektedir. Kahve-kırmızı renkli ve küçük bir boncuk tespit edilmiştir. Boncuğun her iki tarafında da delik vardır. Kemikten yapılmış çok sayıda biz tespit edilmiştir (Aşurov ve diğerleri, 2012: 90-91). I. Mahta yaşayış yerinde tespit edilen

birkaç eşyanın benzeri henüz tespit edilmemiştir. Onlardan biri kırık bir çömlek parçası, yuvarlak yapılmış eşyadır. Onun yanları tıraşlanmış ve cilalanmıştır. Üst kısmında delikler vardır. Bu delikler düzensiz yapılmıştır. Diğer eşya, küçük ve parmağa benzeyen silindir şeklinde kilden yapılmıştır. Tabanı düzdür. Gövdesi yanlardan iki küçük çıkıntı ile tamamlanmıştır. Bu tür eşyalar daha önce I. Mahta'da görülmüştür. Fakat Azerbaycan'ın, Erken Tunç çağına ait diğer yaşayış yerlerinde böyle bir eşya tespit edilmemiştir (Aşurov ve diğerleri, 2015: 118). Koni ve dairesel şekilde olan bu eşyalar, Kuzey Kafkasya'dan Suriye ve Filistin'e kadar geniş bir bölgeye yayılmıştır. Kür-Araz kültüründe ilk defa görülmektedir. Fakat işlevi tam olarak henüz bilinmiyor. Dünyanın farklı bölgelerinde bu tür eşyalar vardır. Ama tam benzerleri Mezopotamya'da vardır. Araştırmacılara göre bu eşyalar değiş-tokuş amacıyla kullanılmıştır. Tahıl, mutfak ve ev eşyası, evcil hayvanların değerini belirtmek amacı için kullanılmıştır. Silindir veya parmak figürü 1, disk 10, balon 100, küçük koni 300, büyük koni 1000 veya 3000 tane olduğu belirtilmektedir. Bazı araştırmacılara göre, M.Ö. 3200 yılına ait olan bu figürler, Piktografik ve çivi yazısının kökenini oluşturmuştur (Aşurov ve diğerleri, 2013: 102-103). I. Mahta'da tespit edilen bu küçük kil kaplar, Orta Asya'nın kent yerleşimlerinde olduğu gibi, M.Ö. 3200 yılında kullanılmıştır. Kabileler arası ticarete kullanılan bu eşyalar, idari yönetimin ilk işareti olarak kabul edilir. Azerbaycan'da M.Ö. IV. bin yılın sonlarında sınıfsal ayrımcılık ve sosyal eşitsizlik başlamıştır. Bu da devletçilik kavramının habercisi olmuştur (Aşurov ve diğerleri, 2015: 118). I. Mahta yaşayış yerinde depo amaçlı kullanılan çok sayıdaki küpler, kum ve taş parçaları karıştırılan kilden yapılmıştır. Kalın duvarlı olan küpler iyi pişirilmemiştir. Bazı küplerin yüzeyi siyah boya ile boyanmış, hafif bir cila yapılmıştır. Boğaz kısmı iç kısmından farklı boyalarla boyanmıştır. Bu küpler büyüklükleri ile dikkat çekmektedir. Bazı küplerin ağız çapı 50 cm'den fazladır. Araştırmacılara göre, küplerin büyük olması onların yerleşik hayata geçmeleri ile ilgilidir. Küpler sade üslupla hazırlanmıştır. Bazılarına siyah, kahve, gri renkli anglop çekilmiştir. Küplerin hepsi kulpludur. I. Mahta yaşayış yerinde çok sayıda olan kâselerin ise tabanları düz ve geniştir, yukarıya doğru genişlemektedirler. Bu yaşayış yerinde tespit edilen kapaklar sarı, gri, kahve, siyah ve kırmızı renklidir. Bazı kapaklara cila yapılmıştır. Tava tipli mutfak eşyaları I. Mahta yaşayış yerinden sonra Erken Tunç döneminde mutfak eşyaları arasından çıkarılmış uzun süre kullanılmamıştır (Aşurov ve diğerleri, 2012: 91-92). II. Mahya ise I. Mahta yaşayış yeri ile Kürdkend köyleri arasında ve I. Mahta yaşayış yerinden 1,5 km uzaklıktadır. Kuzeyinde Dehne çayı, güneybatısında demir yolu ile çevrilidir (Aşurov S., 2002: 17). Yaşayış yeri 3 hektardır. Bölgede Erken Tunç

dönemine ait materyaller vardır (Quliyeva Z., 2014: 18). Yer üstü materyalleri, taştan yapılmış iş aletleri, ok uçları ve çok sayıda keramik vardır. Keramikler, I. Mahta yaşayış yeri keramiği ile benzerlik göstermektedir (Aşurov S. , 2002).

Halac/Helec yaşayış yeri, Şerur bölgesinin aynı isimli kenti yakınlarında, Arpaçay'ın sağ tarafındadır. Buluntular gri ve pembe renkli keramik parçaları ve iş aletlerinden ibarettir (Baxşəliyev V., 2006: 71). V.H. Aliyev ve A.Q. Seyidov, 1982 yılında bölgede çalışma yapmıştır. Yaşayış yerinde tespit edilen buluntular, yarım kulplu keramik parçaları, iş aletleri ve nal şeklinde ocaklardır. Yaşayış yeri, Sovyet döneminde bölgede mermer ocağı açıldığı için dağılmıştır. 2009 yılında yapılan çalışmalarda buluntuların Eneolitik, Tunç ve Demir dönemine ait olduğu anlaşılmıştır. Keramiklerin bir kısmı kırmızı, sarı renkli ve saman karışımı kil ile yapılmıştır. Dış yüzeylerine tarak şeklinde nakış yapılmıştır. Bazen her iki yüzeyi bazen de sadece iç yüzeyi boya ile boyanmıştır (Quliyeva Z., 2014: 16).

Erebyengice yaşayış yeri, Şerur bölgesindeki yaşayış yeri olan Arpaçay ile Aras çayının birleştiği yerdedir. Yaşayış yerinin büyük bir kısmı üzüm tarlaları ve ekin tarlaları altında kalmıştır. Araştırma yapılabilecek alan 0,8 hektardır. Yaşayış yerinde el değirmenleri, rendeler, kil kap parçaları tespit edilmiştir. Kil kaplar, Kür-Araz kültürünün orta ve son dönemine aittir (Baxşəliyev V., 2006: 71). 1984-1986 yıllarında yapılan çalışmalarda Erken Tunç dönemine ait el değirmenleri, rendeler ve keramiklerden oluşan çok sayıda materyal tespit edilmiştir. A.Q. Seyidov ve V.B. Bahşeliyev, 2008 yılında bölgede geniş bir çalışma yapmıştır. Çok sayıda keramik buluntusu ve 13 tane arkeolojik alan tespit etmişlerdir (Quliyeva Z., 2014: 16)

Sortepe yaşayış yeri Şerur bölgesinin İbadulla kenti içinde ve Aras çayının sol tarafındadır. Yaşayış yerinin umumi alanı 1,5 hektardır. 1936 yılında E.K. Elekberov'un keşif kazısı ile ortaya çıkmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 71). Yerden 1,5-2 m yükseklikte olan yaşayış yerinin büyük kısmı dağılmış haldedir. 1930 yıllarında 30-40 cm derinliğinde çocuğa ait kemik buluntusu, 80-90 cm derinliğinde ise yaşlı insana ait kemik buluntuları tespit edilmiştir. Yaşlı insana ait olan mezar, topraktan yapılmış ve içinde eşya yoktur. 1,5 m derinlikte ve duvarları taştan örülmüş, taş kutu tipli mezarın içinde siyah renkli sade kaplar vardır (Aşurov S., 2002: 17-18). E.K. Elekberov, yaşayış yerinde dört tane tabaka tespit etmiştir. I. tabaka, Kür-Araz kültürüne ait olan büyükbaş hayvan kafası şeklinde ocak yeri ve nal şeklinde ocak yerleri vardır. 1985 yılında A.Q. Seyidov rehberliğinde yapılan çalışmalarda keramik buluntuları çıkarılmıştır. Keramikler, Şerur bölgesinin Tarih

Etnografya Müzesine teslim edilmiştir. 1986-1987 yıllarında bölgede Erken Tunç dönemine ait kâse tipli kaplar çıkarılmıştır. Şortepe yaşayış yerinin M.Ö. IV.-I. bin yıllarına ait olduğuna karar verilmiştir (Quliyeva Z., 2014: 16). Şortepe yaşayış yerindeki arkeolojik buluntular arasında taş aletler, kemik buluntuları ve keramikler vardır. Buluntular arasında keramikler çoğunluktadır. Keramikler Kür-Araz kültürünün orta ve son dönemine ait özellikler taşımaktadır. Kaplar, siyah renkli, gri astarlı ve saman karışımı kilden yapılmıştır. Kâse tipli olan bu kaplar, koni şeklinde yapılmıştır ve ağız kısımları biraz içe doğrudur (Seyidov, 2016: 39-40). Kazı alanının 1,2 m derinliğinden itibaren Kür-Araz kültürüne ait buluntular tespit edilmiştir. Kazı alanının 1,2 m derinliğinde ve batı yönünde, Kür-Araz kültürüne ait dörtgen planlı evin duvar buluntusu vardır. Duvar doğu-batı istikametinde ilerlemiştir. Duvarın sağlam olan kısmının yüksekliği 20 cm, genişliği 40 cm ve uzunluğu 2,3 m'dir. Duvar kerpiçten yapılmıştır. Kazı alanının 3 m derinliğinde dairesel planlı ev buluntusu vardır (Baxşəliyev & Seyidov, 2013: 83).

Meynetepe yaşayış yeri, Köndelençay'ın sağ tarafında ve Karaköpektepe'nin 6 km doğusunda yer almaktadır. Yaşayış yerinde farklı dönemlere ait 3 tabaka vardır. Yaşayış yerinin kenarında yer alan 1 ve 2 nolu tabakanın alanı 1 hektardır, merkezindeki 3 nolu tabakanın alanı 2 hektardır. Yaşayış yerinin yüksekliği yaklaşık 80 m'dir (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 66). Yaşayış yeri tarım için elverişlidir. Kazılar esnasında kırılmış orak dişleri tespit edilmiştir. Üç tepede de iş aletleri ve kil kap parçalarına denk gelinmiştir. Fakat üçüncü tepe maddi buluntular açısından daha zengindir. Tepede yanmış toprak katlarına, kil kaplara ve çay taşlarından yapılmış diğer maddi numunelere denk gelinmiştir. Yapılan araştırmalara göre Kür-Araz kültürünün tüm aşamaları bu tepede yaşanmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 85). Birinci tepe, dairesel planlı, 1,5 m yüksekliğinde ve çapı 60 m'dir. Bu tepede kazı çalışması yapılmamıştır. Tepede, Erken Tunç dönemine ait gri ve kırmızı renkli kil kap parçaları ve farklı taşlardan yapılmış iş aletleri vardır. İkinci tepe, birinci tepenin 15-20 m doğusundadır. Dörtgen planlı olan tepenin uzunluğu 130-150 m, genişliği 60-70 m ve yüksekliği nehirden 20 m'dir. Üst kısmı geniş ve düzdür. Tepede Erken Tunç dönemine ait gri ve kırmızı renkli çömlek, kadeh, küp ve farklı boyutlarda vantuzlara ait parçalar vardır. Üçüncü tepe, ikinci tepeden 20-30 m doğudadır. Üçgen planlı olan tepenin yüksekliği 3-4 m kadardır. Bu tepede gri ve kırmızı renkli keramiklerin yanında siyah cilalı keramik parçaları vardır (İsmayılov, 1981: 15). Köndelençay yakınlarında ve Karaköpektepe'nin 8 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Uzuntepe yaşayış yeri 1,5 hektardır (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 66), uzunluğu 200 m, genişliği yaklaşık 60 m ve yüksekliği 1 m olan

tepenin her tarafı ekin tarlaları ile çevrilidir. 1968 yılında yapılan keşif kazısında tepenin yüksekliğinin 1 m olduğu tespit edilmiştir. Bu tepede kül katmanları, ev buluntuları ve kil kaplar vardır. Elde edilen maddi buluntular taş aletler, kil kap parçaları, hayvan figürleri ve ocak yerlerinden ibarettir (Baxşəliyev V., 2006: 85-87). Kaplar; çömlekler, kadehler, büyük küpler ve süzgeçlerden oluşmaktadır (İsmayılov, 1981: 16). Güneştepe yaşayış yeri Fuzuli şehrinin yakınlarında Köndelençay'ın sağ tarafındadır. Erken Tunç dönemine ait tepenin yüksekliği 2 m'dir. Bu yaşayış yerinde yuvarlak mimarisi olan, kaya parçaları ve çay taşlarından yapılmış, üzeri kil ile sıvanmış ev kalıntısı vardır. Binanın çapı 7 m'dir. Bina taş temel üzerine tuğladan yapılmıştır. Yaşayış yerinde taş ve kemikten yapılmış iş aletleri ve Kür-Araz kültürü için karakteristik olan siyah cilalı keramik parçaları tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 85). Güneştepe yaşayış yerine ilk yerleşim Erken Tunç döneminde olmuştur. Güneştepe ile Karaköpektepe insanları belli bir dönem birlikte yaşamış, daha sonra tepede sadece Karaköpektepe insanları yaşamıştır (İsmayılov, 1981: 14).

Babaderviş yaşayış yeri, Mingçeçevir'in batısında, Kazak şehrinin güneybatısında, Agstafa çayının sol tarafındadır. Yaşayış yeri Agstafa çayı vadisinin dağ silsilesi ile birleştiği yerde bulunan tepelerden birinin üzerine kurulmuştur (Baxşəliyev V., 2006: 88). Bölgede ilk çalışmaları 1958-1962 yıllarında, AMEA'nın Tarih Enstitüsü'nün teşviki ile Kazak arkeoloji araştırma ekibi yapmıştır. Nahcivan'da Kültepe yaşayış yerinden sonra Tunç dönemine ait zengin buluntular Babaderviş yaşayış yerindedir. Kür-Araz kültürüne ait zengin buluntulara sahip olan tepe (Avşarova & Pirquliyeva, 2010: 64), Eneolitik tepenin üzerine kurulmuştur. Kür-Araz kültürüne ait tepenin yüksekliği 50-60 cm'dir. Tepede kül katları, tuğla kırıkları ve sıvanmış çukur buluntuları vardır. Yaşayış yerinde, erzak depolamak için kullanılan 25 tane çukur vardır. Bazı çukurların duvarları tuğla ile örülmüş ve üzeri sıvanmıştır. Çukurların içinde kil kap parçaları, ev eşyaları, hayvan kemikleri ve yanmış tahıl buluntuları vardır. Çukurlar genelde aşağıya doğru genişleyen kuyu şeklinde yapılmıştır. En büyük kuyunun üst kısmının çapı 1,15 m, alt kısmının çapı 2,5 m'dir. Bu kadar büyük deponun ev içinde değil arazinin içinde olması oranın tahıl ambarı olarak kullanıldığını göstermektedir (Baxşəliyev V., 2006: 88). Yaşayış yerinde mutfak eşyaları ile doldurulmuş çukurlar ve ocak yerleri vardır. Ocaklar silindirdaire şeklindedir, duvarlarında yanmış odun izleri vardır. Onlardan birinin içinde hayvan kemikleri, boğa figürü ve desenli kil kap vardır. Bu ocak büyük ihtimalle farklı ayinler için kullanılmıştır. Yaşayış yerinin kenarında birbirine yakın üç oval çukur vardır. Bu çukurların metal eritmek için kullanılan

fırınların alt kısmı olduğu anlaşılmıştır. Bunların etrafında şlak¹¹ buluntusu, körük ucu ve metal çubukları dökmek için kullanılan kalıplar vardır. Kazı alanının merkezinde çift sarmal ile desen yapılmış taş stel tespit edilmiştir. Büyük ihtimalle bu stel bir ayin ocağı ve tek bir kompleksin parçasıdır. Burası ziyaretgâh olarak kullanılmıştır. Keramika bilgilerinde farklılık vardır. Onların bir kısmı arkaik şekilde olup kalitesiz hazırlanmış, diğer grup ise siyah cilalı desenli olarak yapılmışlardır. Muhtemelen tepe Kür-Araz kültürünün bütün aşamalarını yaşamıştır. Medeni tepenin yüksekliğinin az olması buranın mevsimsel olarak kullanıldığını göstermektedir. Yaşayış yerinde insan ve hayvan figürleri, taş çekiçler, baltalar, değirmen taşları, havanlar, kazma parçaları, ok uçları, topuz başları, kemikten bizler, iğneler, balık oltası, delici ve cilalayıcı aletler vardır. Babaderviş yaşayış yerindeki mezar buluntuları, 1966 yılında tespit edilmiştir. Erken Tunç dönemine ait bu mezar, tepenin 1,5 m derinliğindedir. Mezarda iskelet sol böğrü üstüne, başı kuzeye, yüzü doğuya, ayakları güneye doğrudur ve bükülü haldedir. Mezarda kemikten yapılmış iy başlığı, siyah renkli cilalanmış kil kaplar ve tunç halka vardır. Kil kaplar, kap altlığı, küp ve badyadır. Mezarın M.Ö. III. binyılının ilk yarısına ait olduğu düşünülmektedir (Baxşəliyev V., 2006: 90).

3.1.1.2. Kür-Araz Kültüründe Kurganlar ve Nekropoller

Dize Nekropolü; V.H. Aliyev ve R.B. Göyüşov, 1969 yılında Dize şehri yakınlarında nekropolü tespit etmiştir (Quliyeva Z., 2014: 19). Ovçulartepe yaşayış yerinin güneyinde yer alan Dize nekropolünde (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 40), mezarlar dağılmış haldedir. Dağınık olan mezarlardan sadece bir tanesinin bir kısmı sağlam kalmıştır. Kabir kamerası oval planlı, çay taşlarından yapılmış ve zemini kil ile sıvanmıştır. Mezarda bükülü şekilde iki iskelet buluntusu ve Kür-Araz kültürünün son dönemine ait keramikler vardır. İkinci mezar tamamen dağıldığı için herhangi bir çalışma yapılamamıştır (Baxşəliyev V., 2006: 77). Dize nekropolünün kapları maşrapa ve şişedir. Kapların dış kısımları engoplanmış ve cilalanmıştır, bu kaplar şekillerine göre üç gruba ayrılmıştır. Birinci gruba ait olan kapların gövdesi armut şeklinde, tabanı içe dönük ve ağız kısmına doğru genişlemektedir. Yarım ay şeklinde kulpları vardır. İkinci grup kaplar, geniş ağızlı ve tabanı düzdür, yarım ay şeklinde kulpları vardır. Gövdesi balon şeklindedir. Üçüncü grup kaplar, şişe şeklindedir. Tabanı düzdür. Şişe tipli kapların maşrapadan farkı, silindir şeklinde olmasıdır. Dize nekropolünün

¹¹ Metal köpüğü ve taş kömür külü (bkz. Azərbaycan Lüğəti, Cilt 4, s. 234, Bakü-2006).

keramiği, Kür-Araz kültürünün ilk ve orta dönemine aittir. Araştırmacılar nekropolün M.Ö. IV. bin yılın sonu - M.Ö. III. bin yılın başlangıcına ait olduğunu tespit etmiştir. Dize nekropolündeki keramiklerin desenleri Yaycı nekropolü ile benzerdir. Küpün üstü kırmızı boya ile boyandıktan sonra siyah boya ile desen yapılmıştır. Ağız kısmına iki sıra dalgalı çizgiler çizilmiştir. Boğaz kısmından gövdesine kadar inen enli çizgilerin arasına küçük çizgiler ve daireler çizilmiştir. Boğaz kısmından gövdesine çizilen dalga şeklindeki çizgilerin arasına üçgen ve onların arasına dalga şeklinde çizgiler yapılmıştır. Üçgenlerin arasına kuş ve daireler çizilmiştir. Küp, M.Ö. III. bin yılına aittir. Küpün yüksekliği 20 cm, gövdesi 15 cm, ağız kısmının çapı 6,5 cm ve ortasının çapı 7 cm'dir (Quliyeva Z., 2010: 75).

Karabulak Nekropolü; 1988 yılında tesadüfen bulunmuştur. S.H. Aşurov ve A.H. Esgerov, nekropolde 18 tane kurgan tespit etmiştir (Quliyeva Z., 2014: 19). Kromleks ile çevrili kurganların çapı 7-12 m arasındadır. Kurganların altındaki mezarlar taş kutu şeklindedir. Mezarlarda Kür-Araz kültürünün son dönemine ait keramika ve süs eşyaları vardır (Baxşəliyev V., 2006: 77). 1989-1990 yıllarında kurganların beş tanesinde süs eşyası tespit edilmiştir. 2002 yılında kurgan tipli mezarların dördünü S.H. Aşurov incelemiştir. Sal taşlarının üst üste koyulması ile yapılan kurgunlar taş kutu tiplidir. Kurganların çapı 7-12 m arasında değişmektedir. Her bir kurgan kromleksle çevrilmiştir. Kurganlarda, Kür-Araz kültürüne ait keramikler vardır. Karabulak kurganları M.Ö. IV.-III. bin yıllarına aittir (Quliyeva Z., 2014: 19-20).

Hornu nekropolü; Culfa bölgesinin Göynük köyünde olan Hornu nekropolündeki mezarlar kurgan şeklindedir. Alçak tepe şeklinde olan kurganlar yerli halk tarafından dağıtılmıştır. Haraba-Gilan, Plovdağ'ın güney eteklerinde bulunan taş kutu şeklindeki mezarlar, büyük taşların dikey yönünde koyulması ile yapılmıştır. Üstü önce ağaçla daha sonra taş levhalarla kapatılmıştır. Mezarların birinde bir, diğerinde iki bükülü şekilde insan iskeleti tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 77).

Hankendi kurganları aynı isimli şehrin kuzeyindedir. Yüksekliği 1,5 m, çapı 24 m olan 119 nolu kurganın üst kısmı biraz dağılmıştır. Höyüğün altında yer alan en eski toprak mezar iyi durumda değildir. Üzerine daire planlı oluk şeklinle bir alan yapılmış ve onun kuzeydoğu tarafında giriş kısmı büyük taş levha ile kapatılmıştır. Girişin sağ tarafında insan iskeleti vardır. Çapı 4,5 m olan daire şeklindeki alanda 36 tane büyük ve küçük yaşta insana ait iskelet vardır. İskeletler bükülü, oturmuş veya uzatılmış halde farklı yönlere doğru bakmaktadırlar. Merkezinde sırt üstü uzatılmış yetişkin insana ait iskelet vardır. İskeletin

yanında taş topuz, tunçtan mızrak ucu, iki tane taş havan ve 22 tane ezilmiş keramik parçası vardır. Mezarın güneydoğu tarafında 6 tane taştan yapılmış ok ucu, 5 tane kemikten yapılmış iy başlığı, kuzeyinde boncuklar, altın düğme ve altı tane taş hevenk vardır. Mezar, taşlarla örölüp, kille sıvanmış olan duvarla kapatılmıştır. Bu tepenin üstünde Son Tunç çağına ait toplu mezar tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 79). Hankendi kurganlarının bütün materyalleri Kür-Araz kültürünün başlangıcına aittir. Bunlar arasında 125 nolu kurgana adsız adı verilmiştir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 9). Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinde Tunç ve Antik dönemde erkekler sağ, kadınlar sol yanı üstüne defnedilmiştir (Müseybli, Axundova & Ağalarzadə, 2012: 97). 125 nolu mezar küçük bir kurgandır. Bu kurgan 3 tepeden oluşmaktadır Erken Tunç dönemine ait olan mezarda bükülü halde sol tarafına dönmüş iskeletin başı ve ayakucunda keçi iskeleti vardır. Bundan başka taş topuz, tunç mızrak ucu, çakmaktaşıdan 5 tane ok ucu, altın kaplama asma, taştan havan, 30 tane obsidyen parçası ve kil kap parçaları vardır (Baxşəliyev V., 2006: 80). Hankendi kurganında, ölü yakma töreninin yapıldığı bilinmektedir. Kurgandaki mezarların yarısında bu gelenek uygulanmıştır. Mezarın etrafı daire şeklinde hendekle çevrilmiştir. Hendeklerin birinde 22 tane direk kullanılarak mezarın etrafında duvar oluşturulmuştur. Hanlar bölgesinde, ölü yakma töreni sal taş üzerinde yapılmıştır. Burada çok sayıda ağaç kömür, kül ve yanmış insan kemikleri vardır. Azerbaycan'da ölü yakma geleneği Oğuz ve Gebele bölgesinde vardır. Ölü yakmak için petrol ve yağ kullanılmıştır. İki mezarda 26 kişiye kremasyon uygulanmıştır. Mezarlardan birinin doğusunda defin merasimi yapıldığını gösteren taş döşemeli yol vardır (Nərimanov, 2007: 95).

Üçtepe kurganları; Üçtepe bölgesinde üç tane büyük kurgan tespit edilmiştir. Kurganlardan birini 1960 yılında A.A. İessen incelemiştir. Kurganlardan en büyük olanın yüksekliği 17 m'dir. İessen'in incelediği en küçük kurganın yüksekliği 13 m, çapı 130 m'dir. Açık renkli toprağı olan kurganın altında 12,8 m derinlikte, çapı 25 m ve yüksekliği 2 m olan taş tepe vardır. Tepenin altında zeminine kamış döşenmiş toprak mezar vardır. Mezarın uzunluğu 13,8 m, genişliği 1,5 m ve derinliği 2,6 m'dir (Baxşəliyev V., 2006: 81). Üçtepe kurganları, Güney Kafkasya'nın Erken Tunç dönemi abideleri arasında önemli yere sahiptir. Kurganın çapı 150 m, yüksekliği 15 m, mezar kamarası 14,30x2,70x2,60 m'dir. Kurganın kabile reisine ait olduğu düşünülmektedir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 10). Mezarın üstü yangından kararmış olan, iki sıra ağaç tomruk ile yapılmıştır. Örtülmüş alanın uzunluğu 24 m, genişliği 7,5-8 m'dir. Mezar kamarasının iç tarafı ve tavanında büyük yangın izleri vardır. Mezarın içi kırmızı ok ve kömür karışımı taş ile doludur. İç kısımda yanmış

kil kap parçalarına denk gelinmiştir. Kurganın farklı yerlerinde beyaz uzun taş, okr ezmek için taştan levha, taştan havan parçası, el değirmeni ve keramik parçaları vardır. Mezardan alınıp incelenen ağaçlar tarih olarak M.Ö. 2550±120, kömür analizi ise M.Ö. 2887±230 yıllarını göstermektedir. Araştırmacılar bu mezarın M.Ö. III. bin yılın ortaları veya sonuna ait olduğunu söylemiştir (Baxşəliyev V., 2006: 82).

Borsunlu kurganında 35 tane mezar vardır. Bunların 32'si kurgan, 3 tanesi toprak mezardır. Kurganlardan 5'i Erken Tunç dönemine, 3'ü Orta Tunç dönemine, 1'i Erken Tunç'tan Orta Tunç'a geçiş dönemine ve kalan 26'sı Son Tunç ve Erken Demir dönemine aittir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 11). Terter bölgesinde bulunan Borsunlu nekropolündeki kurganların bir kısmını H.F. Ceferov incelemiştir. Nekropol, Borsunlu şehri etrafında, İnceçay'ın orta kesimlerine yerleşmiştir. Ayı ayrı gruplar halinde olan kurganları Ceferov 5 gruba ayırmıştır. Kurganların bazıları krompleks ile çevrilmiştir. Kurganların altında bulunan mezar kamaraları dörtgen şeklinde gec¹² ile sıvanmış taş levhalardan yapılmıştır. Bazı mezar kamaralarının giriş yolu vardır. Borsunlu kurganlarında inhumasyon, kremasyon ve toplu mezarlar vardır (Baxşəliyev V., 2006: 83). Kurgan örtüleri toprak, taş ve toprak-taş karışımından yapılmıştır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 10).

Telmankend kurganlarından ikisini F.R. Mahmudov incelemiştir. Her iki kurgan Bakü-Astara kara yolu kenarında bulunan çay yatağının içindedir. Mahmudov'un incelediği 1 nolu kurganın yüksekliği 2,3 m, çapı 14 m'dir. Kurganın üzeri, farklı ölçüde olan taşlardan yapılmıştır. Onların içinde ağırlığı yarım tona ulaşan kaya parçaları vardır. Kurgan höyüğünün altında dörtgen şeklinde taş kutu mezar vardır. Mezarın uzunluğu 1 m, eni 0,7 m ve yüksekliği 0,5 m'dir. İskelet sağ böğrü üstüne bükülü şekilde, kuzey-güney yönünde, yüzü batıya doğru koyulmuştur. Mezar kamarası bir sıra taş ile çevrilmiştir. Kromleksin çapı 6,9 m'dir. Mezarda kil kap parçaları, at başının tasvir edildiği büyük taş, bileği taşı ve metal eşyalar tespit edilmiştir. Bu mezarın kurgan höyüğünde kil kap parçaları, yassı uçlu balta ve araba tekeri modeli vardı (Baxşəliyev V., 2006: 93). Araba modeli veya onun herhangi bir parçasının kurgana bırakılma geleneğinin yaşandığı en eski kurganlardan biri 1 nolu Telmankend kurganıdır. Bu kurganın mezar odasında iki tane tekerlek modeli vardır (Tuncay, 2018: 106). Eşyalar arasında saplı tunç mızrak uçları dikkat çekicidir. Bu tip mızraklar Erken Tunç döneminde geniş alana yayılmış silahlardır (Baxşəliyev V., 2006: 94).

¹² Kil ile gipsin karışımından hazırlanan beyaz-sarımsı rengi olan madde, sıva işlerinde kullanılır (bkz. Azərbaycan Lügəti, Cilt 2, s. 227, Bakü-2006).

2 nolu kurgan 1 nolu kurganın 1 km güneyinde, Drankeş adlı yerdedir. Yüksekliği 2 m, çapı 11 m olan kurganın kuruluşu birinci kurganla aynıdır. Tepesinde çukur olan bu mezarın taş kromleksinin çapı 6,9 m'dir (Tuncay, 2018: 115). Kurgan höyüğünün altında Erken Tunç dönemi için nadir olan dörtgen, dromoslu taş kutu mezar vardır. Mezarın ölçüleri 3,5x2,4x1,2 m'dir. Mezar kamarası bir sıra dizilmiş kaya parçalarından yapılmıştır. Mezar kamarasının altına kalınlığı 5-6 cm olan taş levhalar koyulmuştur. Mezar kamarası veya girişi taşla doldurulmuştur. Höyük taşlarına denk gelinmemiştir. Mezarda iskelet tespit edilmemiştir fakat keramik parçaları vardır. Araştırmacılara göre bu mezar yağma edilmiştir. Bu kurganların tarihinin belirlenmesinde 1 nolu kurgana ait materyaller dikkate alınmıştır. F.R. Mahmudov'a göre M.Ö. III. binyılın ortalarına aittir (Baxşəliyev V., 2006: 94).

3.1.2. Erken Tunç Döneminde Gobustan

Gobustan'ın Erken Tunç dönemine ait yaşayış yeri iki gruba ayrılır. Birinci grup kaya altı sığınakları ile temsil edilir. Kaya altı yaşayış yerleri Anazağa, Çardakzağa ve Firuz-I'dir. İkinci grup etrafı sağlamlaştırılmış daire planlı ve korumalı Büyüктаş yaşayış yeridir.

3.1.2.1. Gobustan Kaya Altı Yaşayış Yerleri

Anazağa yaşayış yeri Gobustan'ın karakol binasından 60-70 m batıda, Büyüктаş dağının üst bölümünde ve 29-32 nolu taşların arasındadır. Mağaraya doğu ve batı yönünde olmak üzere iki taraftan giriş vardır. Burada 3 tane tepe tespit edilmiştir. Bu tepelerden II ve III nolu tepe Taş dönemine aittir (Muradova, 2011: 10). Üstte olan 1 m kalınlığındaki tepe Tunç dönemine aittir. Erken Tunç dönemine ait tepeye denk gelinmemiştir. Kür-Araz kültürüne ait buluntular farklı dönemlere aittir. Buluntular siyah ve kestane rengi renkli cilalı kap parçaları, taş aletler, kil teker modelleri (Baxşəliyev V., 2006: 91), taştan iş aletleri, ocak yerleri ve erzak depolamak için yapılmış 8 tane bina kalıntısından oluşur. Taştan yapılmış olan ambarların ölçüsü, 50x70, 40x50 ve dıştan yüksekliği 60-70 cm'dir. Ambarların birinde dağdağan tohumu tespit edilmiştir (Muradova, 2011: 10-11). Çardakzağa yaşayış yeri Anazağa'dan 200-250 m güneyde Büyüктаş dağındadır. Tepenin kalınlığı 30-40 cm'dir. Tepede Erken Tunç dönemine ait keramik, obsidyen ve çakmaktaşıdan hazırlanmış iş aletleri ve sığınığın duvarında kaya üstü resimleri vardır (Baxşəliyev V., 2006: 91). Sığınığın giriş alanı geniş ve düzdür. Girişte yüksekliği 30 cm, çapı 1 m'ye yakın tandır

kalıntısı vardır. Buluntular arasında erzak depolamak için yapılmış büyük küpler vardır. Ceylan, domuz, vahşi keçi ve tilkiye ait kemik buluntuları vardır. Burada yaşayan insanlar büyük ihtimalle avcılık yapmıştır (Muradova, 2011: 11). Firuz-I yaşayış yeri, Küçüktaş dağının doğusunda bulunan kayanın altındadır. Kayanın uzunluğu 20 m, genişliği 13 ve yüksekliği 5 m'dir (Muradova, 2011: 12). Sığınakta Taş ve Tunç dönemine ait tepe vardır. Tunç dönemine ait olan tepe iki katlıdır. Üst katta Son Tunç dönemine, alt katta ise Erken Tunç dönemine ait maddi kültür kalıntıları vardır. Kilin karışımına ve hazırlama teknolojisine göre farklı kil kap parçaları vardır ve bunların üzeri cilalıdır. Onların bazılarında kulp vardır (Baxşəliyev V., 2006: 91). Tunç dönemine ait olan tepe 40 cm'dir. Yaşayış yerinin tam ortasında 1 m çapında ocak yeri vardır. Sığınanın tavanında his izleri vardır. Kil kap parçaları, taştan yapılmış iş aletleri ve sığınanın iç ve dış duvarlarında Tunç dönemine ait resimler vardır (Muradova, 2011: 12).

3.1.2.2. Gobustan Sağlamlştırılmış Yaşayış Yerleri

Daire yaşayış yeri; Büyüktaş dağının alt kısmında ve kuzey bölgesindedir. Etrafı büyük yontulmamış taşlarla çevrili duvarlardan oluşmaktadır (Baxşəliyev V., 2006: 91). 1968-1970 yıllarında duvarın iç ve dış kısmında kazı çalışmaları yapılmıştır. Eni 1 m olan bu duvarın arası küçük taşlarla doldurulmuştur. İki sıra taşın dizilmesi ile yapılan duvarın yüksekliği bazı bölgelerde 2 m'ye ulaşmaktadır. Yaşayış yerinin batıdan doğuya doğru 2000 m² alana sahip olan 1/3 oranındaki kısmı kazılmıştır (Muradova, 2011: 13). Tepenin kalınlığı 30-40 cm'dir. Yaşayış yerinin doğusunda tespit edilen evler günümüze ulaşamadığı için inceleme yapılamamıştır. Yaşayış yerinin güneyinde ocak yerleri, ev buluntuları, kil kap parçaları ve taş aletler tespit edilmiştir. Kuzeydoğu tarafında duvar boyu taş döşenmiş alan, duvar buluntuları, dairesel planlı ocak tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 91). Ocağın etrafında kil kap ve mangal parçaları da vardır. Ayrıca taş ve kemikten yapılmış iş aletleri, silah numuneleri ve üzerinde keçi tasviri olan iki tane taş vardır. Yaşayış yerinde kil kaplar ve iş aletlerinin olması, yerleşik hayata geçtiklerini, tarım ve hayvancılık yaptıklarını göstermektedir. Bölgede hayvancılık ön planda idi (Muradova, 2011: 14). Büyüktaş yaşayış yeri 1968 yılında Büyüktaş dağının üst tarafında tespit edilmiştir (Muradova, 2011: 16). Yaşayış yerinin büyük kısmı yıkılmıştır. Gobustan arkeoloji keşif kurumu, 318 m²'lik alanda çalışma yapmıştır. Bir sıra taştan yapılmış, dörtgen planlı, çok odalı evin buluntusu tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 92). Evin temeli kireç taşından yapılmıştır. Kireç taşı bir

sıra dizildikten sonra üzerine küçük taş parçaları dökülüp, üzerine balçıkla sıva yapılmıştır. Duvarlar taştan yapılmıştır. Bölgede üç tane bina kalıntısı vardır. Evler kuzey, güney ve batı yönünde ilerlemiştir (Muradova, 2011: 17). Bölgede, üzerinde çubuk izleri olan kil sıva buluntusu vardır. 3 nolu odada, oval şeklinde ocak ve yakınlarında sıva kalıntıları vardır. Onun etrafında uzun süre ateşe maruz kaldığını gösteren bulgular vardır. Ocağın kuzeyinde, içinde dağdağan tohumu olan daire şeklinde dolap vardır. 1 ve 2 nolu evlerin içinde, içerisi kül ile doldurulmuş, daire şeklinde ocaklar vardır. Farklı kil kap parçaları, mangal buluntuları, el değirmeni, süzgeçler, kazma ve orak dişleri vardır. Çay taşlarından hazırlanmış iş aletleri çoğunluktadır. F.M. Muradov, bu yaşayış yerinin M.Ö. III. binyılın sonu, M.Ö. II. binyılının başlangıcına ait olduğunu söylemiştir (Baxşəliyev V., 2006: 92).

3.1.2.3. Gobustan Erken Tunç Dönemi Mezarları

Gobustan'ın Erken Tunç dönemine ait olan mezarlar kurgan tiplidir. Kurganlar taş ve toprak höyüklerdir. Onların yüksekliği 0,5-1,1 m, çapı 5-11 m'dir. Taş höyüğün altında bir sıra taştan dizilmiş kromleksler vardır. Bazı kurganların höyüğü dağıldığı için taş kromleksi yoktur (Muradova, 2011: 25). Kurganlar, mezar tiplerine göre hendekli ve hendeksiz ve taş kutu olarak üçe ayrılır. Hendeksiz kurganlar başlıca Orta ve Son Tunç dönemine aittir (Baxşəliyev V., 2008: 93). Hendekli kurganlar, bu gruba 2, 4, 9, 15, 17 ve 28 nolu kurganlar girmektedir. Bu mezarlardan bazıları dairesel kuyu şeklinde bazıları ise dörtgen şeklindedir. Dairesel olan mezarın çapı 0,95-1 m ve derinliği 45-50 cm'dir. Dörtgen mezarların ölçüsü 1,2x0,7x0,3 m, 2,8x1,2x2 m'dir. 4 nolu kurganın üstü toprak ve az miktarda taşla kapatılmıştır. Mezarın etrafı taştan yapılmış kromleksle çevrilidir. Mezarın merkezine dairesel planlı çukur kazılmış ve üzeri üç tane yassı ve uzun kireç taşı ile örtülmüştür. Mezarda iki asker, bir kadın ve çocuk iskeleti vardır. Çocuk kadının kucağında gömülmüştür. Her ikisi de sol böğürleri üzerine, bükülü şekilde ve kuzey-güney yönünde defnedilmiştir. İskeletin başına yakın bir tane gri renkli ve tabanı ve gövdesi dörtgen altında birleşmiş, ağız kenarı düz ve boyun kısmında kilden yapılmış çift düğmesi olan küçük bir kâse vardır. Bu kâsenin benzeri Gürcistan Amiranis-Qora yaşayış yerinde de vardır. Bu kurgan M.Ö. III. bin yılın sonuna aittir (Muradova, 2011: 30-31). F.M. Muradov'un Erken Tunç dönemine ait olduğunu söylediği 5 nolu hendekli kurgan kromleksle çevrilidir. Kromleksin merkezinde dörtgen şeklinde olan mezar kamarasının yanları küçük hacimli kireç taşları ile çevrilmiş ve üstü büyük sal taşları ile örtülmüştür. Mezarda iskelet tespit

edilmemiştir. Tespit edilen keramik M.Ö. III. binyılın sonu için karakteristiktir (Baxşəliyev V., 2006: 93). 15 nolu kurganın çapı 10 m'dir. Kurganın etrafı kromleksle çevrilmiştir. Batı tarafında bulunan kromleks taşlarından birinin üstünde iki tane keçi resmi tasvir edilmiştir. Kurganın üzerine 1 m yükseklikte taş örülmüştür. Kurganın merkezine, doğu ve batı yönünde dörtgen planlı mezar kazılmıştır. Mezarın etrafı sekiz tane büyük taşla çevrilidir. Mezarın doğusunda ve 1 m derinlikte koyun iskeleti ve büyükbaş hayvana ait ayak kemikleri vardır. Koyunun başının altında üç deliği olan tunçtan yapılmış hançer ağzı vardır. Mezarın batısında mızrak ucu ve kil kap parçaları vardır. Mezarda üç delikli hançer ve mızrak ucunun birlikte olması dikkat çekicidir. Üç delikli hançer ucu Gürcistan'da da vardır (Muradova, 2011: 33).

Taş kutu şeklinde kurganlar; bu gruba 3 nolu, 23 nolu ve 24 nolu kurganlar dâhildir. Kurganlar kromleksle çevrilidir (Muradova, 2011: 35). Erken Tunç dönemine ait olan 3 nolu kurganın yüksekliği 1,1 m, çapı 1,1 m'dir. Kurganın merkezinde kireç taşlarından yapılmış taş kutu tipli mezar vardır. Mezarın batı duvarı ve höyük taşı yoktur. Mezarın batı tarafında kireçtaşından yapılmış insan şeklinde heykel vardır. Taş heykelin yüksekliği 1,4 m'dir. Mezarın etrafında üzerine şekiller çizilmiş 12 tane taş tespit edilmiştir. Kurganlarda tespit edilen maddi kültür numuneleri; çakmaktaşıdan hazırlanmış yaprak şeklinde mızrak uçları, geyik boynuzundan yapılmış asma, gri renkli, tek kulplu kil kap ve küçük hacimli kâse parçalarıdır. Kurgan M.Ö. III. binyılının sonuna aittir (Baxşəliyev V., 2006: 93).

3.2. Orta Tunç Dönemi

Azerbaycan Orta Tunç dönemine ait arkeolojik buluntularda bölgeler arasında belirgin bir fark vardır. Bu dönemin arkeolojik buluntuları iki gruba ayrılır. Birinci grup boyalı kaplar; ikinci grup siyah cilalı basma nakışlı keramikler olarak adlandırılır (Baxşəliyev V., 2006: 119). Bu dönem tarım ve hayvancılıkla ilgili faaliyetler devam etmiştir. Sosyal-iktisadi hayatta dönüşüm yaşanmıştır. Orta Tunç döneminde yaşayış yerinin etrafı surla çevrilmiştir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 10). Bu dönemde mimarlık yüksek seviyeye ulaşmıştır. Dairesel planlı evlerin yerini düz, dörtgen ve çok odalı evler almıştır. Yaşayış yerinin etrafına surlar ve kaleler inşa edildi (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 30).

3.2.1. Boyalı Kaplar Kültürü

Bu kültüre ait buluntular Nahcivan ve Urmiye havzasında vardır. Azerbaycan'ın diğer yaşayış yerlerinde bu kültüre ait kalıntı tespit edilmemiştir. Nahcivan'da Orta Tunç dönemi yaşayış yerleri iki gruba ayrılır. Birinci grupta olan yaşayış yerleri tarım ve hayvancılık için elverişli olan ova kenarlarındakilerdir. Bunlar; Kültepe-I, Kültepe-II, Şahtahtı, Kızılburun ve Şortepe yaşayış yerleridir. İkinci grup ise dağ ve dağ eteklerine yerleşmiştir. Sarıdere, Kulalitepe, Kalacık, Oğlankala, Kazancı, Kuyuludağ, Kerki ve Kükü (Baxşəliyev V., 2006: 119), Nehecir yaşayış yerleri ve nekropolü, Erefse (Ağsal) yaşayış yeri ve nekropolü, Yayı nekropolü yaşayış yerleri bu gruba aittir. Kazancı Kale ve Oğlan Kale yaşayış yerlerinde Tunç çağına ait monokrom boyalı çanak çömlek tespit edilmiştir. Fakat Orta Tunç Çağı'na ait tabakaların varlığı tespit edilmemiştir (Belli & Baxşəliyev, 2001: 23). İkinci gruba ait yaşayış yerlerinin tespiti ile Orta Tunç dönemi insanların bir kısmının yerleşik, bir kısmının yarı göçebe hayat yaşadıkları görülmüştür (Baxşəliyev V., 2006: 120).

3.2.1.1. Boyalı Kaplar Kültürüne Ait Yaşayış Yerleri ve Nekropoller

3.2.1.1.1. Ova Yaşayış Yerleri ve Nekropelleri

Kültepe-I yaşayış yerinin Orta Tunç dönemine ait tepesi 2 m kalınlığındadır. Bu döneme ait buluntuları incelemek mümkün olmamıştır. Sağlam kalan duvarına bakılarak dörtgen planlı pişmemiş kerpiçten ve taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Evlerin zemini kille sıvanmış ama bazı yerlere taş döşenmiştir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 60). O.H. Hebibullayev'e göre bu taş döşenen yer ambar amaçlı yapılmıştır. Yaşayış yerinde taş, kemik ve tunçtan yapılmış farklı iş aletleri vardır. Keramikler ise pembe, gri ve siyah renkte pişirilmiştir. Pembe renk çoğunluktadır. Kilden yapılmış kaplar; kâse, badya, çaydanlık ve küplerden oluşmaktadır. O.H. Hebibullayev, Kültepe-I'in Orta Tunç ve Son Tunç dönemine ait boyalı kapları, tiplerine göre monokrom boyalı, polikrom boyalı ve monokrom ve polikrom boyalı olarak üç gruba ayırır (Baxşəliyev V., 2006: 120). Çaydanlık tipli kaplar monokrom ve polikrom boyalı kaplar grubuna girmektedir. Kültepe-I yaşayış yerine ait hayvan tasvirli, polikrom boyalı kaplar zarif bir sanatın eseridir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 60). Kültepe-II yaşayış yeri, Bebek bölgesinin, Yukarı Uzunoba köyünün yakınlarında ve

Cehriçay ile Nahcivan'ın birleştiği yerdedir. Erken Tunç tabakası üzerine yerleşmiş olan Orta Tunç tabakası 4,5 m kalınlığındadır. Yaşayış yerinin Orta Tunç dönemine ait tepesinde dört tane bina kalıntısı tespit edilmiştir. Buluntular V.H. Aliyev tarafından incelenmiştir. Yaşayış yerinin M.Ö. II. bin yılının başlarına ait olduğu ve etrafının surlarla çevrili bir iç kale olduğu anlaşılmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 60). İç kale, Orta Tunç dönemine ait yönetim merkezidir. Kale duvarları çay taşlarından ve taşların üzerine çamurla sıva yapılmıştır. Kapı ve kuleler kalker taşı ve kerpiçten yapılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 17). Birinci kazı alanı 1-1,2 m kalınlığındadır. Savunma duvarının uzunluğu 35 m, genişliği 2-2,5 m ve yüksekliği 1,4 m'dir. Duvar dörtgen planlıdır. Duvar kule ve payandalarla güçlendirilmiştir. Duvarın kuzeydoğusunda kalan kulenin uzunluğu 7,4 m, genişliği 2,6 m ve yüksekliği 1,4-2,3 m'dir. Güneydoğu tarafındaki kulenin uzunluğu 1,2 m, genişliği 2 m ve yüksekliği 0,8 m'dir. Kuzeydoğu tarafında yer alan kulenin yakınında taş döşeli sokak vardır. Birinci kazı alanında keramik, orak dişleri, taş çekiç, değirmen taşları, havanlar ve ok uçları vardır. Keramikler genelde siyah, gri ve pembe renklidir. Keramikler Kür-Araz kültürünün özelliklerini taşımaktadırlar. Pembe renkli olan keramikler, monokrom boyalı keramik grubuna aittir (Baxşəliyev V., 2006: 120). Kültepe-II'nin yaşayış yeri 10 hektardır. Yaşayış yerinin merkezinde Narin kale vardır. Narin kale 3 hektarlık alan üzerine kurulmuştur. Narin kale burç ve payandalarla güçlendirilmiştir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 30). Narin kalenin ikinci kazı alanı 1-1,2 m kalınlığındadır. Narin kaleye ait duvar buluntuları, evler, depolar ve çömleklerdir. Dörtgen planlı dört tane bina buluntusu vardır. İkinci bina buluntusunun alanı 30 m²'dir (Baxşəliyev V., 2006: 121). Narin kale duvarının kalınlığı 2-2,5 m'dir. Nahcivan bölgesine ait geleneksel duvar tekniği kullanılarak yapılmıştır. Yani duvar büyük taşlarla örüldükten sonra araları küçük taş ve çamurla doldurulurdu. Böylece duvarın sağlam olması sağlanırdı. Duvarın üst kısmı büyük ve kare tuğla ile yapılmıştır. Bu mimari uzun yıllar Nahcivan'da kullanılmıştır. Araştırmalara göre, duvarın tamamen taştan yapılması nemi önlemek ve sismik dayanıklılığı artırmak içindir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 61). Binalardan birinin içinde bazalt taşına ait parçalar, el değirmeni, darp aletleri ve taş çekiçler tespit edilmiştir. Birinci bina ile dördüncü bina arasında, alanı 25 m² olan taş döşemeli sokağın bir bölümü tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 121). Genellikle kare planlı olan evler, çay taşları ve kerpiçten yapılmıştır. Zengin sınıfın ve yöneticilerin yaşadığı bu evler, özenli ve sağlam yapılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 17). Yaşayış yerinde monokrom boyalı kaplar vardır. Gri ve siyah boyalı kapların bir kısmı Kür-Araz kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Bazılarında ise Erken Tunç dönemi

için karakteristik olan yarım ay şeklinde kulplar vardır. Yaşayış yerinin üst katmanında geometrik motifli ve hayvan resimleri ile süslenmiş polikrom boyalı kaplar vardır. Bu tepe kömür analizine göre M.Ö. 1800'lü yıllara aittir (Baxşəliyev V., 2006: 121). Narin kalenin dışında çömlek atölyesi, metalürji fırınlarına ait buluntular vardır. Araştırmalarda üretimle ilgilenen kişilerin kale dışında yaşadığı anlaşılmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 61). Üçüncü kazı alanının kalınlığı 1-1,3 m'dir. Buradaki arkeolojik buluntular kil kap parçaları, kül tepeleri, kömür ve osteoloji kalıntılarından oluşmaktadır. Bu tepede tek ve çok odalı evler vardır (Baxşəliyev V., 2006: 122). Bu kazı alanında tek odalı ve çok odalı yaşayış yerleri vardır. Çok odalı olan evin zemini taş ile döşenmiştir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 61). Dörtgen planlı olan evlerin duvarları çay taşlarından örülmüş ve taşların arasına kil harç koyulmuştur. İkinci binanın yakınlarında silindir şeklinde erzak kuyusu vardır. Bu kuyunun içinde arpa taneleri tespit edilmiştir. Üçüncü binanın iki duvarı sağlam kalmıştır. Kil ile sıvalı zeminde hasır buluntusu ve erzak deposu, taştan iş aletleri ve monokrom boyalı kap parçaları vardır. Çok odalı olan beşinci evin sadece temeline ait bir bölümü duruyor. Ara bölmelerle odalara ayrılmış olan binanın, genel alanı 50 m²'dir. Binanın zemini çay taşlarından yapılmıştır. Odalardan birinin içinde taştan idol ve ortasına oluk yapılmış uzun bir taş vardır. V.H. Aliyev'e göre, burası bir ziyaretgâhtır. Bu yaşayış yerinde, binalar arasında çok sayıda ocak kalıntısı vardır. Bunlardan bir tanesi dörtgen planlı, diğerleri ise 'P' şeklindedir. Uzun zaman kullanılmış olan ocakların etrafında kil bute parçaları, bazalt taşından çekiçler vardır (Baxşəliyev V., 2006: 123).

Kültepe-II yaşayış yerinde, tüccar ve sanatçılar kale dışında yaşamıştır. Yaşadıkları mahallede çömlek atölyesi ve seramik fırınları tespit edilmiştir. Çömlek atölyesinde çok sayıda açıkılı, baskı bezemeli, monokrom ve polikrom boyalı çanak-çömlek parçası vardır (Belli & Bahşəliyev, 2001: 17). Yaşayış yerindeki buluntular arasında kilden yapılmış kandil vardır. Kandil uzun süre kullanılmıştır. Kandilin içinde yağ kalıntısı vardır. Pembe renkli olan kandil, ince kum ve kil karışımından yapılmıştır. Silindir şeklinde yapılmış olan kandilin, ayak kısmı dörtgen planlı ve tabanı düzdür (Məmmədova A., 2010: 49). Şehir medeniyetinin özelliklerinde biri de temizliktir. V.H. Aliyev'in yaptığı çalışmalara göre, yaşayış yerinin etrafı 3 m genişliğinde hendeklerle çevrili idi. Hendekler, muhtemelen kanalizasyon sistemi içindi. Şehrin idari ve güvenlik binaları kale içindedir. Bu binaların olduğu bölgede erzak deposu olduğu da düşünülmektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 61). Kültepe-II yaşayış yerinin katmanlarının incelenmesi sadece Azerbaycan'ın Orta Tunç dönemi için değil, Güney Kafkasya'nın Orta Tunç döneminin öğrenilmesi için de önemlidir.

V.H. Aliyev, Kültepe-II'nin Orta Tunç dönemine ait tepesini dört döneme ayırarak incelemektedir. I. dönem M.Ö. XX.-XIX. yüzyıl, II. dönem M.Ö. XVIII.-XVII. yüzyıl, III. dönem M.Ö. XVII.-XVI. yüzyıl ve IV. dönem M.Ö. XV.-XIV. yüzyıl olarak ayrılmıştır. Bu sınıflandırma yaşayış yerlerinin planı ve metal işçiliğine göre yapılmıştır. V.H. Aliyev, Kültepe-II yaşayış yerini, kentsel yerleşim olarak tanımlamıştır (Baxşəliyev V., 2006: 125).

Şahtahtı yaşayış yeri, Nahcivan'ın 42 km kuzeybatısında Şerur ilçesindedir. Şahtahtı yaşayış yeri nekropol ve kale olarak ikiye ayrılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 18). Şahtahtı şehrine yakın Kıvrak yaylasının güney tarafında ve coğrafi olarak elverişli bir bölgededir. E.K. Elekberov tarafından 1936 yılında yapılan inceleme sonucu 3 m kalınlığında medeni tepe tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 125). Q.H. Ağayev'in rehberliğinde 1979-1981 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında Orta Tunç dönemine ait savunma duvarı, boyalı ve basma nakışlı keramik tespit edilmiştir. Duvarın mimari yapısı Kültepe-I ile benzerdir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 62). Orta Tunç döneminde kale surları genellikle dörtgen planlıdır, kalker taşından örülmüştür ve taşların arasına çamurdan sıva yapılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 19). Şahtahtı yaşayış yerinde, 100 m² alanda arkeolojik çalışma yapılmıştır. Kazılar sonucu Orta Tunç dönemine ait el değirmeni ve kilden yapılmış eşyalar ortaya çıkmıştır. Buluntular arasında monokrom boyalı ve basma nakışlı kaplar da vardır. Bina buluntusunun duvarı yıkık olduğu için evlerin planı hakkında yeterli araştırma yapılamamıştır (Baxşəliyev V., 2006: 125). 2011 yılında yaşayış yerinin 3 m derinliğinde yapılan çalışmada daire planlı bina kalıntısı tespit edilmiştir. Evin alt katları kül ve osteoloji buluntuları ile doludur. Osteoloji buluntuları, yanmış küçükbaş ve büyükbaş hayvanlara aittir. Yaşayış yerinde yangın felaketi yaşandığı düşünülmektedir. Şahtahtı yaşayış yerinin Orta Tunç tepesinde kemik ve çeşitli minerallerden hazırlanmış kesici aletler, iş aletleri ve mutfak eşyaları çok sayıda vardır. Yaşayış yerindeki keramikler çoğunlukla monokrom boyalı ve siyah işlemelidir. Keramika numunelerinden anlaşıldığı üzere M.Ö. II. bin yılın başında keramik sanatı oldukça gelişmiştir (Ağayev & Rzayev, 2012: 159). Tunçtan yapılmış eşyalar arasında 8 cm uzunluğunda ok ucu vardır. Okun uç kısmı üçgen şeklindedir. Yaşayış yerinde 12 cm uzunluğunda çengel iğne vardır. İğne dökme tekniği kullanılarak yapılmıştır. Bunun dışında kolye parçası vardır (Ağayev Q., 2010: 112). Keramiklerin üzerindeki süsler oldukça zengindir. Geometrik desenler ön planda olmuştur. Kapların yapımında, kireç taşı, obsidyen ve kuvars karışımı kil kullanılmıştır (Ağayev & Rzayev, 2013: 142). Buluntular arasında mineral ve taşlardan hazırlanmış boncuklar vardır. Ayrıca istiridye kabuğundan hazırlanmış çok sayıda boncuk vardır (Ağayev Q., 2010: 115). Şahtahtı

yaşayış yerinin yakınlarında iki büyük nekropol vardır. Nekropollerden biri yaşayış yerinin kuzeydoğusunda, diğeri güneybatısındadır. Her iki nekropolde de Tunç Çağ'ının farklı dönemlerine ve Erken Demir Çağ'ına ait buluntular tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 126). Geniş bir alana yayılmış olan nekropol iki bölümden oluşmaktadır. Kalenin kuzeydoğusunda bulunan nekropolün 5 hektarlık bir alanı vardır. Buradaki mezarlar dörtgen planlı ve taş sandık tiplidir. Mezarların üstü taş veya toprakla kapatılmıştır. Küçük bir kurgana benzemiştir. Bazı mezarların üstünde taş kapak yoktur. Kromleksle çevrilmiş mezarlıklar da vardır. Mezarlarda genellikle kremasyon uygulanmıştır. Külleri urne içinde mezara bırakılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 19). Bu nekropolde E.K. Elekberov, V.H. Aliyev, Q.M. Aslanov ve Q.H. Ağayev çalışmıştır. Nekropolde monokrom ve polikrom boyalı kaplar ve süs eşyaları tespit etmişlerdir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 62). 1936 yılında E.K. Elekberov, bu nekropolde yaptığı incelemeler sırasında kromleksli taş kutu mezarların birinde at iskeleti, 1 tane polikrom boyalı çömlek, 29 tane sade, gri boyalı çömlek ve farklı eşyalar tespit etmiştir. Diğer mezarlarda monokrom ve polikrom boyalı kaplar tespit edilmemiştir. Şahtahtı nekropolünün Orta Tunç dönemine ait özelliklerinden biri mezarda insan iskeleti olmamasıdır (Baxşəliyev V., 2006: 127). Kalenin güneyinde yer alan ikinci nekropolün yerleşim alanı yaklaşık 3 hektardır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 20). İkinci nekropolde mezarlar taş kutu tiplidir. Bu nekropoldeki buluntuların bir kısmını V.H. Aliyev tarafından yayınlanmıştır. Mezarlarda Monokrom ve polikrom boyalı kaplar, tunç eşyalar ve bir tane silindir şeklinde mühür vardır. Bu nekropoldeki mezarlar genelde Son Tunç ve Erken Demir dönemine aittir. Mezarlar genelde taş kutu şeklindedir. Mezarlarda iskelet yoktur. Bazı mezarlarda kül buluntularına denk gelinmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 127). Bu nekropoldeki mezarlarda kromlekse neredeyse hiç rastlanmamıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 62).

Kızılburun yaşayış yeri, Nahcivan'ın 18 km güneyinde (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 62), Bebek bölgesinin Tezekend köyü yakınlarında Aras çayının sol tarafındadır. Kızılburun yaşayış yeri Yakın Doğu ve Güney Kafkasya'yı birleştiren kadim ticaret yolu üzerindedir. Yaşayış yerinde ilk defa 1926 yılında A.A. Miller, keşif kazısı yapmıştır (Həşimova, 2019: 81). Yaşayış yerinin kalan kısmı 2 hektardır. 1969 yılında O.H. Hebibullayev ve V.H. Aliyev rehberliğinde bölgede kazı çalışması yapılmıştır. Orta Tunç dönemine ait ev buluntusu vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 62). Yaşayış yerinin iki bölgesinde de arkeolojik çalışma yapılmıştır. Birinci alanda keşif amaçlı kazı çalışması yapılmıştır. Keşif amaçlı yapılan kazının alanı 3x3,5 m'dir. Burada gri ve pembe renkli keramik ve monokrom boyalı kap

parçaları, parçalanmış orak dişleri tespit edilmiştir. İkinci kazı alanı 10x10 m'dir. Kazı sırasında 1,6 m derinlikte Orta Tunç dönemine ait dörtgen ve oval planlı bina buluntuları vardır. Oval planlı olan evin duvarları taş ile örülmüş ve kille sıvanmıştır. Dörtgen planlı evin duvarları çay taşları ve kerpiçten yapılmıştır. Binalarda gri ve pembe renkli ve sade keramik buluntuları, monokrom boyalı kap parçaları, orak dişleri, değirmen taşları, ok uçları ve kemik bizler vardır. Büyük ve küçükbaş hayvanlara ait çok sayıda osteoloji buluntuları vardır. Süs eşyalarının yapımında kullanılan kalıpların olması dikkat çekicidir (Baxşəliyev V., 2006: 127). Yaşayış yerinde çakmaktaşıdan orak dişleri, tuf taşından el değirmeni, rendeler, obsidyenden yapılmış ok uçları, güzler ve kilden yapılmış ocak yerleri vardır. Keramikler pembe, siyah ve gri renklidir. Kil kaplar; kâse, küp, çaydanlık ve vazolardan oluşmaktadır. Sade kaplara dalgalı ve düz çizgilerle desen yapılmıştır. keramikler kaliteli ve boyalı kaplardır. Kırmızı renkte hazırlanan keramiklerin üzerine siyah veya siyah kırmızı renkle desen yapılmıştır. Desenler geometrik motiflerden oluşmaktadır. Desenler dalgalı ve düz çizgilerden yapılmış kafesli üçgen ve dörtgenlerden oluşmaktadır (Həşimova, 2019: 81). Kızılburun nekropolü, Nahcivan'ın 18 km güneyinde, Bebek ilçesine bağlı Tazekend köyünün yakınlarındadır. Aras çayının doğusundadır (Belli & Bahşəliyev, 2001: 20). Nekropolün bir kısmı Nahcivan-Culfa demir yolu inşa edilirken dağılmıştır. Nekropolün doğusu dağlık, kuzeyinde derin çukurlar, batısında yaşayış yerleri ve Aras çayı vardır (Baxşəliyev V., 2008: 83). 1895 yılında nekropolde kaçak kazı yapılmıştır. Nekropol yağmalanmıştır. Mezarda bulunan boya bezemeli çanak-çömlekler, tunçtan eşyalar, süs eşyaları silahlar ve takılar alınmıştır. Olayı öğrenen N.V. Fyodov, yağmayı durdurup, boya bezemeli çanak-çömlekleri Moskova'daki İmparator Arkeoloji Komisyonuna göndermiştir (Belli & Bahşəliyev, 2001: 20-21). 1909 yılında materyalleri A.A. Spisın yazmıştır (Baxşəliyev V., 2008: 84). N.V. Fyodorov ve İ.İ. Meşaninov'un birlikte yaptığı kazılar sonucu nekropolde Orta Tunç dönemine ait birden fazla mezar tespit etmiştir. N.V. Fyodorov yaptığı çalışmalarla tespit ettiği materyalleri düzenli bir şekilde toplamadığı ve mezarların tasvirini vermediği için yeterli bilgiye sahip değiliz. İ.İ. Meşaninov'un çalıştığı mezarda toplu definler karakteristiktir. İskeletler farklı yönlerde bükülü halde defnedilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 130). Bazı mezarlarda iskeletler karışık haldedir. Bunlar aile mezarıdır veya defin sırasında mezarda bulunan bir önceki iskelet arkaya itilip yenisi koyulmuştur (Belli & Bahşəliyev, 2001: 22). Mezarda tunçtan yapılmış silah, süs eşyaları ve kil kaplar vardır. Kil kaplar genelde pembedir, bazen gri renklidir. Pembe renkli kapların bir kısmına monokrom ve polikrom boyalarla desen yapılmıştır. Kızılburun taş kutuların

tarhlandırılması ile ilgili farklı bilgiler vardır. V.H. Aliyev'e göre Kızılburun nekropolü M.Ö. XVII.-XIV. yüzyılına aittir (Baxşəliyev V., 2006: 130-131). Kızılburun nekropolünde tespit edilen çömlekler zengin süslemeleri ile dikkat çekmiştir. Çömleklerin biri, gövdesinde iki siyah çizginin arasında birbirine bitişik halde olan kafesli üçgenle süslenmiştir. Üçgenler arasında yer alan iki boşluktan birinde geometrik desenler, diğerinde dans eden kadın ve erkek figürü vardır. Siyah boya ile yapılmış erkek figürü sağ elinde şal veya mendil tutmaktadır. Belinde kemer veya kuşak vardır. Şal ve kemer farklı renkte yapılmıştır. Dizlerine kadar uzanan geniş bir şalvar giyinmiştir. Kadın figürünün omuz kısmı yelpaze ile süslenmiştir. Kırmızı renkli kadın figürü ince belli ve kalın gövdelidir. Kadının sol eli açık sağ elinde ise tülbent vardır. Figürler oyunun ritmine uyar şekilde, dizleri bükük haldedir (Belli & Bahşaliyev, 2001). Çömleğin üzerindeki geometrik desenler ise Malta haçlarına benzemektedir. Kadim insanların inancına göre dünyanın merkezi ve dört tarafı vardır. Dünyanın dört tarafını koruyan tanrıların zoomorfik ve antroporformik resimlerle tasvir edilmesi kadim Doğu sanatında görülmüştür. Bu tasvirler zamanla Malta haç şeklini almıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 74). Nekropolde yer alan küplerden biri diğerlerinden oldukça farklıdır. Küpün gövdesi yarısına kadar balon şeklinde, kalan kısmı ise koni şeklindedir. Keramiğin üzerindeki motifler iki siyah çizgi arasında kafesli dörtgen ve yatay olarak birleşmiş üçgenden oluşmuştur. Üçgenler siyah ve kırmızı renklidir. Küpün boğaz ve gövdesinin alt kısmına kırmızı ve siyah renkte çizgiler çizilmiştir (Həşimova, 2019: 83). Siyah renkte tasvir edilen adamın kuşağı ve kalpağı kırmızı renklidir. Onun bir elinde kırmızı renkli bir havlu vardır. Kadın ise kırmızı renkli olarak tasvir edilmiştir. Onun omuzuna tüy şeklinde ince süs yapılmıştır. Kadın ve erkeğin giysileri, Azerbaycan'ın milli giysisine benzemektedir. Dans figürü, Azerbaycan ve diğer Doğu halkları için belirgindir (Baxşəliyev V., 2006: 160). Polikrom boyalı küpün ağız kısmı dışa doğru ve boğaz kısmı silindirik şeklindedir. Gövdesinin merkezinde kafesli dörtgen ve kuş resmi vardır. Desenler siyah renkte çizilmiş iki sıra çizgi arasındadır. T.B. Braun'a göre, hayvan tasvirinin Orta Doğu ülkelerinde yaygınlaşması M.Ö. 1500 yılına aittir. Haftavantepe yaşayış yerine ait olan bu keramik M.Ö. 1600-1450 yıllarına aittir (Həşimova, 2019: 83).

Şortepə yaşayış yeri, Nahcivan'ın 54 km kuzeybatısında (Belli & Bahşaliyev, 2001: 22), Şerur bölgesinin İbadulla şehri yakınlarında ve Aras çayının solundadır. Yaşayış yeri, yer seviyesinden 1,5-2 m yüksekliktedir ve 1500 m² alana sahip oval bir tepedir. 1936 yılında E.K. Elekberov, Şortepə'de keşif kazısı yapmıştır. Kazı çalışmaları 3 m derinliğe kadar devam etmiştir (Baxşəliyev & Seyidov, 2013: 83). 2012 yılında AMEA, A.Q. Seyidov ve

V.B. Bahşeliyev rehberliğinde (Həşimova, Baxşəliyev & Məmmədov, 2018: 162). Şortepe yaşayış yerine ait beş tepede çalışma yapmıştır (Baxşəliyev & Seyidov, 2013: 83). Yaşayış yerinde Erken, Orta ve Son Tunç dönemine ait materyaller bulunmuştur. Orta Tunç dönemine ait sade ve boyalı kaplar tespit edilmiştir. Yaşayış yerinde geniş bir çalışma yapılmadığı için yaşayış yerlerine ait ev buluntuları tespit edilememiştir (Baxşəliyev V., 2006: 132). Yaşayış yerinde keramik buluntusu oldukça azdır. Keramikler toplamda dört tanedir. Bunların iki tanesinin tespiti yapılamamıştır. Diğer ikisi kâse tipli kaplardır. Kâselerin ağız kısmı dışa dönük, gövdesi kabarık şekildedir. Kâse kırmızı boyalıdır. Üzerine siyah boya ile geometrik desenler yapılmıştır (Həşimova, Baxşəliyev & Məmmədov, 2018: 163). Şortepe nekropolü, yaşayış yerinin güneybatısındadır. 1939 yılında burada yapılan kanal çalışması sonucu nekropol zarar görmüştür. Nekropolde çok sayıda monokrom boyalı kaplar vardır. Kaplar arasında testi, çömlek, maşrapa, kâse, badya ve kâse vardır. Kapların üzerindeki desenler insanların inanç dünyasını yansıtmaktadır. Buluntular Nahçıvan Devlet Tarih Müzesine verilmiştir. R.B. Göyüşov'a, göre bu kaplar Azerbaycan Boyalı Kaplar kültürünün erken dönemine aittir (Quliyeva Z., 2010: 74). Mezarların şekli ve defin gelenekleri ile ilgili her hangi bir bilgi yoktur (Baxşəliyev V., 2006: 132). Şortepe yaşayış yerinde 4 nolu kazı alanında Orta Tunç dönemine ait bir tane monokrom boyalı keramik tespit edilmiştir. Bu tabakanın 0,3-0,7 m aşağısında insan iskeleti vardır. İskelet, kuzey-doğu yönünde gömülmüştür. Kazı alanından 0,9-1,2 m aşağıda insan iskeletine denk gelinmiştir. Mezarda bulunan keramikler daha çok Erken Demir dönemine aittir. Bu iskelet batı-doğu yönünde gömülüdür. Mezarda her hangi bir maddi kültür numunesi yoktur (Baxşəliyev & Seyidov, 2013: 83). Küplerden birinin üzeri kırmızı boyalıdır. Üzerine siyah boya ile desen yapılmıştır. Desende, paralel, dalgalı, geometrik ve üçgen motifler kullanılmıştır. Küpün yüksekliği 26 cm, gövdesinin çapı 12,5 cm'dir (Quliyeva Z., 2010: 74).

3.2.1.1.2. Dağ Etekleri Yaşayış Yerleri ve Nekropoller

Nehecir yaşayış yeri, Nahcivan'ın 30 km kuzeydoğusunda, Culfa bölgesinin Nehecir şehrinde yer almaktadır. Yaşayış yeri Nehecir dağı eteğinin güneydoğu istikameti boyunca uzamaktadır. Yerüstü buluntularında Orta Tunç dönemine ait gri ve pembe renkli keramikler yer alır. Taştan örülmüş bina buluntuları, iş aletleri, havan, el değirmeni, orak dişleri, monokrom boyalı kaplar ve osteoloji buluntuları vardır (Baxşəliyev V., 2006: 132). Keramik buluntuları küp, kâse ve çömlektir. Keramikler Boyalı Kaplar kültürünün erken dönemi

için karakteristiktir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 63). Nehecir nekropolü yaşayış yerinin doğusundadır. Nekropolün kuzeyinde Nehecir dağı, batısında Tunç dönemine ait yaşayış yeri, güneyinde Nehecir şehri, doğusunda toprak yol vardır (Baxşəliyev V., 2006: 132). Nehecir yaşayış yerinin etrafında Orta Tunç dönemine ait birkaç tane nekropol vardır. Nekropoldeki mezar yapıları ilgili yeterli bilgiye sahip değiliz (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 66). Buradaki mezarların çoğunun yerüstü buluntuları yoktur. Fakat 9-11 m çapında kromleks vardır. Nekropoldeki mezarların bir kısmı önceden kazılıp tahrip edilmiştir. Nekropoldeki kromlekslerden birinde yapılan incelemelere göre mezar kamerası toprağa kazılmış oval bir çukurdur. Nekropoldeki buluntular monokrom boyalı kaplar ve kâse tipli kaplardan oluşmaktadır. A.Q. Seyidov yaptığı çalışmalar sırasında basma nakışlı keramik buluntusu tespit etmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 132). Yaşayış yerinin doğusunda yer alan dağın yamacında taş kutu şeklinde mezarlar vardır. Mezarların birinde bozulmuş halde olan iskelet ve gri renkli keramik vardır. Üçüncü nekropol kromleksle çevrilidir. 2002 yılında burada yapılan incelemede iki kat kromleksle çevrilmiş kurgan tipli toprak mezar tespit edilmiştir. Mezarda iskelet yoktur. İskelete kremasyon uygulandığı düşünülmektedir. Fakat bunu doğrulayacak herhangi bir buluntu mezarda yoktur. Mezarda boyalı kap, iki tane basma desenli kap ve çok sayıda pembe, gri renkli kaplar vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 66). Nehecir nekropolünde bulunan büyük vazolardan birinde iç içe geçmiş halde yapılan üçgen motiflerinin arasında hayvan ve insan figürü vardır. Hayvanın başına bağlı ipi elinde tutan insan figürü ellerini yukarıya doğru açmış halde tasvir edilmiştir (Belli & Bahşəliyev, 2001: 37). Nehecir ve Şahtahtı kurganlarının kromleksle çevrili olması, insanların dini düşünceleri ile ilgilidir. Nehecir kurganının iki kat kromleksle çevrili olması dikkat çekicidir. Birbiri içerisinde yer alan eş merkezli dairelerin Güneş'i temsil ettiği düşünülmektedir. İki kat olması bu dünya ve ahiret inancı ile ilgilidir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 69).

Kükü nekropolü, yaşayış yerinin kuzeydoğusunda ve Kükü şehrinin içerisinde. Nekropoldeki mezarlar kurganlardan oluşmaktadır. Kurganlardan ikisi yol yapımı esnasında dağılmıştır. Dağılmış kurganları V.B. Bahşəliyev incelenmiştir. Kurgan altı mezarları, dörtgen planlı ve toprağın içine açılan çukur şeklinde yapılmıştır. Mezar eşyalarını örten toprağın üzerinde ince kül katmanı vardır (Baxşəliyev V., 2006: 133). Defin işleminden sonra mezarın üstünde büyük bir ateş yakıldığı düşünülmektedir. Mezarda insan iskeleti yoktur. Mezarda bir tane boyalı küp, dokuz tane gri renkli çizgi desenli küp ve kâse vardır. Büyükbaş hayvana ait kemik buluntuları da vardır. Bunlar mezarın bir bölümüne koyulmuştur. Bu da defin işlemi sırasında mezara erzak koyulduğunu göstermektedir (Vəli

Baxşəli Oğlu, 2004: 66). İkinci mezarda boğa iskeleti vardır. Bu mezarda sadece gri renkli kil kaplar vardır. Onların bir kısmında nakış vardır. Kükü nekropolü M.Ö. III. binyılın sonu ve M.Ö. II. binyılın başına aittir (Baxşəliyev V., 2006: 133).

Sarıdere yaşayış yeri, Şahbuz bölgesinin, Kızıl Kışlak şehrinin güneybatısında, Küküçayı'nın sağ tarafında, yüksek bir tepe üzerinde ve 1500 m² alana sahiptir. Yaşayış yerinde medeni bir tepe tespit edilmemiştir. Orta Tunç dönemine ait yerüstü materyalleri ise el değirmeni, havanlar, monokrom boyalı ve sade kaplardan oluşmaktadır. Sarıdere yaşayış yerinin yakınlarında üç tane nekropol kayıt altına alınmıştır. Nekropollerden bir tanesi Orta Tunç dönemine aittir. Nekropol yol yapımı esnasında tamamen dağılmıştır. Sadece üç tane pembe renkli kâse tipli kap sağlamdır. Kapların üzerine kaba bir cila işlemi uygulanmış ama üzerlerine desen yapılmamıştır (Baxşəliyev V., 2006: 133). Orta Tunç dönemine ait olan Sarıdere nekropolü Küküçay ile Kuruçay'ın birleştiği bölgenin sol tarafındadır. Kurgan tipli mezar halk tarafından dağıtılmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 64).

Yaycı nekropolü, Şerur bölgesinde, Aşağı Yaycı şehri yakınlarındadır. Su kanalı yapılırken mezarların bir kısmı dağılmış ve monokrom boyalı kaplar tespit edilmiştir. Mezarlar zamanında incelenmediği için yeterli bilgiye sahip değiliz (Baxşəliyev V., 2006: 138). Yaycı nekropolünde ki çömlekler farklı motiflerden oluşmuştur. Zikzak çizgileri arasına dalgalı çizgiler yapılmıştır. Başka bir motifte ise baklava dilimi şeklinde yapılan motiflerin içine dalgalı çizgiler yapılmıştır. Baklava dilimlerinin alt köşesine damla gibi sarkaç motif yapılmıştır. Damla motif bu dönemin karakteristik motiflerindendir. Başka bir çömlekte bakla dilimi şeklindeki motiflerin arası zikzak çizgilerle doldurulmuştur. Baklava dilimlerinin üzerine kuş motifleri yapılmıştır (Belli & Bahşəliyev, 2001: 34-35). Küplerin üzeri kırmızı boya ile boyanmıştır. Küpün üst bölümünde geometrik desenler ve kuş motifleri vardır. Geometrik figürlerin arasına bazen yılan resmi de yapılmıştır. Üçgen desenlerin içine küçük daire motifler yapılmıştır. Küpün ağız kısmı dışa doğrudur. Bu tür küpler tahıl depolamak amacıyla yapılmıştır. Küpün yüksekliği 54,5 cm, tabanı 21 cm, gövdesi 44,5 cm ve ağız kısmının çapı 26,5 cm'dir. Badyanın üzeri de kırmızı boya ile boyanmıştır. Siyah boya ile geometrik motif yapılmıştır. Badya, geniş gövdeli, kalın duvarlı ve ağız kısmında dalgalı, kısa ve eğri çizgilerden oluşan desen vardır. Gövdesine elips şeklinde desen yapılmıştır. Desenlerin içine daire, dairenin içine dalgalı çizgiler çizilmiştir. Dalgalı çizgiler suyun sembolü olarak düşünülmektedir (Quliyeva Z., 2010: 73-74). Oğlankale, Kulalıtepe, Kalacık ve Kazancı yaşayış yerlerinde sadece keşif amaçlı inceleme

yapılmıştır. Bu yaşayış yerlerinde Orta Tunç dönemi için karakteristik olan boyalı çanak çömlek tespit edilmiştir. Fakat bina buluntuları daha sonraki döneme aittir (Baxşəliyev V., 2006: 136).

3.2.2. Karabağ Kültürü

Bu gruba ait olan yaşayış yerleri Mil-Karabağ, Köndelençay ve Kuruçay vadisine yerleşmiştir. Bu gruba ait yaşayış yerlerinde siyah renkli cilalı ve basma nakışlı keramika çoğunluktadır. Azerbaycan'ın güney bölgesi için karakteristik olan keramikler bu gruba aittir. Mil ovasında bulunan Üzerliktepe yaşayış yerinin en önemli olan tepesidir. Karabağ kültürü Borsunlu kurganları ile temsil edilmektedir (Baxşəliyev V., 2006: 144).

3.2.2.1. Karabağ Kültürüne Ait Yaşayış Yerleri ve Nekropoller

Üzerliktepe yaşayış yeri, 2014 yılının Kasım ayında Güney Kafkasya gaz boru hattının 335 km'sinde, boru hattını genişletme çalışmalarında tesadüfen bulunmuştur. Yaşayış yeri Şemkir bölgesinin Bayramlı köyü arazisinde yer almaktadır. Zeyem çayına tahminen 800-850 m uzakta ve iki tepe arasındadır. Üzerliktepe yaşayış yeri, Mil ovasında en geniş arkeolojik çalışmaların yapıldığı bölgedir. Ağdam bölgesinde yer almaktadır (Nəcəfov Ş., 2017: 69). Yaşayış yeri oval bir plan üzerine kuruludur. Kuzeyden güneye doğru en geniş olan binasının çapı 202 m'dir. Arkeolojik kazılar 484 m² alanda yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 144). Yaşayış yerinde üç medeni tabaka vardır. İlk başlarda yaşayış yerinin etrafına savunma duvarı yapılmamıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 83). Birinci tepede farklı amaçlarla kullanılan çukurlar vardır. Çukurların bir kısmı mutfak eşyaları ve külle doludur. Samanla dolu olan çukurlar hayvanlar içindir. Bu yaşayış yerinde direklerden yapılmış bina kalıntısı vardır. Binanın duvarları kalasla yapıp üzerine kil ile sıva çekilmiştir. Binanın çatısı ağaç kabuklarından yapılmış ve toprak olan zemine hasır serilmiştir. Zeminde kil kap parçaları, ocak ve ocağın içinde kilden yapılmış fırın kalıntısı vardır. Ocağın içindeki bütede donmuş metal çözeltisi vardır. Ocağın yakınlarında çay taşlarından yapılmış rende ve taştan kalıplar vardır. Bu bina K.X. Kuşnareva tarafından 'dökümcü evi' olarak adlandırılmıştır. Keramikler gri ve siyah renkte pişirilmiştir. Ev eşyaları cilalıdır. Kaplara çizme tekniği ile farklı motifler yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 144). Yaşayış yerinde çok sayıda el değirmeni vardır. El değirmenleri kayık ve oval şeklindedir.

Uzunlukları 10-45 cm, genişliği 15-30 cm ve kalınlığı 10-25 cm'dir. Renkleri kırmızımsı, turuncu, gri, mor, koyu kahve ve açık kahvedir. Çok sayıda ezgi taşı vardır. Onlar tuf ve bazalt taşından yapılmıştır (Nəcəfov Ş., 2017: 73-74). Orta tepe; ocak yerleri, erzak depoları ve arkeolojik materyalleri açısından zengindir. Tepenin kalınlığı 1,5 m'dir. Bu tepede bütün yaşayış yerini çevreleyen duvar kalıntısı vardır. Tuğladan yapılmış olan duvarın uzunluğu 35 m, genişliği 3 m ve yüksekliği 1 m'dir. Giriş kapılarından biri payandalarla güçlendirilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 145). Evler ağaç ve kil karışımı harçtan yapılmıştır. Zemine kil ile sıva yapılmıştır (Əliyev V., 2010: 78). Tavanı ahşapla kapatılmıştır. Zemindeki kül ve kömür kalıntısı yaşayış yerinde iki defa güçlü yangın çıktığını göstermektedir. Üçüncü tepe, savunma duvarının üzerine kurulmuştur (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 84). İkinci ve üçüncü tepenin keramik buluntuları K.X. Kuşnareva tarafından tek tipli olarak adlandırılmıştır. Bu tepede Üzerliktepe yaşayış yerine ait olan siyah keramiklerden farklı boyalı kaplar yapılmıştır. K.X. Kuşnareva'ya göre boyalı kapların ortaya çıkması çömlekçiliğin ilerlemesi ile ilgilidir. Fakat diğer araştırmacılara göre ise Üzerliktepe'nin siyah cilalı keramiğinden farklı olan monokrom boyalı kaplar başka bir kültüre aittir. Nahcivan-Urmiye havzasının boyalı kapları kuzeye doğru yayılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 145).

Yaşayış yerinin buluntuları kil kap ve taş aletlerden oluşmaktadır. Taş aletler, iy başlıkları, metal ve kemikten yapılmış ok uçları, zoomorfik materyaller, taştan yapılmış mühür, iğne ve bizlerden oluşmaktadır. Keramikleri siyah cilalı, gri, açık kırmızı, kahve renkli çömlek, kazan ve bardak tipli kaplardan oluşmaktadır. Bardaklar, ince duvarlı ve saf kilden yapılmıştır. Bardakların üzerinde sade nakış vardır. Yaşayış yerinde yayık, bardak, badya, maşrapa, kuze, güveç ve güğüm tipli kapların parçaları vardır. Küpler, kum, taş, toprak karışımı kilden yapılmıştır. Küplerin bir kısmında kil karışımına kireç taşı karıştırılmıştır. Kalitesiz hazırlanan çömlekler gelişmiş güzel sıcaklıkta pişirilmiştir. Badya ve bardak tipli kaplar saf kilden yapılmış ve çömlek çarkında hazırlanmıştır. Zeyemçay nekropolünde bu tip kaplar vardır (Nəcəfov Ş., 2017: 70). Metalden yapılmış iğne ve biz uçları kalitesiz yapılmıştır. Tunçtan yapılmış iğne ve biz uçlarının ölçüleri farklıdır. Tunçtan yaprak şeklinde yapılmış ok ucu vardır. Uzunluğu 2,2 cm'dir. Kemikten yapılmış ok ucunun uzunluğu 4,6 cm'dir. İy başlıklarının hepsi taştan yapılmıştır. Kilden yapılmış tekerlek modeli vardır. Taş aletler arasında bir tane mühür vardır. Kırmızı tuf taşından, piramit şeklinde yapılmıştır. Mührün üst tarafında ipi geçirmek için delik ve üzerinde gamalı haç motifi vardır. Çapı 2,4 cm'dir. Kilden yapılmış mühür haç şeklindedir. Üzerliktepe halkı

tarım ve hayvancılık yapmıştır. Hayvancılıkta yaylaya gitme geleneği vardır (Nəcəfov Ş., 2017: 74-75).

Karaköpektepe yaşayış yeri Erken Tunç tepesinin üzerindedir, 3 m'ye yakın kalınlığa sahip tepede Orta Tunç dönemine ait buluntular vardır. Yaşayış yerinde büyük kaya parçaları ve çay taşlarından yapılmış müdafa duvarına ait kalıntılar vardır. Genişliği 3 m olan duvarın, yaşayış yerini tamamen çevrelediği düşünülmektedir (İsmayılov, 1981: 27). Yaşayış yerindeki buluntular arasında kil kaplar çoğunluktadır. Onların çoğu gri ve siyah cilalı, damga nakışlıdır. Bu tepede tespit edilen kil kaplar oldukça azdır (Baxşəliyev V., 2006: 146). Kil kaplar dışında iy başlıkları, boncuklar, taştan yapılmış farklı iş aletleri, süs eşyaları ve kilden yapılmış küçük heykeller vardır. Süs eşyaları arasında akik taşından yapılmış boncuklar, tunçtan yapılmış yüzük ve küpeler vardır. Çakmaktaşıdan yapılmış oraklar ve el değirmenleri vardır. Obsidyen ve çakmaktaşıdan hazırlanmış ok uçları vardır (İsmayılov, 1981: 28). Kuruçay ve Köndelençay vadisinde Orta Tunç dönemine ait maddi kültür buluntuları Güneştepe, Hantepe, Uzuntepe, Meynetepe, Şomulutepe ve Kültepe yaşayış yerlerinde de vardır. Bu yaşayış yerlerinin keramiği gri veya siyah cilalı, basma nakışlıdır. Az sayıda olan monokrom ve polikrom boyalı kaplar Nahcivan-Urmiye havzası kapları ile benzetilmektedir (Baxşəliyev V., 2006: 147).

Karabulak nekropolü, Fuzuli şehrinin yakınlarında, Köndelençay'ın sağ tarafındadır. Mezar dağılmış haldedir. Bundan dolayı mezarın şekli ve defin geleneği hakkında bilgi sahip değiliz. İskelet tamamen dağılmıştır. Mezarda bütün halde kalan iki kap vardır (Baxşəliyev V., 2006: 147). Kaplardan biri kırmızımsı-gri renkli çanak şeklindedir. Çanak, küçük ağızlı ve kulpsuzdur. Ağız kısmı dışa doğru bükülmüş ve taban kısmı küçüktür. Bu çanak ince duvarlıdır ve saf kilden yapılmıştır. Büyük ihtimalle kap çömlek çarkında yapılmıştır. Çanağın yüzüne kemer şeklinde desenler yapılmıştır. Bu tür desenler kırık kap parçalarında da vardır. Kırık parçalardan biri geniş, kalın duvarlı, siyah renkli ve kabin boyun kısmına aittir. Kırık parçalardan biri de küçük ve siyah renkli olan kadehe aittir. Kadeh saf kilden, ince duvarlı ve geniş ağızlı yapılmıştır. Boğaz kısmı içe dönüktür. Kadehin her iki yüzü de cilalıdır (İsmayılov, 1981: 28). Borsunlu kurganındaki 12 nolu toprak kurgan, Erken Tunç döneminden Orta Tunç dönemine geçişin yaşandığı döneme aittir. 12 nolu kurganda keramik ve hançer vardır. 12 nolu kurganda gamalı haç sembolü dikkat çekmektedir. Borsunlu kurganlarının Orta Tunç dönemine ait keramik ve taş gürz buluntuları vardır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 11). 1 nolu kurgana ait mezar kamerası daire, 30 nolu kurganın

mezar kamarası dörtgen şeklindedir. Mezarlarda insan iskeleti, siyah cilalı kap ve diğer eşyalar vardır (Baxşəliyev V., 2006: 148). 1 nolu kurgan M.Ö. XVIII.-XVII yüzyıla aittir (Babayev, Cəfərov, & Cəfərova, 2017: 10).

3.2.3. Gemikaya Yaşayış Yeri

Gemikaya anıtı Nahcivan bölgesinde bulunan Ordubad ilçesinin merkezine yakındır ve denizden 3906 m yüksekliktedir (Halilov, 2011: 23). Gemikaya anıtı, deniz seviyesinden 3907 m yükseklikte olan Kapıcık zirvesinin güney ve batı yamaçlarında bulunan Nebiyurdu, Çamışölen ve Karankuş yaylasındadır. Gemikaya resimleri Karankuş yaylasında çoğunluktadır. Buranın denizden yüksekliği 3500-3700 m'dir. Tasvirler volkanik kayalar üzerine yapılmıştır. Bazı resimler Güneş ışığından kararmıştır. Gemikaya tasvirlerini ilk olarak 1965 yılında jeologlar keşfetmiştir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 182-183). Gemikaya resimleri ilk defa 1969 yılında kayıt altına alınmıştır. V.H. Aliyev, 1969-1971 yıllarında Gemikaya'nın güney kısmında, deniz seviyesinden 3500-3700 m yükseklikte yer alan Karankuş, Nebiyurdu ve Çamışölen yaylalarında yüzlerce kaya üstü resmi keşfetmiştir. 2001-2005 yıllarında yapılan çalışmalar sonucu iki binden fazla kaya üstü resim tespit edilmiştir. Bu taşların üzerine kadim insanlar hayat tarzını, dini görüşlerini anlatan ve düşüncesini yansıtan tasvirler yapmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 168). Kullanılan sembollerin arasında Güneş oldukça yaygındır. Güneş, daire, dairelerden etrafa yayılan ışık ve içerisinde nokta olan dairelerle temsil edilmiştir. Güneş motifinin boyalı ve gri renkli çömler üzerinde kullanımı yaygındır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 193). Gobustan ve Gemikaya yaşayış yerinde, Güneş tasviri, ışıklar içinde nokta veya çapraz çizgilerle, 4 bölüme ayrılmış daire şeklinde tasvir edilmiştir. Güneş'e ibadet etmek Tunç çağının bütün dönemlerinde vardır. Hayat kaynağı olan Güneş, baş Tanrı seviyesine yükselmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 180). Kadim insanlar hayattaki başarılarının doğa ve Güneş'e bağlı olduğuna inanmıştır. Özellikle tarım-hayvancılıkla ilgilenen kişiler Güneş'e ibadet etmiştir (Seyidov, 217: 411). Gobustan ve Gemikaya'da tasvir edilen diğer önemli figür ise gamalı haçtır. N. Müseyibov'a göre, haçla dörde bölünmüş olan Güneş, ışıklarını dünyanın dört tarafına yaymaktadır. Göyem dağındaki kaya üstü resminde, dörde bölünmüş daire ve dört insan tasvir edilmiştir. Bu tasvirin dünyayı koruyan tanrıları temsil ettiği düşünülmektedir. Hocalı-Gebedey kültürüne ait kil kaplar üzerinde yer alan insan, hayat ağacı, Güneş veya haç sembolleri bu inançla ilgilidir. Gemikaya tasvirlerinin birinde daire ikiye bölünmüştür. N. Müseyibov'a

göre bu, gece ve gündüzü temsil etmektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 194). Kaya üstü resimlerinde av sahneleri dikkat çekmektedir. Tasvirler arasında urgan veya torla yakalanmış dağ keçilerine ait resimler vardır. Dağ keçileri ikişer ikişer ve genelde karşı karşıya olacak şekilde tasvir edilmiştir. Resimler arasında kurtların keçilere saldırma sahnelerini anlatan resimler de vardır. Kaya üstü resimleri arasında boğa, geyik, kaplan, at ve köpek tasvirleri de vardır. Bazı hayvanlar, geometrik desenlerle bir arada kullanılarak resmedilirdi. Bu tür tasvirler daha çok boyalı kaplar üzerinde vardır (Baxşəliyev V., 2006: 168). Keçi ile ilgili efsaneler oldukça yaygındır. Orta Asya ve Sibirya'da yaşayan Türk halkı arasında Albastı, Al karsı keçi şeklinde tasvir edilmiştir. Tuvalılar aile ile ilgili tören yapacakları zaman, törende başı sarı olan keçi kullanmışlardır. Altaylılar, dağ keçisinin kemiğinin çocuğu kötü ruhlardan koruduğuna inanmıştır (Halilov, 2011: 24). Nahcivan'da boğa ile ilgili kaya üstü resimleri M.Ö. IV.-II. bin yıllarına aittir. Gemikaya kaya üstü resimlerinde genelde boğanın boynuzları hilal şeklinde yapılmıştır. Kavisli olan resimler de vardır (Halilov, 2012: 3). Gemikaya resimleri arasında boğa resimleri tek veya farklı hayvanlarla birlikte arabaya koşulmuş halde çizilmiştir. Gemikaya resimlerinde 40'dan fazla boğa araba ile birlikte tasvir edilmiştir (Halilov, 2013: 119). Araba resimlerinin bir kısmı dört tekerlekli, bir kısmı iki tekerlekli resmedilmiştir. Boğanın boynuzu, Orta Asya tanrılarının tacı ile benzerdir. Eski Doğu halkları arasında boğa totemi oldukça yaygındır. Mısır'da Tanrı Opus, Mezopotamya'da ise Şedu ve Lamassu boğayı temsil etmiştir. Türk halkı içinde boğa güç, kuvvet ve verimliliği temsil etmektedir (Halilov, 2011: 25). Yırtıcı hayvanların, pençeleri ile başka bir hayvana saldırma sahnesine ait tasvir de vardır. Bu tür resimler Mezopotamya, Orta Asya ve Karadeniz'de görülmüştür. Bir aslanın boğayı parçalamasını anlatan tasvir Diyarbakır'daki Ulu cami girişinde vardır (Halilov, 2013: 119). Gemikaya resimleri arasında insan tasvirleri dikkat çekmektedir. Onlar genelde ince çizgilerle yapılmış ve siluet şeklinde tasvir edilmişlerdir. İnsanların, başları yuvarlak ve yukarıya doğru, ayakları aralıklı veya dizleri üzerine bükülü ve elleri yukarıya doğru kaldırılmış halde tasvir edilmiştir. Resimler arasında insan ve keçi tasvirleri, av sahneleri dikkat çekmektedir. İnsanların başının üstünde tasvir edilen keçi motifleri büyük ihtimalle totemizmle ilgilidir. Tasvirler arasında dans sahneleri vardır. Bunlardan başına boynuzlu maske takmış insan tasviri, başka bir sahnede üç parmaklı insan tasviri vardır. Araştırmacılara göre bu sahneler mitoloji ile ilgilidir. Gemikaya tasvirleri arasında ayin amaçlı yapılan, yallı¹³ dansının anlatıldığı tasvir vardır.

¹³ Birbiri elinden tutarak, grup halinde yapılan Azerbaycan halk dansı. Atın yelesi. Yal yedirmek (bkz. Azərbaycan Lügəti, Cilt 4, s. 515, Bakü-2006).

Kızılburun yaşayış yerinde polikrom boyalı kap parçası üzerinde, iki çifte ait dans sahnesi vardır. Nahcivan'da özellikle Şerur bölgesinde, farklı yallı dans sahneleri vardır. Gemikaya resimleri arasında araba tasvirleri, sarkaç, üç dişli yaba ve gök cisimleri vardır. Bazen gök cisimleri hayvanlarla aynı kompozisyonda yer almıştır. Bu tür tasvirler büyük ihtimalle insanların inançları ve mitoloji ile ilgilidir (Baxşəliyev V., 2006: 169). Gemikaya'da dikkat çeken diğer sembol 'T' şeklindeki işarettir. Keramiklerde başak motifi vardır. Başakların arasında 'T' sembolü vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 199).

3.3. Son Tunç-Erken Demir Dönemi

Azerbaycan'ın Son Tunç dönemi, Erken Demir dönemi gibi karakterize edilir. Son Tunç döneminden Demir dönemine geçiş M.Ö. II. bin yılının ikinci yarısıdır. Azerbaycan'da, insanların hayatında sosyal-iktisadi ve medeni anlamda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu döneme ait yaşayış yerleri Nahcivan, Urmiye ve Zengezur'da vardır. Bu döneme ait yaşayış yerleri özelliği ve tipolojisine göre üç gruba ayrılarak incelenmektedir.

3.3.1. Son Tunç-Erken Demir Çağına Ait Yaşayış Yerleri

3.3.1.1. Vadide Yaşayış Yerleri

Kültepe-I yaşayış yerine ait tepenin 1,5-2,5 m aşağısındadır. Yaşayış yeri küçüktür. Burada kerpiç ve çay taşlarına ait buluntular vardır. Ama binaya dair bir buluntu tespit edilmemiştir. Ocakların etrafındaki küllerin arasında kil kap parçaları ve osteoloji buluntuları vardır. Nahcivan boyalı kaplarının dördüncü dönemi için karakteristik olan kil kaplar, Hocalı-Gedebey kültürünün özelliğini yansıtmaktadır (Baxşəliyev V., 2006: 181). Yaşayış yerinin dördüncü katı Erken demir (M.Ö. XI.-VIII) dönemine aittir. Tepenin kalınlığı 1,5 m, derinliği 1,5-2,5 m'dir. Evler çay taşı ve tuğladan yapılmıştır. Bazı evlerin zemini taş ile döşenmiştir. Yaşayış yerinde ocak yerleri, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara ait kemik buluntuları, kil kaplar ve taştan yapılmış iş aletleri vardır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 16-17). Kültepe-I için çaydanlık şeklindeki kaplar karakteristiktir. Erken Demir dönemine ait çaydanlıklar ise gövde şekli ve desenleri ile Tunç döneminden farklıdır. Çaydanlıkların ağız kısmına yapılan mantar şeklinde çıkıntı, Erken Tunç dönemi için

belirleyicidir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 126). Kültepe-II yaşayış yeri en üst tepededir. Bu tepe Son Tunç-Erken Demir dönemine aittir. Taş ve çığ kerpiçten yapılmış ama yıkılmış durumda olan duvar buluntusu, ocak yerleri, boyalı ve boyasız kil kaplar ve osteoloji buluntuları vardır. Gri renkli kil kaplar arasında, Hocalı-Gebedey kültürüne ait olan beyaz işlemeli, mantar şeklinde çıkıntısı olan kaplar çok sayıda vardır (Baxşəliyev V., 2006: 181). 2011 yılında yapılan kazı çalışmasında 35 cm kalınlığında kültür tepesi bulunmuştur. Bu tepede Son Tunç dönemine ait sade ve monokrom boyalı kil kap kırıkları tespit edilmiştir. Sade kaplar gri ve pembe renklidirler. Monokrom boyalı kaplar, kırmızı renkli, kalın duvarlı ve üzerinde 'S' sembolü vardır. Diğer monokrom boyalı kırık kap parçasının üzerinde yılan deseni vardır. Gri renkli kap kırıklarının üzerinde çizgi desenler vardır. Yaşayış yerinin batı-doğu istikametinde duvar buluntusu vardır. Duvar, çay taşı ve balçık karışımı harçtan yapılmıştır (Əliyev & Məmmədova, 2012: 115). Son Tunç ve Erken Demir dönemine ait olan tepesi sağlamdır ve Orta Tunç dönemine ait tepenin üzerine kurulmuştur. Şahtahtı yaşayış yerinde gri keramik çoğunluktadır. Bazı kil kapların üzerinde, Hocalı-Gebedey kültürü için karakteristik olan mantar şeklinde kulp vardır. Binalar dörtgen planlı, taş zemin üzerine pişmemiş kerpiçten yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 181). 2008-2009 yılında 1,20-1,25 m kalınlığındaki tepede, kil kaplar, demir bıçak ve hançer tespit edilmiştir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 20). Kızılburun adı verilen bu yaşayış yeri Bebek kasabasının yakınlarındadır. Aras çayının sol tarafında, Zengezur dağ silsilesinin Araz vadisi ile birleştiği bölgededir. Yaşayış yeri 1926 yılında A. Miller tarafından kayıt altına alınmıştır. Yaşayış yeri 2 hektardır. 1969 yılında O.H. Hebibullayev ve V.H. Aliyev bölgede arkeolojik çalışma yapmıştır (Baxşəliyev V., 2008: 82). Orta Çağ'da bu kültür tepesinin üzerine binalar yapılmıştır. Buna bağlı olarak Kızılburun yaşayış yerine ait buluntular dağıtılmıştır. Bundan dolayı inceleme yapılamamıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 127). Yaşayış yerine ait buluntular, taştan yapılmış iş aletleri, silahlar, gri, pembe ve siyah renkli keramik parçaları (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 19), büyükbaş hayvanlara ait kemik buluntularıdır. Taş aletler, çakmaktaşıdan yapılmış orak dişleri, obsidyenden yapılmış ok uçları, asmalar, gürz, tüf taşından yapılmış el değirmeni ve rendeler. Yaşayış yerindeki arkeolojik materyallere göre tarihlleme M.Ö. II.-I. binyılına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 82).

3.3.1.2. II Kale Yaşayış Yerleri

Bu yaşayış yeri, Gursulu çay vadilerinde ve dağlık arazidedirler. Bunların arasında Kazancı kalesinin özel bir yeri vardır. Kazancı kale yaşayış yeri, Culfa bölgesinde Kazancı köyünün kuzeyinde, Alince Çay'ın kıyısında yer almaktadır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 64). Nahcivan'a 36 km olan Kazancı kale iki kaleden oluşmaktadır. Kaleyi Alince Çay'ı ikiye ayırmıştır. Batı kısmındaki I. Kazancı kale, doğu kısmındaki II. Kazancı kale adını almıştır. 1984 yılında Kazancı barajı yapılırken I. Kazancı kalesine ait duvar dinamitle patlatılmıştır. II. Kazancı kalesinin denizden yüksekliği 1450 m'dir. Kuzey ve kuzeybatısında Alince Çay, güneyinde Şebe Dersi vardır. Kalenin uzunluğu 1650 m, ortalama genişliği 370 m'dir. Kale 610.000 m² alana kurulmuştur. Kalenin diğer bir özelliği de dört tarafının duvarla çevrili olmasıdır. Duvarın kalınlığı 2,7-3 m, şuan ki yüksekliği 1,5-2 m'dir. Duvar dörtgen şeklinde taşlardan yapılmıştır. Duvarın üzerinde kerpiç duvar yoktur. Kalenin kapısı doğu tarafta ve 3 m genişliktedir (Belli & Bahşaliyev, 2001: 29-30). Kalenin mimari özelliği esas alındığı zaman iki dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Birinci dönem, M.Ö. II bin yılının ortalarına ve ikinci yarısına aittir. Duvar uzun ve yerli taş bloklarla yapılmıştır. Duvarların dışında çıkıntı olan kısımlar vardır. Bu tür çıkıntılar Çalhankale'de de vardır. Kale duvarı incelenince defalarca restore edildiği anlaşılmıştır. İkinci döneme ait duvarlar, kalenin merkezinde toplanmıştır. M.Ö. I. binyılın ilk yarısına ait olan bu duvarlar yapım tekniğine göre Oğlankale duvarlarına benzemektedir (Baxşəliyev V., 2006: 185). Yaşayış yeri V.H. Aliyev rehberliğinde araştırılmıştır. 1991 yılında Nahcivan Bölgesel İlim Merkezi tarafında yapılan çalışmalarda. Orta, Son Tunç ve Erken Demir Çağ'ına ait çok sayıda boyalı keramik tespit edilmiştir. 1999 yılında bölgede geniş çaplı kazı çalışması yapılmıştır. Yaşayış yerinde çok sayıda keramik tespit edilmiştir. Bina buluntuları ise farklı dönemlere aittir. Düz taştan zikzak şeklinde yapılmış duvarları M.Ö. II. bin yıla ait olduğu söylenebilir. Bu tip binalar Şahtahtı yaşayış yerinde de vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 64). Kalenin diğer bir özelliği Orta Tunç Çağ'ından Erken Tunç Çağ'ına geçiş yaşanmasıdır. Yaşayış yerinde bulunan çanak çömlek parçalarının çoğu boya bezemelidir. Bunların sadece bir tanesi polikrom boyalı, geriye kalanlar monokrom boyalıdır. Kiremit astarlı çanak çömleklerin üzerine siyah boyayla yatay ve dikey şekilde dalgalı, düz çizgiler, içleri çizgilerle taranmış üçgen ve baklava şeklinde desenler ve konsantrik daireler yapılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 30).

Vayhır kalesi, Bebek bölgesinin, Vayhır şehrinin kuzeyinde yer almaktadır. Nahcivan'ın sol tarafındadır (Baxşəliyev V., 2006: 185). Denizden yüksekliği 1160 m'dir.

Vayhır kalesi savunma için elverişli bir konumdadır. Kale, Nahçıvan Çay'ının solunda ve Kızılboğaz geçidinde yer almaktadır. Sarp ve dik kayalar üzerinde yer almaktadır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 28-29). Kalenin yerleştiği dağın bitişiğinde dik taşlar olduğu için savunma duvarı yapılmamıştır. Diğer kısmında taşlarla örülmüş bir duvar vardır. Duvarlar arazinin yapısına göre yapıldığı için bazı bölgelerde zikzak şeklindedir. Kale duvarının kuzeybatısında dörtgen planlı burçlar vardır (Baxşaliyev V., 2006: 185). Kalenin giriş kapısı doğu kısmındadır. Girişi her iki taraftan da payandalarla sağlamlaştırılmıştır. Kalenin kuzey duvarı yakınlarındaki üç bölgeye burç yapılmıştır. Burçlardan ikisi dörtgen planlı diğer burç farklı yapıdadır (Halilov, Nisan 2014: 121). Kale duvarının içinde dörtgen planlı (9x5 m) bir bina buluntusu vardır. Onun duvarı taş ile örülmüş ve üzerine kil ile sıva yapılmıştır. Kalenin alanı 2 hektardan fazladır. Kalenin içinde arkeolojik materyaller oldukça azdır. Bundan dolayı kalenin hangi döneme ait olduğunu tam olarak anlamak zordur. Araştırmacılara göre, M.Ö. II. bin yılın ortalarına veya ikinci yarısına aittir (Baxşaliyev V., 2006: 185). Kalenin savunmasını güçlendirmek için doğudan batıya doğru uzun bir duvar yapılmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 65). Duvardaki taşlar kare şeklindedir. Taşların birbirine yapışması için aralarına çamur koyulmuştur. Duvar kalınlığı yaklaşık 2,35 m'dir. Çalhankale ve Kazancı kaleden farklı olarak taş duvarların üstüne kerpiçten yüksek duvar yapılmıştır. Kalenin doğusunda giriş kapısı vardır. Kapı 5 m genişliğindedir (Belli & Bahşaliyev, 2001: 29). D.E. Ahundov ve V.H. Aliyev'e göre, yaşayış yeri M.Ö. II. bin yılın sonu M.Ö. I. bin yılın başlangıcına aittir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 33).

Çalkankale kale, Bebek bölgesinin, Payız şehrinin kuzeyinde yer alan ulaşılması zor olan bir dağın üzerine kurulmuştur. Kale kuzey-güney yönünde akan Cehri çayının batısında ve denizden 1840 m yüksekliktedir. Çalhankale kalesine, Cehri çayının doğu ve kuzeyinden çıkmak mümkündür (Baxşaliyev V., 2006: 185). 1969 yılında O.H. Hebibullayev ve V.H. Aliyev tarafından incelenmiştir (Şahin qızı Əlibəyova, 2014: 33). Bu kalede arkeolojik materyaller tespit edilmemiştir. Büyük ihtimalle kale tehlike anında kullanılmıştır (Baxşaliyev V., 2006: 186). Kalenin savunma duvarının mimari özelliği zikzak planlı olmasıdır. Duvarın yapımında uzun taşlar kullanılmıştır. Taşların arası çamurla değil, küçük taşlarla doldurulmuştur (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 65). Kayalar üzerine kurulmuş olan kalenin savunma yönünden en zayıf bölümü olan güneyine, doğu-batı yönünde duvar yapılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 28). Doğu-batı yönünde olan bu duvarın uzunluğu 350-360 m'dir. Duvarın batı kısmı yüksek bir kayalık ile doğu kısmı ise dik kayalarla birleşmiştir. Kale duvarı yerin şekline uygun olarak yapılmıştır. Duvarın kalınlığı 2,3-2,7 m,

yüksekliği 2,5-2,7 m'dir. Kalenin, güneybatı ve güneydoğu yönünde olmak üzere iki kapısı vardır. Güneybatıdaki kapının eni 2,4-2,5 m, yüksekliği 3,1 m'dir. Kapının üzeri sal bir taşla örtülmüştür. Kapı girişi her iki taraftan da payandalarla güçlendirilmiştir. Kale duvarının iç kısmında duvara bitişik ve üç odalı bina kalıntısı vardır. Dörtgen planlı olan binanın duvar kalınlığı 1-1,2 m'dir. Kale duvarının güneyinde dörtgen planlı ev kalıntıları vardır. Taş temel üzerine yapılmış bu evlerin içi toprak doludur. Arkeolojik materyaller olmadığı için buranın tarihlendirilmesi oldukça zordur (Baxşəliyev V., 2006: 186). Kalenin merkezindeki dörtgen planlı binanın, yönetim merkezi olduğu düşünülmektedir. Ama bölgede arkeolojik kazı yapılmadığı için bina ile ilgili net bilgi verilememektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 65). Çalhankale'nin en önemli özelliği duvarlarında testere şeklinde çıkıntıların olmasıdır. Duvarın hem iç hem dış kısmında testere şeklinde çıkıntılar vardır. Kalede herhangi bir çanak çömlek buluntusu tespit edilmemiştir (Belli & Bahşəliyev, 2001: 20). V.H. Aliyev'e göre Çalhankale yaşayış yeri M.Ö. XVII.-XVI. yüzyıla aittir. C.E. Xəlilov'a göre, Azərbaycan'da siklop tipli bina yapımı M.Ö. II. bin yılın ortalarında başlamıştır. Türk arkeolog Oktay Belli ve Veli Sevin'e göre, kale duvarı M.Ö. XV. yüzyıla aittir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 65).

Karabağlar Gâvur kalesi, Kengerli bölgesinin Karabağlar köyünden 3 km kuzeydoğuda yer almaktadır. Küçük Kafkas dağlarının eteğinde Damlama yaşayış yerine yakındır. Yaşayış yeri 2 hektardır. Bölge kuzey, güney ve batıdan sarp kayalarla çevrilidir. Kalenin savunma duvarları büyük taşlarla, aralarına harç benzeri herhangi bir malzeme kullanılmadan yapılmıştır (Halilov, 2014: 122). Duvarın uzunluğu 200 m, genişliği 3-3,5 m'dir. Giriş kapısı güneydedir, genişliği 3,2 m'dir. Yaşayış yerinde siyah ve gri renkli keramik parçaları vardır. Araştırmacılara göre M.Ö. II. bin yılın sonu M.Ö. I. bin yılın başlangıcına aittir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 34).

Kengerli bölgesinin Karabağlar köyünün kuzeydoğusunda yer alan Kalacık yaşayış yeri 30 hektardır. Asnı çayının ikiye ayırdığı bölgenin merkezinde Narin kale vardır. Narin kale ve etrafındaki yaşayış yerlerinin mimari planı dörtgen ve daireseldir. Yaşayış yerinin giriş kapısı güneydedir. Yaşayış yerinin etrafı kale duvarları ile çevrilidir. Kale duvarlarının burçları oval planlıdır (Halilov, 2014: 128). V.H. Aliyev, M.M. Seyidov, 1970 yılında bölgede çalışma yapmıştır. 1970-1980 yıllarında yaptıkları çalışma sonucu 3 m kalınlığında kültür tabakası tespit etmişlerdir. Yaşayış yerine ait duvarın yapımında, uzunluğu 1,5-3 m,

genişliğı 1-2 m olan taşlar kullanılmıştır. Yaşayış yerinin Orta Tunç çağından Erken Tunç çağına kadar kullanıldığı anlaşılmıştır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 41).

Sumbatan yaşayış yeri, Ordubad bölgəsinin Sabir köyünün güneybatısında və Gilan çayının sağ kıyısındadır. Yaşayış yerinin üç tərəfi dağlarla çevrili və alanı 5 hektardır. 1976 yılında kayıt altına alanın bölgənin, XX. yüzylın 80'li yıllarında M.Ö. I. bin yılın başlangıcına ait olduğu təspit edilmişdir (Halilov, 2014: 129). 2008-2009 yıllarında bölgədə çalışma yapılmışdır. Yaşayış yerinde 50 cm kül buluntusu vardır. Külün içində kil kaplar, çay taşları və hayvan kemikleri vardır. Bükükbaş hayvan kemikleri çoğunluktadır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 42).

3.3.1.3. III Mevsimsel Karakterli Yaşayış Yerleri

Bu tip yaşayış yerleri genellikle Şahbuz bölgəsindədir. Mevsimsel olduğu için buluntular azdır. Şahbuz bölgəsindəki Karababa köyünün kuzeydoğusunda və Nahcivan'ın solunda yer alan Şamlar yaşayış yeri, batıdan Nahcivan çayı ilə doğudan Kuruçay ilə çevrilidir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 129). V.B. Baxşəliyev, 1987 yılında bölgəyi kayıt altına almışdır. O'nun rehberliğinde yapılan araştırmalar sonucu yaşayış yeri 1500 m² olarak təspit edilmişdir. Yaşayış yerinde ocak yerleri, el değirmeni, havanlar, gri və pembe renkli keramik buluntuları təspit edilmişdir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 25). Yaşayış yerinin doğusundan sel gəlmişdir. Selin etkisi ilə mezar ortaya çıkmışdır. Mezardan Erken Demir dönemi için karakteristik olan gri renkli, kabarıq gövdeli çömlekler çıkmışdır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 129). Gri renkli keramikler küp və kâse, pembe renkli keramikler küp, kâse və badyalardır. Pembe renkli keramikler pişirilmelerine göre farklılık gösterir. El değirmenleri pembe renkli tuf taşından hazırlanmışdır. Yaşayış yerinde oval şeklinde ocak yeri vardır. Ocağın etrafında gri və pembe renkte pişirilmiş keramik parçaları vardır. Pembe renkli keramik sayısı çoğunluktadır. Materyallerin analizine göre yaşayış yeri M.Ö. IX.-IV. yüzyıla aittir (Baxşəliyev V., 2008: 244).

Kükü-I yaşayış yeri, Şahbuz bölgəsində, Kükü köyü arazisinde və Kükü çayının sağındadır. Arazinin bir tərəfi dağ, diğər tarafında derin dereler vardır. Yaşayış yeri ilk dəfə 1986 yılında kayıt altına alınmışdır. Araştırma 74 hektarlık alanda yapılmışdır. Ama yaşayış yerinde düzgün planlı ev buluntusu təspit edilmemişdir. Arazinin yapısına uyğun olarak yapılmış bir duvar buluntusu vardır. Duvar kalıntısı dörtgen planlı çukur eve aittir (Fərman

Oğlu Xəlilov, 2013: 22-23). Bazı bölgelerde büyük taşlarla örülmüş duvar kalıntısı vardır. Duvar buluntuları bazı yerlerde 50 m uzunluğdadır (Baxşəliyev V., 2008: 239). Erken Demir dönemine ait gri, pembe renkli keramik parçası vardır. Keramik ince kum karışımı kilden yapılmıştır. Orta derecede pişirilmiştir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 129). Gri renkli kaplar, küp ve kâse tiplidir. Küpler kalın duvarlı, ince kum karışımı kilden hazırlanmış ve gri renkte pişirilmiştir. Ağız kısmı dışa doğrudur. Kâse tipli kaplar, silindir-koni şeklinde, gri renkli ve kaliteli pişirilmiştir. Her iki yüzde harmanlanmıştır. Pembe renkli kaplar kâse ve çömlek tiplidir. Çömlek, kalın kum karışımı kilden hazırlanmıştır. Kalitesiz pişirilmiştir. Dış yüzü kertiklerle desen yapılmıştır. Kâse tipli kabın ağzı ray şeklindedir. İnce kum karışımı kilden hazırlanmış ve pembe renkte pişirilmiştir. Buluntular arasında el değirmeni vardır. Keramikler küp, kâse ve badyalardan oluşmaktadır. Yaşayış yerinin yer üstü materyalleri M.Ö. II.-I. bin yıla, çukur evden çıkan buluntular M.Ö. I. bin yılın başlangıcına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 239).

Kükü-II yaşayış yeri, Şahbuz bölgesinde, Kükü çayı ile Zırmel çayın birleştiği yerdedir. Yaşayış yeri 6400 m²'dir. Etrafı zengin bitki örtüsüne sahip arazilerle çevrilidir. Yaşanan sel felaketinden dolayı, bölgede dere izleri vardır. Bölge 1990 yılında V.B. Baxşəliyev tarafından kayıt altına alınmıştır. Yaşayış yerinde çok az kültür tepesi olduğu kaydedilmiştir. Dörtgen planlı ev buluntusu vardır. Evin duvarları bir veya iki büyük taş ile bazen bitişik bazen aralıklı yapılmıştır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013, s. :23). Bu evler büyük ve 35 m² alana sahiptir. Keramikler pembe renklidir. İnce kum karışımından hazırlanıp pembe renkte pişirilmiştir. Keramik parçalarının bir kısmının üstünde kırmızı renkte boya vardır (Baxşəliyev V., 2008: 240). Yaşayış yerinde gri renkli keramik parçaları da tespit edilmiştir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 23).

Sarıdere yaşayış yeri, Şahbuz bölgesinin Kızıl Kışlak köyü yakınlarında Kükü çayının sağ tarafında yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Yaşayış yeri oval planlıdır, 1500 m² alana sahiptir. Yaşayış yeri iki teras üzerine kurulmuştur ve zengin bitki örtüsüne sahiptir. Etrafında dereler vardır (Baxşəliyev V., 2008: 237). Bölgede keramik, el değirmeni, obsidyenden ok uçları vardır. Yaşayış yeri Orta Tunç döneminden Erken Demir dönemine kadar kullanılmıştır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 25). Yaşayış yerine yakın iki tane nekropol vardır. Birinci nekropol kurgan tiplidir. Kurganların çapı 1,5 m, yüksekliği 1-1,5 m'dir. Kurganlardan biri halk tarafından dağıtılmıştır. Mezarlardan çıkan keramikler ince kum karışımı kilden yapılmış, kaliteli pişirilmiş ve yüzeyleri cilalıdır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004:

129). Keramikler gri ve pembe renklidir. Pembe renkli kil kaplar küp, kâse ve kapak parçalarından oluşmaktadır. Bu kaplar, ince kum karışımı kilden yapılmış, iyi yoğrulmuş ve kaliteli pişirilmiştir. Gri renkli kaplar küpe ve kâse tipli kapların parçalarından oluşmaktadır. Bu kaplar ince kum karışımı kilden hazırlanmış ve kaliteli pişirilmiştir. Gri kapların arasında siyah cilalı ve şekilsiz olan kap parçaları vardır. Buluntular arasında el değirmeni vardır. El değirmenleri gri ve siyah renkli tuf taşından hazırlanmıştır. Kayık şeklindedirler. Buluntular arasında obsidyen parçaları çoğunluktadır. Yaşayış yeri M.Ö. III.-I. binyılına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 238). Yaşayış yerinin güney kısmında Kolani nekropolü vardır (Baxşəliyev V., 2006: 188).

Karnıyarık yaşayış yeri, Şahbuz bölgesinin, Kolani şehri yakınlarında, Nahcivan'ın solundadır. Küçük Kafkas dağ silsilesinin çaya doğru uzanan yüksek kısmındadır. Kadim ticaret yolunun yakınlarındadır. Etrafında dereler akmaktadır. Zengin bitki örtüsüne sahiptir. Kuzeydoğusunda küçük Kafkas dağları, kuzeybatısında Nahçıvan çayı vardır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 24). 1987 yılında V.B. Baxşəliyev tarafından kayıt altına alınmıştır. Bölge 6200 m²'dir. Etrafında derelerle çevrilidir. Kuzeydoğu tarafında dar bir alanda dağ vardır. Arazi girintili çıkıntılıdır (Baxşəliyev V., 2008: 241). Medeni tepe uzun süre aşınmaya maruz kaldığı için dağılmıştır. Yerüstü materyalleri pembe ve gri kil kap parçaları, el değirmeni, havan ve obsidyen parçaları (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 129) ve silahlardır. Pembe renkli kaplar küplerdir. İnce kum karışımı kilden yapılmışlardır. Küpler bazen kaliteli bazen geliş güzel ve pembe renkte pişirilmiştirlerdir. Küpler ağız şekillerine göre birbirlerinden farklıdır. Küplerin boğaz kısmı koni şeklinde gövdesi kabarıktır. Bazı küplerin üzerine kırmızı boya ile bazen uzun kertiklerle desen yapılmıştır. Gri renkli keramikler küp ve kadeh parçalarından oluşmaktadır. İnce kum karışımı kilden hazırlanıp kaliteli pişirilmiştirlerdir. Küplerin ağız şekilleri birbirinden farklı, boğaz kısmı koni şeklinde, gövdesi kabarıktır. Küplerin üzerine siyah boya ile cila yapılmıştır. İş aletleri tuf ve obsidyenden hazırlanmıştır. Bunlar, el değirmeni, orak dişleri, iy başlığı, ok uçları ve kaşığıdır. Ok uçları obsidyenden yapılmıştır ve iki tanedir. Ok ucu üçgen şeklindedir. Yaşayış yeri M.Ö. I. bin yılın başlangıcına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 241-242).

Babatepe yaşayış yeri, Şerur bölgesinin Yurtçu köyünün batısında yer almaktadır. Yaşayış yerinin güneydoğu ve güneybatısı dağla çevrilidir. Bölge 0,5 hektar alana sahiptir. Yaşayış yeri 1983 yılında kayıt altına alınmıştır. Yaşayış yerinde kül buluntuları vardır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 25). Yaşayış yerinin Erken ve Orta Demir dönemine ait

buluntuları vardır. Bunlar, havan, el değirmeni, gri ve boyalı keramik parçalarıdır. Yaşayış yerinin doğusunda Son Tunç ve Demir dönemine ait nekropol vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 127).

Yurtçu yaşayış yeri, Yurtçu köyünün güneybatısında yer alan tepenin üzerine kurulmuştur. Yaşayış yeri 2 hektardır. 1983 yılında kayıt altına alınmıştır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 26). Yerüstü materyalleri kil kap parçaları ve taş aletlerinden oluşmaktadır. Yaşayış yeri iki döneme ayrılarak incelenmiştir. Birinci dönemde Erken Demir dönemine ait kil kapları ve iş aletleri vardır. Keramik buluntuları küp ve kâse tipli kapların ağız ve gövdesine ait farklı parçalardan oluşmaktadır. Kaplar pembe ve gri renkte pişirilmiştir. Pembe ve gri renkli keramikler, ince kum karışımı olan kilden hazırlanıp, kaliteli pişirilmiştir. Pembe renkli bazı keramiklere kırmızı renkte engop işlemi uygulandıktan sonra üzerine cila yapılmıştır. Küpler gri renklidir. Küplerden birinin üzerinde kuş resmi vardır. Arkeolojik materyallere göre yaşayış yeri M.Ö. X.-VIII. yüzyıla aittir (Baxşəliyev V., 2008: 211).

3.3.2. Son Tunç-Erken Demir Dönemi Kurgan ve Nekropoller

Çalhankale kurganları, Kengerli bölgesinin şimdiki Çalhankale şehrinin yakınlarındadır. Kurganlar koni şeklindedir. Kurganın yüksekliği 1,2 m, çapı 8-10 m'dir. 1963 yılında kurganlardan üçü tesadüfen bulunmuştur. Kurgana ait materyaller tunçtan yapılmış silah, süs eşyalarıdır. 1976 yılında kurgan materyallerini V.H. Aliyev yayımlamıştır (Baxşəliyev V., 2008: 224-225). Bu kurganlar için tek defin karakteristiktir. Nekropolde olan üç kurgan kazı çalışmaları esnasında dağılmıştır. Dağılmış kurganlar V.H. Aliyev tarafından incelenmiştir. Kurganların mezar kamerası dağıldığı için incelenememiştir. 1 nolu kurganda gri ve monokrom boyalı kaplar, yaprak şeklinde tunç mızrak ucu vardır (Baxşəliyev V., 2006: 138). Bazı araştırmacılar yaprak şeklindeki mızrak ucunun, mızrak değil bıçak olduğunu söylemektedir. Bu fikri desteklemeyen araştırmacılar ise yaprak şeklindeki mızrak ucunun iri ve derisi kalın hayvanları avlamak için kullanıldığını söylemektedir (Məcid İsgəndər oğlu, 2014: 25). 2 nolu kurganda gri ve monokrom boyalı kaplar, tunç hançer, mızrak ucu, tunçtan çengel iğne, boncuklar ve kurdele şeklinde eşya parçası tespit edilmiştir. 3 nolu kurgan tamamen dağılmıştır. Burada gri renkli ve monokrom boyalı kap parçaları ve boncuklar tespit edilmiştir. V.H. Aliyev tarafından incelenen 4 nolu kurganın höyüğü taş

karışımı topraktan yapılmıştır. Çapı 10 m, yüksekliği 1,2 m'dir. Kurgan höyüğünün altında olan toprak mezar, dörtgen planlı ve yönü doğu-batı istikametindedir. Mezarın ölçüsü 1,3x0,6x1 m'dir. Burada siyah cilalı birkaç kil kap parçası tespit edilmiştir. V.H. Aliyev, Çalhankale kurganının M.Ö. XVIII.-XVII. yüzyılına ait olduğunu söyler (Baxşəliyev V., 2006: 138).

Kızılburun nekropolü, Yaşayış yerinin kuzeybatısında yer alır. 1926 yılında nekropolde kazı yapılmıştır. Nekropolde Erken Demir dönemine ait taş sandık tipli mezarlardan birini İ.İ. Meşşaninov, diğer iki mezarı A.A. Miller araştırmıştır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 45). Mezarlar dörtgen şeklinde ve düz sal taşlarından yapılmıştır. Mezarın üstü yan yana koyulan iki sal taşla kapatılmıştır. Mezarda süs eşyaları, kil kaplar ve silah vardır. Fakat bu eşyalar üzerinde inceleme yapılmamıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 127).

Kalacık (Karabağlar) nekropolü, yaşayış yerinin güney ve kuzeyinde iki tane nekropol vardır. 12 hektardan fazla alana sahiptir. Nekropolde, birbirinden bağımsız ama eş zamanlı iki mezar vardır (Baxşəliyev V., 2006: 183). Kuzeyde yer alan nekropolde, bazı kurganlar kromleksle çevrilidir. Kurganların mezarları taş sandık tiplidir. Mezarlar büyük sal taşları ile yapılmıştır. Mezarın üzeri bu taşlarla kapatılmıştır (Baxşəliyev V., 2008: 223). Fakat kurganların hiç birinde insan iskeleti yoktur. Nekropol'e ait materyaller Orta ve Son Tunç dönemine aittir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 55). Kuzeydeki nekropolde pembe ve gri renkte pişirilmiş kil keramikler ve tunç eşyalar vardır. Keramikler ince kum karışımı kilden hazırlanmış ve gri renkte pişirilmiştir. Keramikler kâse, küpe, çaydanlık v.b. kaplardır. İskeletsiz mezarlar Orta ve Son Tunç dönemi için belirgindir. Bu nekropol M.Ö. III.-I. bin yıla aittir (Baxşəliyev V., 2008: 224). Güneyindeki nekropolde, insan iskeleti, çok sayıda mezar eşyaları olan taş kabin ve toprak mezarlar vardır. Yurtçu şehri yakınlarında taş kutu mezarları olan nekropol vardır (Baxşəliyev V., 2006: 183). İskelet bükülü halde kuzeybatı yönüne doğru defnedilmiştir. Etrafına tunç eşyalar ve kil kaplar koyulmuştur. Kaplar küp, kâse ve çaydanlık tiplidir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 56). Bu eşyalar Son Tunç ve Erken Demir dönemine aittir (Baxşəliyev V., 2006: 183). Keramikler ince kum karışımı kilden hazırlanıp, gri renkte pişirilmiştir. Bazı keramiklerin kilinde iri taneli kil kullanılmıştır. Dış yüzeyleri harmanlanmıştır. Yüzeylerine çizgi ve damga vurulmuş şeklinde desenler yapılmıştır. Kapların içinde konnellyur süslü kaplar da vardır. Tunç eşyalar; yüzük, çengel iğne ve kolyedir. Buluntular arasında uçları yılanbaşı olan bilezikler ve üst kısmı koyun başı

ile tamamlanmış tunçtan çengel iğne vardır. Nekropol, materyallere göre M.Ö. II. bin yılın sonu, M.Ö. I. bin yılın ilk yarısına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 224).

Sarıdere-II nekropolü, Küçük çayın sağında ve Kızıl Kışlak köyüne ait arazidedir. Nekropoldeki mezarlar kurgan şeklindedir. 1987 yılında V.B. Bahşəliyev'in tesadüfen tespit ettiği kurganın uzunluğu 1,5 m, genişliği 0,9 m (Baxşəliyev V., 2008: 261), çapı 1,5 m, yüksekliği 1-1,5 m'dir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 54). İskelet kerpiçle sıva yapılmış zeminin üzerine defnedilmiştir. Mezarda gri renkte pişirilmiş kâseye ait parçalar vardır. Tüf taşıdan yapılmış alet vardır. Kil kabın analizine göre M.Ö. II. bin yılın sonlarına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 262-263). Sarıdere-III nekropolü, Küçük çayın sağında, Şahbuz bölgesinin Kızıl Kışlak köyüne ait arazidedir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 54). İkinci nekropolün kuzeydoğusundadır ve kurganın bir kısmını sel suları dağıtmıştır. Nekropolü V.B. Bahşəliyev incelemiştir (Baxşəliyev V., 2006: 263). Bu nekropolde 7 tane mezar vardır. Mezarlar taş kabinden oluşur, yanlarında iki tane sal taşı koyulmuş ve üzeri taş levha ile örtülmüştür. Bazı mezarların duvarı çay taşları ile örülmüştür. Nekropoldeki bütün mezarlarda toplu gömme vardır. Mezarların birinde köpek iskeleti, ikisinde sincap başı vardır. Şüphesiz bu, hayvanlara olan inançla ilgilidir. Mezarlarda Hocalı-Gebedey kültürü için belirleyici olan kil kaplar (Baxşəliyev V., 2006: 189) ve çok sayıda tunç eşya vardır (Baxşəliyev V., 2006: 190). Mezarda gri renkte pişirilmiş keramikler vardır. Az sayıda pembe renkli keramik vardır. Bazı mezarlarda tunçtan yapılmış kolye, küpe ve yüzük vardır. 7 nolu mezarın materyalleri arasında altı tane obsidyenden yapılmış ok uçları vardır (Baxşəliyev V., 2008: 263). Bu materyaller M.Ö. XII.-X. yüzyıla aittir (Baxşəliyev V., 2006: 190).

Hakkıhlık nekropolü, Şahbuz bölgesinin, Külüs şehri yakınlarında ve Külüs çayının sol tarafında yüksek bir tepenin üzerindedir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 51). 1979 yılında V.H. Aliyev ve A.Q. Seyidov tarafından keşif kazısı yapılmıştır. Nekropolde, mezarlar taş sandık şeklinde, mezar duvarları farklı tekniklerle yapılmıştır. Mezarlar, bir yamaçta yer aldığı için zamanla aşınmaya uğramış ve dağılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 190). 1990 yılında mezarlarından ikisi V.B. Bahşəliyev tarafından incelenmiştir. Nekropoldeki mezarlardan biri kuzeydoğudan güneybatıya doğru yönelmiştir. Diğer mezar ise kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yönelmiştir. Mezarların duvarı taş ile örülmüştür. Mezarın üstü büyük sal taşı ile kapatılmıştır. Mezarlarda iskelet vardır. İskeletlerin ikisi de mezar kamerasının güneydoğu tarafına defnedilmiştir. Mezarda çok sayıda gri ve pembe renkli

keramikler vardır. Burada, hayvan ve kuş figürleri, osteoloji buluntuları (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 52), tunç hançer ve çok sayıda akik taşından boncuk vardır. Hançer üçgen şeklindedir (Baxşəliyev V., 2008: 263-264). Dağılmış halde olan mezarların materyalleri toplanmış ve araştırma yapılmıştır. Mezarlarda toplu gömülme görülmüştür. Kıl kaplar, Hocalı-Gebedey kültürünün özelliklerini taşımaktadır. Arkeolojik materyallere göre, nekropol M.Ö. II. bin yılının sonu, M.Ö. I. bin yılının öncesine aittir (Baxşəliyev V., 2006: 190).

Kolani nekropolü, Şahbuz bölgesinin Kolani köyü yakınlarında, Nahcivan'ın solundadır. Nekropol 1986 yılında V.B. Baxşəliyev tarafından kayıt altına alınmıştır. 1986-1988 yıllarında V.B. Baxşəliyev ve V.H. Aliyev, nekropolde 16 mezar incelemiştir (Baxşəliyev V., 2008: 266). Nekropol iki terası olan, uzun ve dar tepenin üzerindedir. Mezarlar taş kutu şeklinde, genelde dörtgen şeklinde ama bazıları oval şeklindedir. Mezarların etrafında büyük sal taşları vardır (Baxşəliyev V., 2006: 188). Bazı mezarların duvarları çay taşları veya kaya parçaları ile örülmüş ve üstleri birkaç tane sal taşı ile örtülmüştür. Kapaksız olan mezarlar da vardır. Kolani nekropolünde ait mezarlar, halk arasında birlik beraberliğin olmadığını göstermektedir. Çünkü mezarların yapım tekniği ve mezar eşyaları arasındaki farklar bunu göstermektedir. Büyük mezarlardan birinde mitolojik resimler vardır. Bu mezarın kabile reisine ait olduğu düşünülmektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 132). Kolani nekropolünde genelde toplu gömülme karakteristiktir. Fakat bazı mezarlarda insan iskeleti yoktur (Baxşəliyev V., 2006: 189). Mezarda çok sayıda kil kaplar, tunç silah, süs eşyaları, obsidyenden yapılmış ok uçları, akik ve istiridye kabuğundan yapılmış boncuklar vardır. Keramikler pembe ve gri renklidir. İnce kum karışımı kilden yapılmışlardır. Keramikler genelde kaliteli pişirilmiştir. Ama bazen gelişi güzel pişirilen, üzerine siyah boya ile cila yapılan keramikler de vardır. Tunçtan küpe, yüzük, kolye, bilezik, taç, boncuk, düğme ve kuş figürleri vardır. Süs eşyaları arasında akik ve pasta boncukları ile yapılmış kolye ve istiridye kabuğundan yapılmış küpe dikkat çekicidir. Mezarda toplam 7 tane hançer vardır (Baxşəliyev V., 2008: 267-268). Kolani nekropolündeki arkeolojik materyaller, Hocalı-Gebedey kültürü için karakteristik olan materyaller ile benzerdir (Baxşəliyev V., 2006: 189).

Merdangöl nekropolü, Ordubad bölgesinde Gilançay'ın sağ tarafındadır. Sabirkent ve Kelenderkent köylerinin yakınında, Haraba-Gilan şehrinin batısındadır. Yaşayış yeri 1982-1985 yıllarında keşfedilmiştir. Q.M. Aslanov, B.İ. İbrahimov ve S.M. Kaşıkay

nekropolde inceleme yapmıştır. Bu nekropolün mezarları mozole şeklindedir. Mezarların sunakları vardır. Sunakların uzunluğu 2 m, genişliği 1,5 m ve derinliği 0,8 m'dir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 47). Nekropolde, pembe ve gri renkli keramika vardır (Baxşəliyev V., 2008: 117). Boya ile süslenmiş kaplar azdır (Baxşəliyev V., 2006: 190). Demir eşya parçaları, tunçtan yapılmış süs eşyaları ve çok sayıda boncuk vardır. Boncuklar arasında beyaz taştan hazırlanmış, silindirik şeklinde olan mühürler vardır (Baxşəliyev V., 2006: 191). Merdangöl nekropolü M.Ö. IX.-VIII. yüzyıla aittir (Baxşəliyev V., 2008: 117).

Muncuklutepe nekropolü, Nahcivan şəhrinin 64 km güneyinde (Belli & Sevin, 1999: 35), Ordubad bölgəsinin Sabirkent, Kelenterdize köyü yakınlarında və Halıkeşan çayının doğusundadır. Nekropolü, Q.M. Aslanov, B.İ. İbrahimov və S.M. Kaşkay incelemiştir. 1972-1982 yıllarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu 1600-1700 m² alanda 33 tane mezar tespit edilmiştir (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 49). Nekropol 60x40 m olan oval tepe üzerindedir. Sal taşları ile yapılmış olan mezarların batı, bazı mezarların kuzey yönünden giriş yolu vardır. Girişin ön tarafına düz taşlardan yapılmış sunak yerleştirilmiştir. Mezarların ve sunakların üstü düz sal taşları ile kapatılmıştır. Kolektif defin geleneği vardır. Defin esnasında önceden defnedilen kişinin yönü ve defin şekli bozulmuş olabilir. Hiç dokunulmamış olan iskeletlere göre, sağ böğrüne üstüne bükülü şekilde defnedilmiştir. Mezarlarda siyah-gri, sarı-pembe renkli keramik, silah, tunç ve demirden hazırlanmış süs eşyaları ve çok sayıda boncuk vardır. Sunak ve keramiklere göre nekropol M.Ö. VIII.-VI. yüzyıla aittir (Baxşəliyev V., 2008: 110-111). Bu tarihlendirme mezar buluntularının Kafkasya bölgesi mezar buluntularına benzediği için yapılmıştır (Belli & Sevin, 1999: 35).

Karabulak kurganı, Şərur bölgəsinin Mahta köyünün kuzeydoğusundadır. Kurganın 5 hektarlık alanı vardır (Fərman Oğlu Xəlilov, 2013: 56). 1896 yılında A.A. İvanovskini, 5 mezar ve taş kabinlerde kazı çalışması yapmıştır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 14). Kurganların çapı 3-5 m, yüksekliği 1-1,5 m'dir, koni şeklinde yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2008: 39). Bu kurgan, Karabağ'ın diğer kurganlarından biraz farklıdır. Kurganlardan birine sedef ve altın kakma ile süslenmiş birçok süs eşyası ile develer gömülmüştür (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 14). Köndelençay'ın sağ tarafında yer alan 5 nolu kurganda 3 insan iskeleti, 2 deve iskeleti vardır. İskeletin etrafında tunç silah, altın eşyalar ve kil kaplar vardır. Arkeolojik materyallerin tamamı Hocalı-Gebedey kültürüne aittir (Baxşəliyev V., 2006: 200). Keramikler, ince kum karışımı kilden, gri renkte ve kaliteli pişirilmiştir. Kaplar;

çaydanlık, şişe ve kâsedir. 1989'da bir kurgandaki incelemeye göre M.Ö. I. bin yılın başlangıcına aittir (Baxşəliyev V., 2008: 38).

3.3.3. Hocalı-Gebedey Kültürü

Büyük Kafkas dağlarının güneyinden başlayıp Kuzeybatı Azerbaycan, Doğu Gürcistan ve Kuzey Ermenistan gibi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu kültür daha çok dağlık bölgelerde özellikle dağ ve nehir yataklarının birleştiği alanlarda bu kültüre ait tepeler vardır (Konyar, 2016: 66). Azerbaycan'ın Son Tunç ve Erken Demir dönemine ait yaşayış yerlerinin çoğu Hocalı-Gebedey kültürüne aittir (Baxşəliyev V., 2006: 191). Hocalı-Gebedey kültürüne ait buluntular daha çok mezarlardan oluşmaktadır. Buluntular arasında keramikler, silahlar, ev eşyaları, at malzemeleri ve süs eşyaları vardır (Qasimov P., 2017: 23). 2002-2005 yıllarında Zeyemçay ve Tovuz bölgelerinde buluntular tespit edilmiştir. Kurganlardan çıkan buluntular, kadim insanların maddi kültürü hakkında geniş bilgiler vermiştir. Manevi kültüre dair, mezar tipleri ve defin gelenekleri hakkında geniş bilgi vermiştir (Nəcəf Ələşqer oğlu & Gülnarə Kamal kızı, 2013: 11). Karabağ bölgesinde bulunan Hocalı kurganlarında bu kültüre ait çok sayıda buluntu vardır (Əliyev V., 2010: 82). Karabağ bölgesinde, Alman arkeolog E. Resler, Rus oryantalist M. Hamkov, İngiliz F. Bayer ve Fransız A. Berje kazı çalışması yapmıştır. Ama eserleri kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Azerbaycanlı arkeologlar bölgede, çok sayıda mezar, siklop tipli yaşayış yerleri ve maddi buluntular tespit etmiştir (Cəfərov Ə. Q., 2004: 166). Hocalı-Gebedey'in ana unsuru olan nekropoller nehir yataklarında, vadilerde, tepelerde kurulmuş ve geniş bir alana yayılmıştır. Özellikle Kura Nehrine akan, Zeyemçay, Tovuzçay, Koşkarçay, Genceçay, Karkarçay, Hacınçay ve Görençay bölgesinde bu kültüre ait nekropoller vardır. Bu kültüre ait yaşayış yeri oldukça azdır. Mingeçevir ve Genceçay yaşayış yerlerinde ev buluntusu vardır. Bunlar, toprak yaklaşık 70-100 cm kazıldıktan sonra dar uzun, dikdörtgen planlı ve çok odalı yapılmış evlerdir. Duvarlar taştan yapılmıştır. Çatısı sazlıktan yapılmıştır. Evin içine depo amaçlı kuyu yapılmıştır Son yıllarda Yastıtepe ve Servantepe bölgelerinde bu kültüre ait buluntular tespit edilmiştir (Konyar, 2016: 67). Bu kültüre ait yaşayış yerleri içerisinde en geniş araştırma Genceçay vadisinde yer olan 1 nolu yaşayış yerinde yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 191). Hocalı-Gebedey kültürünün en önemli özelliklerinden biri hayvancılık yapmalarıdır. Yarı göçebe yayla hayvancılığı yapılmıştır (Nəcəf Ələşqer oğlu & Gülnarə Kamal kızı, 2013: 11). Karabağ bölgesinde, koşumluk ve binmek için özel cins atlar

yetiştirilmiştir. Ahiret inancına bağlı olarak defin merasimlerinde at kurban edilerek mezarlara konmuştur. At, tarımda, günlük hayatta ve savaşta binek hayvanı olarak kullanılmıştır. At, binek hayvanı dışında yük ve tarlayı sürmek için de kullanılmıştır. Karabağ'da atın dışında deve de günlük hayatta yerini almıştır. Deve daha çok ticarete tercih edilmiştir. Karabağ'da deveciliğin gelişmesi, Orta Asya ülkeleri ile olan ekonomik- kültürel ilişkiye bağlıdır (Öliyev V., 2010: 82). Yaşayış yerinde öğütme taşları, havanlar, taş baltalar, obsidyenden ok uçları, sapan taşları ve inek, at, geyik, manda, ceylan ve domuza ait kemik buluntuları vardır (Konyar, 2016: 67).

Çömlek ustaları kapları pişirmek için dairesel küp kullanmışlardır. Kapların hepsi cilalı ve siyah renkte pişirilmiştir. Bu kapların en dikkat çeken özelliği kapların üzerindeki çizgilerin içinin özel beyaz madde ile renklendirilmiş olmasıdır. Karabağ keramiğinin en önemli özelliğidir. Hocalı yaşayış yerinde yapılan arkeoloji çalışmalarına göre, bu dönem insanının hayatında sanat çok önemli idi. Bu sanat alanlarından biri çömlekçilik diğeri metalürji idi. Kurganlarda tunçtan yapılmış kılıç, hançer ve çok sayıda ok uçları vardır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 166).

3.3.3.1. Yastitepe Yaşayış Yeri

Ağstafa bölgesinde ve Ağstafa demiryolu istasyonun 1 km kuzeybatı yönünde ve yüksek olmayan bir tepenin üzerindedir. Tepede ilk defa M.M. Hüseyinov ev T.E. Bünyadov çalışmıştır. 1957-1961 yıllarında İ.H. Nerimanov ve F. Muradova bölgede arkeolojik çalışma yapmıştır. Yaşayış yerinde çok sayıda kil kap parçaları, el değirmenleri, kil mühürler ve küpler vardır. Yastitepe yaşayış yeri gri ve siyah renkli keramikası Hocalı-Gebedey kültürüne aittir. Yaşayış yeri M.Ö. I. bin yılın başına aittir (Şamil Nadir oğlu, 2014: 57). 2011 yılında Kazak Arkeoloji Araştırma bölümü, bölgede araştırmalarını daha geniş alana yaymıştır. Yaşayış yerinde iki tane ev buluntusu, çukur ev buluntusu, erzak deposu, ocak yerleri, tandır buluntusu, çok sayıda taştan yapılmış aletler ve kil kap buluntusu vardır. Evler dairesel planlı, zemini topraktandır (Nəcəfov & Hacılı, 2012: 196). Birkaç defa saman karışımı kille üzerine sıva yapılmıştır. Duvarları kerpiçten yapılmıştır. Duvarın yüksekliği 45 cm'dir. Duvarın kuzey tarafında ocak yeri vardır. Kilden yapılmış ocağın arka tarafında, dörtgen planlı ve kerpiçten yapılmış ev buluntusu vardır. Yaşayış yerlerinde tespit edilen ocakların hepsi ya duvar dibinde ya da evin merkezindedir. Bu yaşayış yerinde büyük yangın

yaşandığına dair buluntular vardır. Zeminde 8-10 cm kül yığını vardır (Nəcəfov Ş., 2013: 186). Kazak bölgesinde Son Tunç ve Erken Demir dönemine ait evlerin çatısı saman ve kamış ile örtülmüştür. Çukur evin derinliği 95 cm olup kenarları ovaldır. Duvarları taştan yapılmıştır. Taşlar yontulup cilalanmıştır. Evin üst kısmı ağaç ile kapatılmıştır. Evin uzunluğu batıdan doğuya doğru 5 m 20 cm, genişliği kuzeyden güneye 2 m 90 cm'dir. Evin içinde erzak kuyusu vardır. Kuyunun derinliği 40 cm'dir. Evin kenarlarına oturmak amaçlı özel yer yapılmıştır. Evin ortasında ocak yeri vardır (Nəcəfov & Hacılı, 2012: 197). Keramik, gri ve kahve renkli büyük ve orta boylu depo küpleri, siyah renkli kazan tipli kaplar, açık sarı ve açık kırmızı renklidir. Mangal parçası, gri ve kahve renkli saf kilden yapılmıştır. Yaşayış yerinde küçük boyutta testi, bardak, fincan, maşrapa, sini ve badya (Şamil Nadir oğlu, 2014: 58), küp, göğüm, kazan, çömlek, tava, mangal, güveç ve sürahi tipli kil kaplar, kaliteli hazırlanmış, sabit sıcaklıkta pişirilmiş ve çömlek çarkında hazırlanmıştır. Kapların üstüne geometrik motifler yapılmıştır. Kaplar cilalıdır. Büyük küplerin duvarları kalındır. Küpler, toprak ve çakıl taşı karışımı olan kilden yapılmıştır. Bazılarının üstünde üçgen ve başak motifleri vardır. Küpler, içine şarap ve tahıl koymak amacı ile kullanılmıştır. Azerbaycan'da büyük küpler M.Ö. II. bin yılın sonu, M.Ö. I. bin yılın başında yaygın olarak kullanılmıştır (Nəcəfov & Hacılı, 2012: 202-203). Az sayıda kâse ve şişe kırıklarına denk gelinmiştir. Bunlar çömlek çarkında saf kilden yapılmıştır. Sabit sıcaklıkta pişirilmişlerdir. Üzerlerine desen sade yapılmış veya hiç yapılmamıştır (Şamil Nadir oğlu, 2014: 60). Yaşayış yerinde 10 tane erzak kuyusu vardır. Kuyuların duvarlarına sıva yapılmıştır. Kuyuların içinde kil ve taş aletlerle birlikte yarı çürümüş odun parçaları da vardır (Nəcəfov & Hacılı, 2012: 198). Buluntular arasında kilden yapılmış mühür vardır. Mühür sağlam ve üzerinde gamalı haç motifi vardır. Dört tarafının ölçüsü 6 cm, kalınlığı 2 cm'dir (Nəcəfov, Əhmədova & Hacıyeva, 2015: 197). Keramikler üzerinde hayvan motifleri yaygındır. Bu insanların hayvan kültüne olan inançları ile ilgilidir. Bu hayvanlar yılan, kuş, koyun, koç ve kaplumbağadır. Kazı çalışmalarında üç tane koçbaşı bir tane yılan benzeyen kulp bulunmuştur (Nəcəfov Ş., 2013: 191). Zoomorfik kaplardan biri de saf kilden hazırlanmış, koyu pembe renklidir. Onun üzerinde koyun veya köpek başı tasvir edilmiştir (Nəcəfov, Əhmədova & Hacıyeva, 2015: 198).

Yaşayış yerinde, kırık ve bütün olmak üzere çok sayıda taş alet vardır. Bunlar; el değirmeni, rende, havan, sapan taşları, kesiciler ve dövme aletleridir (Nəcəfov Ş., 2013: 189). Yaşayış yerinde kırılmış 6 tane el değirmeni vardır. El değirmenleri gri ve kırmızı tüf taşından hazırlanmıştır. Bunlar farklı ölçülerdedir ama şekilleri aynıdır (Nəcəfov,

Əhmədova & Hacıyeva, 2015: 195). Kuş kemiğindən hazırlanmış bir tane biz vardır. Bizin uzunluğu 8,5 cm, genişliyi 0,5 cm'dir (Nəcəfov Ş., 2013: 192). VI nolu kazı alanında geyik boynuzundan yapılmış alet tespit edilmiştir. Bu aletin kaşağı olduğu düşünülmektedir. Metal eşyalar oldukça azdır. Tunç ve demirden yapılmış iğneler, bizler ve küpe kırıkları vardır (Nəcəfov & Hacılı, 2012: 205). Beyaz renkli pastadan yapılmış 146 tane boncuk vardır. Bu boncuklar elde doğrama usulü ile yapılmıştır. Boncukların ortasına, ip geçirmek için delik yapılmıştır (Nəcəfov Ş., 2013: 192). III nolu kazı alanında camdan yapılmış mavi renkli boncuk tespit edilmiştir (Nəcəfov & Hacılı, 2012: 204). Yaşayış yerinin 160 cm aşağısında sedef buluntusu vardır. Sedef boncuk yapmak için kullanılmıştır (Nəcəfov, Əhmədova & Hacıyeva, 2015: 198). Karabağ bölgesinin en eski yazısı 11 nolu kurganda tespit edilmiştir. Bu yazı küçük bir boncuğun üzerine çivi yazısı ile yazılmıştır. İ.İ Meşşaninov'a göre, boncuğun üzerinde Asur kralı Adadnirari'nin adı yazmaktadır (Cəfərov Ə. Q., 2004: 167).

3.3.2.2. Hocalı-Gebedey Kültürüne Ait Kurganlar

Mingeçevir kurganında 50'ye yakın kurgan vardır. Kurganların çapları 15-80 m, yükseklikleri 0,5-11 m'dir. Kurganlar taş, toprak veya ikisinin karışımından meydana gelmiş suni tepe şeklindedirler. Mezar odaları genellikle dikdörtgen planlıdır. Ama basit bir şekilde toprağın kazılması ile yapılan oda veya açılan çukurun içine ahşaptan yapılmıştır. Mezar odalarının uzunluğu 6-20 m, genişliyi 3-10 m'dir (Konyar, 2016: 68). Tek definle karakterize olan kurganda, tunç hançerler, ok uçları, at dizginleri, savaş baltaları, yabalar, zarif desenli bileklikler, küpeler, düğmeler ve diğer tunç eşyalar vardır. Kil eşyalar Hocalı-Gebedey kültürü için karakteristiktir. Zengin mezar eşyalarının yanında at iskeleti de vardır. Kurganın kabile reisine ait olduğu düşünülmektedir. Mingeçevir'de tespit edilen toprak mezarlarda iskeletler, sağ ve sol böğrü üstüne, hoker pozisyonda gömülmüştür. Bu mezardaki eşyalar Hocalı-Gebedey kültürüne aittir. Gri ve siyah renkte pişirilmiş kil kapların üzerine geometrik motifler yapılmıştır. Motiflerin içerisine beyaz renkli boya sürülmüştür (Baxşəliyev V., 2006: 193). Erken Demir ve Son Tunç döneminde, Mingeçevir kurganlarında kaplumbağa kabuğuna denk gelinmiştir (Müseybli, Axundova & Ağalarzadə, 2012: 104). Mezara armağan olarak sunulan eşya veya kurban edilen hayvanlar farklı yükseklikte yapılmış alanlara bırakılmıştır. Mezarlara genellikle tek kişi gömülmüştür. Ama bazı durumlarda birden fazla kişi birlikte defnedilmiştir. Ölen kişi hoker pozisyonda defnedilmiştir. Onun etrafına oturmuş veya duvara yaslanmış pozisyonda gömülü olan kişilerin, ölen kişinin

koruyucuları olduğu düşünülmektedir (Konyar, 2016: 68). 1950 yılında 63 nolu toprak mezar incelenmiştir. Mezarda tunç, özellikle bakırdan süs eşyaları vardır. Bu eşyalar saksı kaplar, çömlek, badya ve kovadır. Buradan Akdeniz havzasına yayılmış olan, istiridye kabuğu ve camsı malzemeden hazırlanmış farklı boncuklar vardır. V.P. Fomenko göre, mezar Hocalı-Gebedey kültürüne ve M.Ö. IX.-VII. yüzyıla aittir. Q. İone, Mingeçevir mezarlarını iki arkeolojik bölüme ayırmıştır. Birinci bölümün M.Ö. XIII.-IX. yüzyıla, ikinci bölümün M.Ö. X.-VIII. yüzyıla ait olduğunu söylemiştir. Birinci gruba ait olan mezarlar Hocalı-Gebedey kültürüne aittir (Baxşəliyev V., 2006: 194-195).

Borsunlu kurganında iskeletler, kurgan altı yapılara ham toprak kazıldıktan sonra hoker pozisyonunda defnedilmiştir. 27 nolu kurgan, dairesel planlı ve girişi vardır. 28 nolu kurganda iskelet mezarda değil dolmendedir.¹⁴ Kurganların içinde kenatof mezarlar da vardır. Bir kısım mezarın içine eşya koyulmamıştır. Bu tür mezarlar yoksul veya orta sınıf grubuna ait olabilir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 11). Borsunlu'da, Son Tunç dönemine ait olan kurganlardan biri kabile reisine aittir. Kurganın altında 256 m² alanı olan büyük mezar kamerası (32x8x4) vardır. Mezarın üstü iki, üç bazı bölgelerde dört kat ağaç direk ile örtülmüştür. Araları kalın kamış ile kapatılmıştır. Arkeolojik kazılarda kurganın yağmalandığı ortaya çıkmıştır. Mezarda dünya ve dini liderliği elinde tutan kabile reisi vardı. Kabile reisi, tunç ve altın mızraklarla, tunç levhalarla sağlamlaştırılmış ağaç döşeme üzerine defnedilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 197). O, dokuz hizmetçi ve koruyucu ile birlikte defnedilmiştir. Mezarda, süslenmiş sekiz at iskeleti, tunç ve altınla işlenmiş fildişi, değerli metal eşyalarla (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 12), birlikte büyükbaş ve küçükbaş hayvan iskeleti vardır. Mezar eşyası olarak, nakışlı kil kaplar, tunçtan baltalar, farklı at dizginleri, zırhlar, ok uçları, mızrak uçları, at süsleri ve süs eşyaları vardır. Üzerinde insan tasviri olan kemikten yapılmış dizginler, fildişinden süs eşyaları, altın düğmeler, altın toka ve sırlı kil kap sanatsal zevk ile süslenmiştir. Buluntular arasında camdan düğmeler, boncuklar, tunç ve carnelian (kırmızı akik taşı) taşından yapılmış süs eşyaları ve mermerden topuz vardır. Arkeolojik buluntulara göre, Borsunlu kurganı M.Ö. XI.-XII. yüzyıla aittir (Baxşəliyev V., 2006: 198).

Tavşanlı kurganı, Hacıncay'ın sol tarafında yer alır, kurganda 9 tane mezar vardır. E. Resler, mezarlardan iki tanesini kazmıştır (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 13). 1 nolu

¹⁴ İkisi dikili, üçüncü de bunların üzerine kapak gibi yatırılmış üç büyük taştan oluşturulmuş Taş Devri mezarı (bkz. (sozluk.gov.tr), Erş. Trh. 18.06.2022, saat 01:05).

kurganda taş kabin içinde dört tane insan iskeleti vardır. Mezarın üzeri 5 tane levha ile örtülmüştür. İskeletlerden biri mezarın güneydoğusunda elleri yanına doğru uzatılmış halde defnedilmiştir. Onun ayaklarının altında kabuk ile doldurulmuş çömlek vardır. İskeletin başında tunç çelenk vardır. İskeletlerden ikisi batı duvarının köşesindedir. Bir tanesinin kadın olduğu düşünülmektedir. Diğer iskeletin başında miğfer olduğu düşünülmektedir (Baxşəliyev V., 2006: 199). Diğer kurganda süvari iskeleti vardır. Mezarın üç tane odası vardır. Her birinde ayrı ayrı süvari iskeleti vardır. Bu kurganda çok sayıda silah vardır. Bunlar; kılıçlar, hançerler, oklar, mızrak uçları, savaş baltaları, bıçaklar, yabalar ve bizlerdir. Süs eşyası olarak toka başları, düğmeler, yüzükler, bilezikler, asa başlığı, at eşyaları, keramikler ve farklı boncuklar vardır. Mezarda altından yapılmış, silindir şeklinde mühür vardır. Mührün olması halk arasında yüksek sınıfa dâhil olduğunu göstermektedir (Babayev, Cəfərov & Cəfərova, 2017: 13).

Zeyemçay nekropolü, Şemkir bölgesinin Bayramlı ve Düyerli köyleri arasında Zeyemçay'ın sağında, Bakü Tiflis Ceyhan boru hattının 356 km'sindedir. Denizden yüksekliği 310 m'dir. Nekropolde 2013 yılında 130'dan fazla mezar tespit edilmiştir. Zeyemçay nekropolünde mezarlar, kurgan, toprak ve taş örtülü olarak üç gruba ayrılırlar (Müseybli N., 2009: 37). Kurganlar, kazı alanının kuzeybatı tarafında yer almaktadır. Sayıları az olan kurganların üstü çay taşıyla kapatılmıştır. Nekropolde yer alan 130 mezardan, 4 tanesi kurgandır. Kurganda iskelet ve keramikler, süs eşyaları ve silahlar birlikte gömülmüştür. Defin esnasında ateş yakıldığına dair buluntu vardır (Müseybli & Nəcəfov, 2019: 21). Nekropolde 43 tane toprak mezar vardır. Onlardan sadece 9 tanesine insan defnedilmiştir. Diğer 34 mezarda insan iskeleti yoktur. Bu mezarlarda üst üste koyulmuş keramikler vardır. Bazı mezarlarda boncuk ve metal süs eşyaları vardır. İnsanlar sağ veya sol yanı üzerine defnedilmiştir. Bu mezarlarda keramikler, süs eşyaları ve silahlar vardır (Müseybli N., 2009: 42). Zeyemçay nekropolünde taş örtülü mezarlar çoğunluktadır. Mezar eşyaları iskeletin etrafına dizildikten sonra mezarın üzeri çay taşları ile örtülür. Bu mezarların yüksekliği 20-25 cm ile 1 m arasında değişmektedir. Bu mezarlarda taş kabin veya kromleks yoktur (Müseybli & Nəcəfov, 2019: 40).

Tunç döneminin en önemli gelişmeleri arasında sabanın keşfi, su kanallarının temelini atılmış olması olsa da en az bunlar kadar etkili olan kabilecilik sisteminin ortaya çıkması da sayılabilir. Çünkü yankıları günümüze kadar gelmiştir. Geçmişten gelen ve günümüzde devam eden mülkiyet tartışmalarının temeli bu dönemde atılmıştır. Başlangıçta

kabilecilik kavramıyla başlayan bu güç savaşı zamanla ulusçuluğun temelini oluşturmuştur. Bu ulusçuluk kavramı sonunda devlet kavramı ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaşanan kabile savaşlarından dolayı kaleler inşa edilmiştir. İnşa edilen kaleler genelde dağ eteklerine ve yüksek yerlere yapılmıştır. Savunması kolay ulaşımı zor olan yerler tercih edilmiştir. Bu da savunmayı kolaylaştırmıştır. İnsanlar can güvenlikleri için evlerinin etrafına surlar yapmıştır. Tabi ki, tarımda saban kullanımı üretimde kolaylık sağlamıştır. Su kanalları tarım için çok önemli bir etkidir. Ama mülkiyet kavramı da bir o kadar önemlidir. Ayrıca tekerliğin varlığı, ulaşımda ve ticaretle kolaylık sağlamıştır.

IV. BÖLÜM

4. AZERBAYCAN'DA TUNÇ ÇAĞINDA SOSYO-EKONOMİK HAYAT

4.1. Çömlekçilik

Erken Tunç çağında kil kapların üretim ve süsleme tekniği, Eneolitik döneme göre mükemmeldir. Kendine özgü yenilikleri vardır. Kür-Araz kültürüne ait kil kaplar, gri, siyah ve pembe renklidir. Bir kısmı cilalıdır. Erken Tunç çağına ait keramiklerin ortak özelliği siyah cilalı, pembe astarlı, konik şeklinde ve üzerlerinde motifler olmasıdır (Halilov, 2013: 197). Neolitik ve Eneolitik dönemden farklı olarak Tunç çağında kil kaplar, ekonomik hayatta yerlerini almışlardır. Keramiklerin yapımında çömlek çarkı kullanılmıştır. Başlangıçta açık alanlarda veya çukurlarda pişirme işlemi yapılmıştır. Daha sonra keramikleri pişirmek için fırınlar yaptılar. Kültepe-I yaşayış yerinin üç nolu ve beş nolu tepesinde, Kültepe-II yaşayış yerinin yedi nolu ve on bir nolu tepesinde keramik fırınına ait buluntular vardır. Azerbaycan'da Alikömektepe, Şomutepe, İlanlıtepe ve Çalağantepe yaşayış yerlerinde keramik fırınları vardır. Fırınlar iki katlı yapılmıştır (Halilov, 2016: 2). Keramik çarkının kullanılması kaliteli üretim yapılmasını sağlamıştır. Kaplar, simetrik biçimde, kaliteli pişmiş ve angoloblanmıştır. Kapların pişirilmesi, harmanlanması daha iyi motifler yapmanın yanında farklı ürünler yapılmasına imkân vermiştir (Halilov, 2017: 49). Keramiklerin kalitesinin artırılması için saman ve büyük veya küçük taneli kum ile kil karıştırılırdı (Halilov, 2015: 66), daha sonra yoğrulmuş çamura düzgün şekil verildikten sonra pişirme işlemi yapılırdı. Keramiğin pişirilirken kırılmaması için bazı teknik uygulamalar yapılmıştır. Şekil verildikten sonra birkaç gün gölgede, daha sonra güneşte bekletilir ve kuruması sağlanırdı. Kurutulduktan sonra pişirme işlemi uygulanırdı. Çatlakları engellemek için bazen sırlama işlemi uygulanırdı (Halilov, 2017: 49). Pişirme esnasında uygun sıcaklığın seçilmesi çok önemlidir. Keramik ustası ilk olarak uygun sıcaklıkta olup olmadığını ve ısıнын dağılımını kontrol ederdi. Pişirme işlemi tamamlandıktan sonra ürünün soğutulma süreci de önemlidir. Çünkü pişirilme işlemi ve soğutma işleminde hata yapılırsa

kaliteli ürün kalitesiz hale dönüşür. Pişirme işleminde sıcaklık birden artar veya ürün piştikten sonra hemen soğutulursa üründe çatlamlar yaşanır (Xəlilov, 2017: 59). Keramiğin pişirilme esnasında farklı renge dönmesinin sebebi yapıldığı toprağın içinde bulunan demir bileşiklerinden kaynaklanmaktadır. Keramiklerin üzerindeki renkler ise bitki ve çeşitli mineraller kullanılarak yapıldır. Örneğin mangan oksitten kahverengi, bakır oksitten yeşil, demir oksitten sarı ve kobalt oksitten mavi renk elde edilirdi. Kapları önce boyayıp sonra pişirdikleri için renkler bozulmadan günümüze kadar gelmiştir (Halilov, 2017: 49). Kaplar pişirildikten sonra üzerine belirli motifler yapıldır. Bu motifler, geometrik, bitki, antropoformik ve zoomorfiktir. Geometrik desenler sade ve karmaşık desenlerdir. Sade olan desenler dalgalı, düz ve kırık çizgilerle yapılmıştır. Karmaşık olan desenler, daire, eşkenar dörtgen, dikdörtgen ve üçgenlerin birleştirilmesi ile yapılmıştır. Desenler, çizme, basma ve oyma tekniği kullanılarak yapılmıştır (Xəlilov, 2019: 33). Erken Tunç döneminde kil kapların sayısı fazladır. İnsanların hayatında önemli olan bu kaplar, sofraya ve çiftlik kapları olarak ikiye ayrılmıştır. Sofra kapları ince kumlu kilden, çiftlik kapları büyük taneli kum karışımından yapılmıştır. Siyah, gri ve pembe renkli olan bu kapların çoğu cilasızdır. Siyah renkli kaplar, yuvarlak gövdeli, düztabanlı, silindirik boğazlı ve kulpludur (Halilov, 2017: 25-26). Kültepe-I'de keramiğin üzerinde iki sıra halinde yapılmış başağa benzeyen motif vardır. Nakışlar aşağıdan yukarıya paralel olacak şekilde düz çizgi ile yapılmıştır. Kültepe-I'in keramiğinin hemen hemen hepsinde ay şeklinde desen vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 51). Erken Tunç dönemi için gri, siyah ve pembe renkli keramik karakteristiktir (Məmmədova, 2007: 114).

Kür-Araz kültüründe çömlekçilik önemli bir yer tutmuştur. Çömlekçilikte önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde çömlekçilik meslek haline gelmiş ve ekonomide önemli bir yer tutmuştur. Çömlekler, Kür-Araz kültürünün ilk döneminden itibaren iyi yoğrulmuş kilden hazırlanıp, kaliteli pişirilmiş, simetrik bir şekilde yapılmış ve engoplanmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 105). Fakat bazı keramiklerin bir kısmında pişmemiş kısımlara ve yüzeylerinde lekelerle denk gelinmiştir. Bunun sebebi ise kalitesiz ham madde kullanımı ve pişirme kalitesinde henüz yüksek seviyeye ulaşılmamasıdır (Halilov, 2017: 206). Kültepe-II yaşayış yerinin VII nolu tepesinde tespit edilen nadir çömlek buluntusu henüz Güney Kafkasya yaşayış yerinde görülmemiştir. Üçüncü dönemde çömlekçilik daha da ilerlemiş, ince duvarlı, iyi cilalanmış kaplar yapılmaya başlanmıştır. Bazı kapların üzerine siyah boya sürülmüştür. Bu dönemin keramiklerinde zengin desenler kullanılmış ve bu desenler kapların üzerine özenle ve ustalıkla yapılmıştır. Kür-Araz kültürünün ilk döneminde gri

renkli keramik önemli yer tutmuştur. İkinci döneminde pembe renkli keramik azalmaya başlamıştır, üçüncü dönemde bu sayı oldukça azdır. Birinci döneme ait kil kaplar Kültepe-I, Kültepe-II, Göytepe, Babaderviş ve Mingeçevir yaşayış yerinde tespit edilmiştir. Kültepe-II'de kil kapların %58,5'i gri renkli, %32,5'i pembe renklidir. Bu döneme ait keramiklerin özellikleri, dörtgen şeklinde ağız yapılarının olması, bu ağız kısımlarının dışa doğru olması ve yarım daire şeklinde uzun kulplarının olmasıdır. Kapların dış yüzeyi engopludur (Baxşəliyev V., 2006: 105). Kür-Araz kültürüne ait kaplar, kazan, çömlek, badya, kâse, küp, testi(vantuz), güveç ve maşrapadır (Məmmədova, 2007: 114). Kapların yapımında ince, bazen de iri kum karışımı olan kil kullanılmış ve iyi derecede pişirilmiştir. İri kum genellikle depo amaçlı kullanılacak kapların yapımında kullanılmıştır. Bazı keramiklerin yüzeyinde görülen lekeler, kilin yoğrulma ve pişirilme tekniğinin iyi olmadığını göstermektedir. Mingeçevir yaşayış yerinde tespit edilen kapların yapımı, iri kum ve ezilmiş taş parçaları ile farklılık gösterir (Baxşəliyev V., 2006: 105-106).

Azerbaycan'da Orta Tunç döneminin buluntuları arasına kil kaplar çoğunluktadır (Baxşəliyev V., 2006: 158). Boyalı kaplar monokrom boyalı ve polikrom boyalı olmak üzere iki gruba ayrılır. Birinci gruba ait olan monokrom boyalı kaplar farklı üretim aşamalarından geçmiştir. Bu grubun ilk dönemine ait keramikler Kültepe-I, Kültepe-II, Yayı, Kerki ve Kükü yaşayış yerlerinde vardır. Bunlar küp, kâse ve çömleklerden oluşmaktadır. Keramiklerin bir kısmı çömlek çarkında hazırlanmıştır. İlk döneme ait olan keramiklerin bir kısmı el ile hazırlanmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 70). Bu döneme ait kaplara, genellikle düz ve dalgalı çizgilerden oluşan motifler yapılmıştır. Ağız kenarı dışa doğru kıvrılmış, yumurta şeklinde gövdesi olan kaplar bu dönem için karakteristiktir. Kırmızı renk üzerine siyah renkle yatay ve dikey çizgiler kullanılarak desenler yapılmıştır (Belli & Baxşəliyev, 2001: 32-33). Kültepe-II yaşayış yerinde ilk döneme ait olan polikrom boyalı kaplarda, sarı veya beyaz renk üzerine kırmızı veya siyah çizgili motifler yapılmıştır. Bu motiflerde bir kompozisyon işlenmiştir. Desenler düz, dalgalı, kafesli üçgen ve dörtgenden oluşmaktadır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 73). Kültepe-II yaşayış yerindeki keramikleri, V. Aliyev, dört gruba ayırmıştır; Birinci grup, monokrom boyalı kaplardır. İlk dönem monokrom boyalı kaplar yaygındır. Monokrom boyalı kaplar, kırmızı rengin üzerine siyah renkle düz ve dalgalı çizgiler kullanılarak desen çizmek suretiyle yapılanlardır. Polikrom boyalı kapların üzerine basit ve karmaşık desenler yapılmıştır. Desenler, dalgalı, kesik çizgiler, üçgen, küçük daireler, kuş, insan ve hayvan motiflerinden oluşmaktadır (Halilov, 2017: 51). Kültepe-II'de bu döneme ait kaplar çömlek ve badyalardan oluşmaktadır. Ağız kenarı dışarı

doğru katlanmış olan çömleklerin boğazı kısa, gövde kısmı kabarık ve simetrik. Bu dönem için belirgin olan kaplar Göytepe'nin D tepesinde ve Haftavantepe'nin VI C ve CI B tepelerinde vardır (Baxşəliyev V., 2008: 159). M.Ö. II. bin yılın ilk çeyreğinde boyalı kapların üretiminde büyük gelişmeler yaşandı. Bu dönemden itibaren polikrom boyalı kaplar geniş alana yayılmıştır. Kaplar, estetik ve sanatsal zevkle yapılan motiflerle öne çıkmıştır. Desenler, kapların gövde kısmının üst bölgesine turuncu-sarı ve beyaz fon üstüne, kırmızı, bazen kahve, beyaz ve yeşil renkle yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 159). Keramiklerin desenleri dalgalı veya kırık çizgiler, üçgenler ve üçgenlerin arasına daireler çizilerek yapılmıştır. Motif olarak insan, kuş ve hayvan desenleri kullanılmıştır. En yaygın olan desenlerden biri de çift siyah çizgiler arasına çizilen toplu üçgenlerden oluşmaktadır. Kültepe-I, Kültepe-II, Şahtahtı, Nehecir, Yayı, Çalhankale'de bu tip polikrom boyalı kaplar vardır (Xəlilov, 2019: 35). Polikrom boyalı kapların bir kısmının üzeri sarı renkle boyandıktan sonra üstüne çizilen iki çizgi arasına geometrik desenler yapılmıştır. Bu gruba ait olan kâse ve çömleklerin bir kısmı sadece siyah, bir kısmına ise siyah ve kırmızı renkle desen yapılmıştır. Ağız kısmı dışa dönük ve gövdesi kabarık olan kâseler, gövde yapısına göre farklılık içerir. Şahtahtı ve Kızılburun yaşayış yerinde bu tür kaplar yaygındır. Şahtahtı kâseleri siyah ve kırmızı renkle yapılmış, birbirine yapışık dörtgenlerden oluşmaktadır. Şahtahtı kâselerinin bir grubuna siyah boya ile dörtgen yapılmıştır. Bu dörtgenin içine siyah ve kırmızı renkle yapılmış dörtgenler vardır. Kızılburun kâseleri sadece siyah renkle yapılmış ve yan yana dizilmiş dörtgenlerden oluşmaktadır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 73). Polikrom boyalı kapların bir grubuna da geometrik desenlerin yanı sıra çeşitli hayvan ve kuş motifleri yapılmıştır. Genellikle büyük küp ve çömleklere yapılan bu motifler, kapların gövde kısmına yapılmıştır (Belli & Bahşəliyev, 2001: 42). Kültepe-II yaşayış yerinde vazo tipli kabın gövdesi, siyah renkle çizilmiş ve geniş çizgilerle üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüme geniş, kırmızı renk ile köşe şeklinde desen yapılmıştır. Desenler ikinci ve üçüncü bölümlere de yapılmıştır. İkinci bölümde dikey çizgilerle dörtgen, dörtgenin etrafına kuş şekilleri ve dikey çizgilerin arasına ise kırmızı ve siyah renkle dörtgenler yapılmıştır. Üçüncü bölümde daha çok dörtgen vardır. Üçgenler üst üste yapılmış ve etrafında kuş figürleri vardır. Azerbaycan'ın güney kısmındaki boyalı kaplar dördüncü döneme geçiş yapmıştır. Bu dönemde çaydanlık şeklinde olan kaplar dikkat çekmiştir. Araştırmacılara göre bu kaplar Orta Tunç döneminin ikinci yarısına aittir. Çaydanlık şeklindeki kaplar Nahcivan için karakteristiktir. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde şuana kadar bu tip kap tespit edilmemiştir (Baxşəliyev V., 2006: 160-161).

İkinci döneme ait kil kaplar boyasızdır. İkinci dönem kaplarının bir kısmında Erken Tunç dönemine ait desenler kullanılmıştır. Çizme ve kertme tekniği kullanılarak geometrik desenler yapılmıştır. Nehecir ve Kültepe-II yaşayış yerinde bu döneme ait kil kaplar vardır. Kültepe-II yaşayış yerinde, kil kapların çoğu seramik imalathanesinde bulunmuştur. Bu da kapların yerli üreticiler tarafından yapıldığını göstermektedir (Halilov, 2018: 143).

Nahcivan'ın Orta Tunç dönemine ait keramik sanatında insan figürü ön plandadır. Kil kaplar, kilin rengine, içeriğine ve süsleme tekniğine göre iki gruba ayrılmıştır. Pembe renkli boyalı kaplar birinci gruba aittir. Bu tür kaplar Azerbaycan arkeolojisinde boyalı kaplar kültürü olarak adlandırılır. Boyalı kaplar kültürü Urmiye havzasında ve Doğu Anadolu'da yaygındır (Halilov, 2019: 3). İkinci grup keramikası gri ve siyah renkli, bir kısmı basma tekniği kullanılarak desen yapılan keramiklerdir. Boyalı kaplar başlıca olarak Nahcivan-Urmiye bölgesine ait keramik için karakteristiktir. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde, ikinci gruba ait olan siyah cilalı, çizme ve basma tekniği ile süslenen keramik yaygındır (Baxşəliyev V., 2006: 158). İkinci grup keramik desenleri, üçgen, daire, dalgalı ve düz çizgilerden oluşmaktadır (Halilov, 2019: 3).

Erken Tunç çağından farklı olarak Son Tunç çağında zoomorfik desenler daha yaygındır. Onlar genellikle boyalı kaplar üzerine yapılmıştır. Kuş resimli keramikler, Yaycı, Kızılburun, Kültepe-II ve Şahtahtı yaşayış yerinde vardır. Orta Tunç çağında kuş resmi basit ve birleşik kompozisyonla yapılmıştır. Bu tür resimler, keramik sanatının yanında insanların inanç dünyalarına dair bilgiler de vermektedir. Basit, boyasız, çizme ve kertme tekniği yöntemi ile yapılmış keramikler, Nahcivan'ın dışında Mil-Karabağ, Talış-Mugan, Gobustan ve Kuzeydoğu Azerbaycan'da yaygındır (Halilov, 2019: 3-4). Orta Tunç çağı keramiklerin üzerinde kullanılan diğer ilginç motif de yarım konsentrik resimlerden oluşmaktadır. Çalhankale, Karaçuk, İliklikaya ve Şahtahtı yaşayış yerindeki keramiklerde bu tür motifler kullanılmıştır. En eski kullanımı Sümer, Elam, Tripolye kültürleri ve Bulgaristan kaya üstü resimlerinde vardır. Bu desen gökkuşağına benzetilmektedir. Bu desen astral resim olarak düşünülmüştür (Halilov, 2017: 66). Diğer kullanılan motif ise dalgalı çizgiler ve bunların birleşmesinden oluşan tor şeklindeki desenlerdir. Dalgalı desenler akarsuyun sembolü olarak görülmüştür. Nahcivan'ın Orta Tunç çağı kil kapları üzerinde zoomorfik desenler yaygındır. Bu desenler, kuş, keçi, yırtıcı hayvanlardan oluşmaktadır. Resimler genelde boyalı kaplar üzerinde görülmüştür. Yaycı, Kültepe-II, Kültepe-I, Kızılburun ve Şahtahtı yaşayış yerinde bulunmuş kuş motiflerinin benzeri Doğu Anadolu bölgesinde de vardır. Kuş motifinin

yaygın olması Türk mitolojisinde yaygın olan Ongun-kuş motifi ile ilgili olarak tahmin edilmektedir (Halilov, 2018: 146-147). Orta Tunç çağı keramikleri üzerindeki geometrik desenlerin içinde üçgen motifinin kullanımı çok yaygındır. Üçgen motifi tek başına veya birbirine bitişik halde yapılmıştır. A.A. Vayman'a göre, üçgen motifi Sümer kültüründe kadın sembolü olarak kullanılmıştır. Birbirine bitişik olan iki üçgen motifi sağlığı, ucu yukarı ve aşağı olan iki üçgen kadını, suyu, yeraltı dünyasını, hükümdarlığı, erkeği, ateşi ve ilahi güçleri temsil etmektedir. Birbirine geçmiş üçgenler, ilahi kuvveti, ateşle suyun birleşmesini temsil etmektedir. Üçgen motifi Boğazköy'de bulunan Hitit kültürüne ait seramikler üzerinde de vardır. Üçgen motifi Türk kültüründe Umay Anayı temsil eden motiflerden biridir (Halilov, 2019: 6). Kültepe-I yaşayış yerinde çift kulplu matara şeklindeki kabın, boyun kısmına ve çevresine siyah renkli bir çizgi çizilmiştir. Kabın üzerine kırmızı renkle altı köşeli bir yıldız yapılmıştır. Yıldızın dışına siyah renkle iç içe geçmiş üç yıldız yapılmıştır. Yıldızların köşesine siyah başlı, kırmızı vücutlu kuş resimleri yapılmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 39). Şahtahtı yaşayış yerinde zoomorfik desenli iki tane kil kap vardır. Onların birinde geometrik figürlerin birleşmesi ile oluşan at veya eşek ve yırtıcı kuşlar belli bir kompozisyonda resmedilmiştir. Kabın boğazından aşağıya doğru keçi, at veya eşek ve onların alt tarafında kesişen çizgiler kemer şeklinde hat oluşturmuştur. Keçi düz durmuş halde, at veya eşek arkasını dönmüş durumda, keçinin başında kuş ve kuşun yanında iki tane vahşi kurt vardır. Kurtlardan biri keçinin arka tarafından boynunu yakalamış ve önden iki canavar saldıracak pozisyonda resmedilmiştir (Halilov, 2018: 148). İkinci kabın ağız kısmı dışa dönük, kısa boylu ve yuvarlak gövdelidir. Kabın gövdesi siyah kalın ve yatay çizgilerle üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde siyah ve kırmızı renkle yapılmış birbiri ardına dizilmiş su kuşları vardır. Su kuşları suyun içinde yüzer pozisyonda tasvir edilmiştir. Orta bölümde dağ keçi, geyik, kurt ve su kuşları resmedilmiştir. Hayvanlar yapılan üçgen desenleri ile birbirinden ayrılmıştır. Kuşları uçar gibi, dağ keçisi ve geyik atlar şekilde, kurt ise geyik ve dağ keçisine saldıracak pozisyonda tasvir edilmiştir. Üçüncü bölüm ise çapraz çizgilerle tamamlanmıştır (Belli & Bahşaliyev, 2001: 42). V. Aliyev'e göre bu tasvirler av sahnesi ile ilgilidir. Bu tür resimler Gemikaya, Gobustan, Sibiryaya kaya üstü tasvirlerinde, Yaycı, Şahtahtı, Toprak kale keramiklerinde, Hocalı-Gebedey kültürüne ait tunç kemerlerde vardır. Güney Kafkasya'da görülmemiştir. Yırtıcı hayvanların tırnakları ile parçalama tasvirleri Mezopotamya, Orta Asya ve Karadeniz tasvirlerinde vardır. Yırtıcı hayvan olarak boğa, keçi ve geyik gibi kutsal hayvanların av sahnesi işlenmiştir (Halilov, 2018: 148). Yaycı nekropolünde yer alan uzun boyunlu kapların motifi oldukça zengindir. Kabın boyun

kısmına dikey şekilde çizgi yapılmıştır. Çizginin iç kısmına kelebek kanadına benzer motif yapılmıştır motifin içine ve diğer bölgelere zikzak çizgiler yapılmıştır. Kabın omuz kısmına iki sıra üçgen motifi yapılmış ve iç kısımlarına zikzak çizgiler çizilmiştir. Üstten ikinci sırada yer alan üçgenlerin boş kısımlarına su kuşu motifleri yapılmıştır. Diğer kabın boyun kısmına iki ayrı dikey çizgi çizilmiştir. Dikey çizgilerin arası nokta şeklindeki desenle doldurulmuştur. Kalan kısmına ise zikzak çizgiler yapılmıştır. Kabın omuz kısmına iki sıra hayvan motifi yapılmıştır. Üst kısımda birbiri arkasından giden su kuşları, alt kısımda art arda giden kurt, geyik ve dağ keçileri yapılmıştır. Buradaki hayvanlar yürüyüşe çıkmış halde tasvir edilmiştir (Belli & Bahşaliyev, 2001: 37-38). İnsan heykeli Kızılburun yaşayış yerinde bulunmuştur. Heykelin yüksekliği 20 cm'dir. Heykelin yüzü düz, başı ve vücudu orantılı yapılmıştır. Heykel üzerinde elbise, başında şapka ve ayaklarında çizme vardır. Elbisesi pelerin şeklindedir. Sol eli ise kemerin üzerindedir. Şapkası ve bacakları kırmızı, elbisesi beyaz renklidir. Vücut hatları siyah ve kahverengi ile boyanmıştır. Kızılburun yaşayış yerindeki elbiseli figür, İran'daki erkek figürü gibi elbiseli yapılmış olsa da arada fark vardır. Kızılburun figürü daha eski döneme aittir (Halilov, 2019: 4). Bu heykelin en önemli özelliklerinden biri kadim döneme ait giyim kültürünün tüm özelliklerini yansıtmasıdır. Bu heykel atalar kültü ile ilgili olabilir ve dini ayin için yapılmış olabilir (Xəlilov, 2019: 32).

Orta Tunç dönemine ait keramiklerin üzerindeki motifler, kadim insanların dini hayatını, dünya görüşünü yansıtmaktadır. Keramikler üzerinde yer alan daire ve iç içe geçmiş daire motifleri Güneş'i temsil etmektedir. Ayrıca yıldız, altı köşeli yıldız motifleri de kullanılmıştır. Bu tasvirlerin Gökyüzüne olan inançla ilgili olduğu düşünülmektedir. Azerbaycan halkı arasında yaygın olan inanca göre Gökyüzünde herkesin bir yıldızı vardır. Yıldız söndüğü zaman, yıldızın sahibi ölür. O.H. Hebibullayev'e göre üçgen ve kırık çizgiler dağın sembolüdür. Küplerin gövdesinin üçe bölünmesi ise dünyanın üç bölümden oluşmasındandır. Buna göre dünya, Gökyüzü, yer ve yer altı bölümlerinden oluşmaktadır. Kuşaklarda ilk bölüme yerleştirilen kuşlar Gökyüzünü, ikinci bölümdeki kuş ve toynaklı hayvanlar ve insanlar yeryüzünü, vahşi hayvanlar ve vahşi kuşlar ahireti temsil etmektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 76-77). Bütün toplarda doğaüstü varlıkları kutsal sayma geleneği vardır. Bunlar arasında en yaygın olanı dağ, deniz, ateş, yıldız, güneş, ay v.b.dir, bu cisimlere karşı saygı gösterilmiştir. Eski Türk toplumlarında bu tür inaçlar örülmüştür. Örneğin Altay Türkleri arasında ateşe karşı özel bir saygı vardı. Günümüzde şamanizimden geldiği düşünülen ve batıl inaç dediğimiz alışkanlıkların buradan geldiği düşünülmektedir.

Erken Demir ve Son Tunç çağının kapları çanak-çömlek ve güveç tiplidir. Çömlekler büyük ve orta boyda yapılmıştır. Gri, siyah ve kahve renklidirler. Çömlekler ince kum karışımı olan kilden yapılmış ve iyi yoğrulmuştur. Çömleklerin yapımında çömlek çarkı kullanılmıştır. Oldukça simetrik yapılan çömleklerin ağzının iç ve dışına engop çekilmiştir. Güveçler ise gri renkli ve küçük boyutta yapılmıştır. Güveçler, ince kum karışımı kilden yapılmıştır (Öliyev & Məmmədova, 2012: 119). Kaplar, ince veya büyük taneli kum karışımı kilden yapılmıştır. Gri ve pembe renkli ve kaliteli pişirilmişlerdir. Gri renkli kaplar genelde sade, pembe renkli kaplar boyalı yapılmıştır. Gri renkli kaplar dağlık alanlarda daha çok kullanılmıştır. Boyalı kaplar Aras çayı ve Nahçıvan çayı arasında yer alan Kültepe-I, Kültepe-II, Şahtahtı, Kalacık ve Yurtçu bölgelerinde çok sayıda vardır (Halilov, 2013: 199). Son Tunç çağı kapları boyalı ve boyasız olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Son Tunç çağında boyalı ve desenli keramiklerin varlığı, boyalı kaplar kültürünün devam ettiğini göstermektedir. Son Tunç çağının boyalı ve süslemeli kapları, Doğu Anadolu'da olduğu gibi polikrom boyalıdır. Keramiklerin boyanmasında kırmızı, siyah ve sarı renkler kullanılmıştır (Halilov, 2017: 52). Keramiklerde daha çok kırmızı renk tercih edilmiştir. Kırmızı renkli keramikler çömlek çarkında hazırlanmıştır. Bu keramikler ince, bazen büyük taneli kum karışımı kilden yapılmıştır. Kaplar kaliteli pişirilmiştir. Bazı kapların yüzeylerinde açık renkte lekeler vardır. Kapların bazıları cilalıdır. Bazı keramiklere sadece harmanlama işlemi yapılmıştır. Gri renkli keramikler genelde desensizdir. Ağız kısmında kulak şeklinde çıkıntısı olan kâselerden birine konnellyur süs ile desen yapılmıştır. Bu gruba dâhil kapların Hocalı-Gebedey kültürü için karakteristik olan mantar şeklinde çıkıntıları vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 126).

Beyaz boyalı kaplar bu döneme ait yaşayış yerlerinde bulunmuştur. Merkezi Avrupa ve Küçük Asya'dan Çin'e kadar yayılmış olan bu keramikler konnellyur desenli keramikler gibi Hocalı-Gebedey kültüründe yaygındır. Çaydanlık tarzı kaplar Hocalı-Gebedey kültürü için karakteristiktir. Bu kapların üzerinde geometrik, zoomorfik ve Antroporformik desenler yaygındır (Halilov, 2019: 5). Son Tunç dönemi kapları üzerindeki geometrik desenler, sade ve karmaşık olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Sade geometrik desenler içinde dalgalı, düz ve kırık çizgiler yaygın olarak kullanılmaktadır. Karmaşık geometrik desenlerde daire, eşkenar, dörtgen ve üçgen motifleri yaygın olarak kullanılmıştır. Bu desenlerin dışında zoomorfik, konnellyur süsleme, 'S', 'M', 'T', 'Y' işaretleri kullanılmıştır. Son Tunç dönemine ait kaplar genelde polikrom boyalı kaplardır. Nahçıvan'ın boyalı kapları, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Urmiye havzası ile benzerlik gösterse de kendine ait özellikleri

vardır (Xəlilov, 2019: 35). Son Tunç çağı keramik ürünleri arasında çanak-çömlek, kadeh ve çaydanlık tipli kaplar ön plandadır. Bu kaplar konik gövdeli, ağız kenarları dışa dönük, lüleli ve kulplu yapılmıştır (Halilov, 2013: 200). Şahtahtı yaşayış yerinde, Son Tunç çağına ait keramikler üzerinde kurt, at ve keçi gibi hayvan tasvirlerinden oluşan karmaşık tasvir vardır. Azerbaycan dışında Mezopotamya, Orta Asya ve Karadeniz kıyılarına kadar geniş bir alanda bu tür resimler vardır (Halilov, 2019: 8).

4.2. Tarım ve Hayvancılık

Erken Tunç çağında tahıl ürünleri olarak, Azerbaycan'da özellikle Nahcivan bölgesinde yumuşak ve sert buğday, çok sıralı şişe şeklinde arpa ve diğer tahıl türleri yetiştirilmiştir. Erken Tunç dönemine ait tahıl buluntuları Kültepe-I, Kültepe-II, Babaderviş ve Karaköpektepe yaşayış yerlerinde vardır. Tahıl kuyuları, tahıl buluntuları Erken Tunç dönemi yaşayış yerlerinin genelinde vardır. Kültepe-I'de nohut ve darı taneleri vardır. Arkeolojik buluntular Azerbaycan'da tohumlu bitkilerin farklı türlerinin yetiştirildiğini kanıtlamaktadır. Kültepe-I ve Babaderviş'in Erken Tunç dönemine ait tepesinde çok sıralı arpa tanelerinin varlığı dikkat çekicidir. Q. Xelbek'e göre, altı sıralı arpa yoğun sulanan bölgelerde iki sıralı arpadan elde edilmiştir. Yaşayış yerlerinin dağ eteklerinde, gür akan çayların yanında olması, yetiştirilen ürünlerin sulanmasına olanak sağlamıştır. Kültepe-II'de ürünlerin sulanması, Nahcivan'dan çekilen su kanalları vasıtasıyla olmuştur. Bu dönemde tarım geniş bir alana yayılmıştır. O.H. Hebibullayev'e göre, kadim zamanda iklim daha ılıman ve nemlidir. B.B. Piotrovsı de tahıl ürünlerini inceledikten sonra bu fikri kabul etmiştir. İlk zamanlarda suni sulama olmadan da tarımcılık yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 103). Tahıldan un ve darı üretilmiştir. Un üretmek için el değirmeni ve havan kullanılmıştır. Havan, kaya tuzunu öğütmek için de kullanılmıştır (Əliyev, 2010: 38). Yarma üretimi için el değirmeni kullanılmıştır (İsmayılov, 1981: 20). Babaderviş yaşayış yerinde, kuyularda arpa ve yumuşak buğday taneleri tespit edilmiştir. Erken Tunç döneminde yumuşak buğday geniş alana yayılmıştır. Buğday biçildikten sonra ovma usulü ile tanelerine ayrılmıştır. Kültepe-I'de bir kuyuda yanmış den taneleri, başak sapı ve ekini bağlamak için kullanılan bağ ipi bir arada tespit edilmiştir. Tahılın burada dövülmeden depolandığı düşünülmektedir. Tahıl ürünleri orak ile biçilmiştir. Orakların sapı ağaçtan, dişleri çakmaktaşıdan yapılmıştır. Erken Tunç döneminde tunçtan yapılmış oraklar da vardır. Tahılın, ürünün iyi saklanması da önemlidir. Bu amaçla büyük küpler yapılmıştır. Küpler, kerpiçten yapılmış kuyulara

koyulmuştur. Nemden korumak için zemin taş veya kerpiçle döşenmiştir. Babaderviş yaşayış yerinde 22 tane kuyu vardır (Nərimanov, 2007: 88). Erken Tunç döneminin bütün evrelerinde oraklar esas yeri tutmuştur. Kültepe-I buluntuları gösteriyor ki, tahıl biçilip bağ halinde getirildikten sonra yaşayış yerine götürülmüştür. İlk başlarda tahıl elle, daha sonra ağaçtan yapılmış döven ile dövülmüştür. Elde edilen tahıl, küpler veya kuyularda depolanmıştır. Tahıl üretiminin son aşamasında el değirmenleri kullanılmıştır. Ekmek, Kültepe-I'de olduğu gibi iki katlı sobalarda ya da kil tavalarda pişirilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 104). En eski döven numunesi Tunç döneminin başlangıcında görülmüştür. Büyükbaş hayvanları, koşum hayvanı olarak tarlayı sürmek ve tahılı çıkarmak için dövende kullanmak tarımda yaşanan gelişmeleri göstermektedir (İsmayılov, 1981: 19-20).

Kür-Aras kültüründe çok miktarda taştan yapılmış kazma buluntusu vardır. Toprağın işlenmesinde ağaç ve kemik aletlerden de faydalanılmıştır. Koşum hayvanı ile tarlanın sürülme işleminin ne zaman başladığını tam olarak söylemek zordur. Fakat araştırmacılar teker modeli ve boğa figürlerini esas olarak Erken Tunç devrinde hayvanın, koşum hayvanı olarak kullanıldığını söylemektedirler. Boğa figürleri Kültepe-I'nin alt tepelerinde vardır. Boğa figürlerinin boğazının iki yanında daire şeklinde delik vardır. Q. Klark'a göre boğa arabaya koşulmadan önce de insanın günlük hayatında vardı. Kültepe-II'nin alt tepelerinde teker modeli de tespit edilmiştir. Kür-Araz kültürünün ilk dönemlerinde obsidyen ve çakmaktaşıdan orak dişleri yapılmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 103).

Erken Tunç döneminde yaşanan önemli gelişmelerden biri hayvancılıktır. Osteoloji buluntularına göre, boğa, inek, keçi, koyun ve ev domuzu evcilleştirilmişti. Kür-Araz kültüründe, atın günlük hayatta kullanıldığını gösteren yeterli bilgi yoktur. Ama Kültepe-I yaşayış yerinde ata ait kemik buluntusu vardır. Fakat atın evcilleştirildiğine dair kanıt yoktur (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 42). Başlangıçta büyükbaş hayvanların sayısı daha çoktu ama zamanla küçükbaş hayvanların sayısı artmaya başladı. Hayvanların sayısı artmaya başlayınca, yem kaynakları, mera ve otlaklar yetmemeye başladı. Yaz aylarında hayvanlar, dağa çıkmaya başladı. Erken Tunç döneminde dağlık alanlarda koyun sayısı artmıştır. Hayvancılıkta yaşanan önemli bir gelişme de yağ üretiminin başlamasıdır. Bu dönemde ilk defa kilden yayık yapılmıştır (Nərimanov, 2007: 89). Erken Tunç dönemine ait çok miktarda osteoloji buluntuları vardır. Bunların arasında boğa kemikleri daha fazladır. Buluntular arasında koyun, keçi, domuz, köpek ve at vardır. Kür-Araz kültürünün ilk dönemlerinde büyükbaş hayvanlar daha fazladır. Bunlar %75-80 oranındadır. Babaderviş yaşayış yerinde

bu oran %90'dır. Q.S. İsmayılov'a göre büyükbaş hayvanların fazla olması yerleşik hayata geçilmesi ile ilgilidir. Koyun ve keçi gibi küçükbaş olarak adlandırdığımız hayvanlar ilk dönemde vardır. Üçüncü döneme ait kil kaplar üzerinde koyun ve keçi gibi hayvanlara ait motifleri görmek mümkündür. Küçükbaş hayvanların sayısının artması sonucu yarı göçebe hayvancılık başlamıştır. Azerbaycan'da yarı göçebe hayat Kür-Araz kültürünün ikinci döneminde başlamıştır (Baxşəliyev V., 2006: 104). Erken Tunç dönemin ortalarında yani M.Ö. IV. bin yılın sonlarında yayla hayatı başlamıştır. Kür-Araz kültürünün son dönemlerinde küçükbaş hayvanların sayısı artmıştır. Hayvancılıkta küçükbaş hayvan sayısının oranı %70'dir. Küçükbaş hayvan sayısının artması M.Ö. III. bin yılın birinci yarısına ve ortalarına denk gelmektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 42). Gobustan hariç, Azerbaycan yaşayış yerinde hayvan ahır yoktur. Hayvanlar yaşayış yerinin yakınında özel olarak çevrilmiş alanda barınırdı. Kür-Araz kültüründe insanlar ceylan, geyik, ayı ve kedi avladı. Hayvanların arasında vahşi hayvan oranı %10'dur (Baxşəliyev V., 2006: 104). Erken Tunç döneminde avcılık ve balıkçılık devam etmiştir. Geyik, ceylan, tilki, kurt, yaban domuzu gibi vahşi hayvanlar ve kuş türleri avlanmıştır. Erken Tunç döneminde balıkçılık yaygınlaşmıştır (İsmayılov, 1981: 23-24).

Arkeolojik çalışmalar gösteriyor ki Azerbaycan'da Orta Tunç döneminde iktisadi hayatta büyük gelişmeler yaşanmıştır. Tabi bunda Erken Tunç döneminde yaşanan gelişmelerin etkisi de vardır. Orta Tunç döneminde tarım ve hayvancılık ön planda olmuştur. Sulu tarımın başlaması ve tarlanın sürülmesi ile ürünlerde artış başlamıştır. Kazılmış kanal buluntuları günümüze kadar kalmamış olsa da, yaşayış yerinin topografyası suni kanal kullanıldığını göstermektedir (Baxşəliyev V., 2006: 156). Nahcivan'ın Kükü köyü yakınlarında suni sulama kanalına ait buluntular tespit edilmiştir. 2002 yılında Nehecir köyü yakınlarında su kanalına ait buluntu vardır. Ama bu su kanalı yağmur sularının toplanması için yapmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 67). Karabağ'da Orta Tunç döneminde tarım, hayvancılık, bağcılık ve bostan yetiştirme oldukça gelişmiştir. Tarımın gelişmesinde en önemli etkenlerden biri sabanla tarlanın sürülmesi ve biçerdöverin (dibek taşı, orak vb.) keşfidir (Əliyev V., 2010: 79). Orta Tunç döneminde tarımın geliştiğini gösteren en önemli buluntular tahıl taneleridir. Kültepe-I'de *Triticum Sativum* L, *Triticum Comractum* Hest buğday taneleri ve *Hordeum Sativum* L tür arpa taneleri vardır. Kültepe-II'de yumuşak buğday (*F. Aestivum*), kene otu (*Ricinus Communis*) tohumları vardır. Üzerliktepe yaşayış yerinde darı buluntuları, yanmış buğday (*Triticum Sativum* L, *Triticum durum* Dest) ve arpa (*Hordeum Lagun Culiforme*) taneleri vardır (Baxşəliyev V., 2006: 156). Bu dönemde

bağcılık ve bahçecilikte önemli gelişmeler yaşanmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 67). Üzümün Ağdam, Şeki, Talış, Zengilan, Karabağ ve Nahcivan'da yetiştirildiği tespit edilmiştir. Azerbaycan'da bağcılık, arkeolojik materyallere göre M.Ö. III. bin yıldan daha geç ortaya çıkmamıştır. M.Ö. II. bin yılın ilk yarısında bağcılığın gelişimini gösteren üzüm tohumları ve üzümün ezilmesinde kullanılan taşların varlığı bu düşüncüyü kanıtlamaktadır. Üzerliktepe'nin alt tabakasında M.Ö. II. bin yılın öncesine tarihlendiren üzüm çekirdeği vardır. Üzüm çekirdeği Vitis Vinera türüdür. Bu tür Güney Kafkasya ve İran bölgesinin en kadim bitkilerinden biridir (Baxşəliyev V., 2006: 157). Nahcivan'da nohut, bakla, çeltik, susam ve Hint yağı üretilmiştir. Bitki yağı üretimi yapıp, mutfakta kullanılmıştır. Kültepe-II yaşayış yerinin Orta Tunç tepesindeki ocağın etrafında Hint yağı tohumları ve havan tespit edilmiştir. Kültepe-II'nin kadim insanları onun yağın çıkarıp kullandılar. Bu yağ yanarken is vermemektedir. Kuşa benzeyen çaydanlık şeklindeki kapların içine yağı koyup, onu lamba amaçlı kullandılar. Bu kapların ağız kısmında is buluntusu olması bu fikri doğrulamaktadır. Halk arasında bu tip kaplara şamdan adı verilmiştir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 67).

Yaşayış yerinde tahılın üretimine bağlı olarak çok sayıda el değirmeni, rende ve havanlar vardır. Bu dönemde tahılı dövmek için taştan yapılmış alet vardır. Bu tip aletler Karabağ, Karaköpektepe ve Kültepe-II'de vardır. Kültepe-II'de bulunan bu aletler arkaik şekildedir. Bu aletin tespit edildiği dönem M.Ö. XVIII.-XVII. yüzyıldır. Bu dönemde büyük ihtimalle ağaç dövenlerden faydalandılar. Orak tarımda kullanılan önemli aletlerden biridir. Erken Tunç döneminden itibaren yaygın olarak kullanılan metal orağın, Orta Tunç döneminde kullanıldığına dair herhangi bir buluntu henüz tespit edilmemiştir. Kültepe-I, Kültepe-II, Üzerliktepe, Karaköpektepe ve Gobustan yaşayış yerlerinde obsidyen ve çakmaktaşıdan yapılmış orak dişleri vardır. Tahıl ürünleri büyük küplerin içine koyulup erzak kuyularında depolanmıştır (Baxşəliyev V., 2006: 156-157).

Orta Tunç döneminde hayvancılığın yapıldığını gösteren osteoloji buluntuları vardır (Əliyev V., 2010: 79). Bu dönemde küçükbaş hayvanların sayısı artmış ve yayla hayatı başlamıştır. Azerbaycan'ın dağlık bölgesine tamamen yerleşmeleri Orta ve Son Tunç döneminde tamamlanmıştır. Aras çayının etrafında, Mil-Karabağ ovasında, Mugan'da ve Güneydoğu Azerbaycan'da hayvancılık ön planda olmuştur. Azerbaycan'ın kaya üstü tasvirlerinde küçükbaş hayvan tasvirlerinin fazla olması, hayvancılığın geliştiğini göstermektedir. Gemikaya tasvirlerinde, boğanın koşulmuş olduğu araba tasviri, bu dönemde koşum hayvancılığının geliştiğini ve hayvancılığın önemini göstermektedir.

(Baxşəliyev V., 2006: 157). Kültepe-II yaşayış yerinde, koyun (ovis), keçi (capra), inek, boğa (Bos taurus), domuz (Sus domestika) ve at (Equis Caballus) hayvanlarına ait kemik buluntuları vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 67). Üzerliktepe ve Güneştepe yaşayış yerinde, boğa (Bos taurus), koyun (ovis), keçi (capra), ev domuzu (Sus domestika), at (Equis Caballus) ve köpek (Cavis Fanu liavis) hayvanlarına ait kemik buluntuları vardır (Baxşəliyev V., 2006: 157). Üzerliktepe yaşayış yerinde büyükbaş hayvanlar daha ön planda olmuştur. Burada yaylacılık önemli olmamıştır. Bu dönemde atçılık gelişmeye başlamıştır. Üzerliktepe, Kültepe-II ve Şahtahtı yaşayış yerlerinde çok sayıda at sürüleri vardır. Gobustan kaya resimlerinde, Şahtahtı ve Kültepe-II'de boyalı kapların üzerinde at tasvirlerinin olması atın önemini ve geliştiğini göstermektedir (Baxşəliyev V., 2006: 158).

4.3. İnanç ve Ayinler

Erken Tunç çağında, Azerbaycan bölgesinde inanç sisteminde yenilikler yaşanmaya başlamıştır. Bereketin, ailenin ve neslin devamlılığını temsil eden kadının rolü azalmaya başlamıştır. Onun yerini erkeği temsil eden heykeller almıştır. Cenaze geleneklerinde erkeğe olan saygı açıkça görülmeye başlanmıştır. Kabile reisi, ahirete büyük törenle uğurlanırdı. Mezarının üzerine büyük kurgan yapılırdı. Cenazeleri gömmek için mezar alanları oluşturulmuştur. Mezarlar, ayrı ayrı, aile veya bir nesle ait olacak şekilde yapılmıştır. Bunun ahiret inancı ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Nərimanov, 2007: 94). Erken Tunç döneminde ölü gömme geleneği değişmiştir. Ölümler yaşayış yerinin dışına gömülmüştür. Ölen kişinin hayatta iken kullandığı eşyaları: iş aletleri, çanak-çömlek ve süs eşyalarıyla birlikte gömülürdü. Azerbaycan'da bu dönemde ölü gömme ve yakma geleneği vardır. Bu döneme ait Genceçay havzasında, Gebele ve Terter bölgelerinde yer alan mezarlarda ölü yakma geleneğinin yaşandığını gösteren izler vardır (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 29). Kafkasya bölgesinde, Irak hariç kadim Şark ülkelerinde ölü yakma geleneğinin yaşandığını gösteren bilgi yoktur. Mezopotamya tarihinde ilk defa ölü yakma geleneği, kuzey Irak'ta Halaf medeniyetine ait olan Yarımtepe II yaşayış yerinde görülmüştür. Azerbaycan'da daha sonraki dönemlerde ölü yakma geleneği devam etmiştir. Babaderviş yaşayış yerinde bir kuyu, yanmış boğa kemikleri ile doludur. Bu kemiklerin boğa kurban ayini ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Nərimanov, 2007: 95). Kültepe'de tespit edilen boğa başlı ocak yerleri, kilden yapılmış hayvan figürleri, kadim insanların oda ve boğa totemine inandıklarını göstermektedir. Bu toteme göre, hayat, güç ve neslin devam etmesi bu inançla

ilgilidir. Kültepe’de kilden yapılmış çıkırıklar, teker modelleri ve ağıl modelleri dokumacılıkta nakliyat yapıldığını göstermektedir. Kadim Suz mezarlarından birinde kil kabın üzerinde dört tekerlekli araba resmi tasvir edilmiştir. Arabayı hörgüçlü boğa çekmektedir. Bu mezarın yanında iki boğa ve sürücüsü olduğu düşünülen kişinin iskeleti vardır. Boğaların burunlarında metal halka vardır. Başka bir mezarda büyük iki tane araba tekeri vardır (Əliyev, 2010: 39). Erken Tunç döneminde boğa totemine inanç oldukça yaygındı. Küçük boğa figürleri, Babaderviş, Göytepe, Tepe-Hisar, Tepe-Gâvur, Çeçenistan’ın Sargenyurd yaşayış yerlerinde ve Maykop kültürlerinde kullanılmıştır. Ur yaşayış yerinde bulunan mührün üzerinde boğa resmi vardır. Eski Mısır, Sümer, Babil ve Hitit kültürlerinde boğa figürleri kullanılmıştır. Orta Asya’da tanrılaştırılmış hükümdarların taçlarında boğa figürü vardır (Halilov, 2012: 4).

I. Mahta yaşayış yerinde bulunan at heykeli, siyah ve kahve renkli kilden yapılmıştır. Heykelin yüzeyi cilalanmıştır. Heykelin başı ve vücudu kırık, ensesi ve ön bacakları nispeten sağlamdır. Atın, ayakları bitişik yapılmıştır. Ensesinde atın yelesine benzeyen çizgiler vardır. Anadolu’nun eski yerleşimlerinde bu tür at figürleri vardır (Halilov, 2012: 6). At heykelinin benzeri Kültepe-I yaşayış yerinde görülmüştür. Tapılan at heykeli M.Ö. III. bin yıla aittir. Erken Tunç döneminden itibaren at koşum hayvanı olarak kullanılmıştır (Quliyeva Z., 2014: 38). I. Mahta yaşayış yerinde, 4 cm uzunluğunda, 2,2 cm yüksekliğinde kilden yapılmış koç heykeli vardır (Fidan Azad qızı, 2018: 32). O.H. Hebibullayev’e göre, Erken Tunç çağında boğa figürünün çok olması, bu dönemde insanların hayatında tarım ve hayvancılığın yanında, dini düşüncelerinde de boğanın önemli bir yeri olmasındandır (Halilov, 2015: 68). Kür-Araz kültürüne ait keramika motifleri sadece dekoratif amaçlı yapılmamıştır. Motifler, insanların dünya görüşünü ve inançlarını yansıtmaktadır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 51). Bu dönemde keramika üzerine yapılan motiflerin yanı sıra kilden yapılan hayvan figürleri de vardır (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 59). Bu keramiklerin üzerine yapılan motifler, geometrik desenler, zikzak, ‘S’, ‘L’, ‘M’, ‘Y’ şeklinde işaretlerdir. Kültepe-I yaşayış yerinde kabartma tekniği ile süslenmiş ve üzerine ‘M’ işareti ile süsleme yapılmış kil kap vardır. Yanıktepe’de bu tip kaplar vardır. Kültepe-II’de üzerinde zikzak desen olan kil kabın benzeri Güney Kafkasya ve Orta Asya’da aynı çağa ait yaşayış yerlerinde de vardır. Kapların süslemesinde kullanılan motiflerin yayılma alanı ve anlamı araştırılınca motiflerin bir anlamı olduğu anlaşılıyor. Motifler basit ve birleşik halde yapılmıştır. Motiflerin özelliği hem yerel olması hem de diğer kültürlerle ortak bağı olmasıdır (Halilov, 2016: 4). ‘S’ motifli desenler Nahcivan’ın dışında Yanıktepe

Amiraniskora'da vardır. Spiral, gamalı haç ve boynuz motifi dünyanın farklı bölgelerinde keramik ve kaya üstü resimlerinde kullanılmıştır (Halilov, 2017: 26). 'S' motifi, Azerbaycan'da "karmak", Anadolu'da ise "çengel" adı verilen bu desen, aynı zamanda Azerbaycan'da halı motifi ve "akarsu" adıdır. Azerbaycan ve Anadolu halı deseni olarak kullanılmıştır. Anlamı, insanı tehlike ve kötü gözden koruyacağına olan inançtır. Çuvaşlar, bu deseni güneş ışığının ve gökyüzü ışığının temsilcisi olarak görür ve Kazaklar da damga olarak kullanmıştır (Halilov, 2017: 62). 'M' motifi de Azerbaycan'da halılar üzerinde kullanılmıştır. Azerbaycan dışında Anadolu, Kuzey Kafkasya ve Türkmenistan'da halılar üzerinde kullanılmıştır. Kültepe-I yaşayış yerinde 'M' desenli keramik buluntusu vardır (Halilov, 2016: 5). Keramiklerin üzerine yapılan hiçbir motif tesadüf değildir. Onları yapan ustanın becerisi ile birlikte, insanların dünya görüşü ve düşünce tarzını yansıtmaktadır (Halilov, 2017: 26).

Nahcivan'ın Erken Tunç çağı keramiklerinde kullanılan koçboynuzu motifinin özel bir önemi vardır. Bu motif Nahcivan'ın dışında, Azerbaycan'ın diğer topraklarında ve Doğu Gürcistan'da yaygındır. Eski Türk mitolojilerinde tıbbi anlam ifade ettiği düşünülmektedir. Koç bolluk, bereketi temsil etmektedir. Ayrıca ölen kişinin ruhunu Tanrı'ya ulaştıran kutsal canlı olarak görülmektedir. Tanrı'ya kesilen kurbanlar arasında beyaz atla birlikte beyaz koç da vardır. Koç motifinin en eski örneği Tripolye kültürüne ait keramikler üzerinde vardır. Koçboynuzu, keramiklerin yanı sıra metal eşyalarda, halı motiflerinde ve kaya üstü resimlerinde kullanılmıştır (Halilov, 2016: 5). Diğer önemli motif ise gamalı haçtır. Bu motif, Eski Mezopotamya kültürlerine ait paralar üzerinde çok kullanılmıştır. Dünyanın en eski gamalı haç motifi Ukrayna'da fildişinden yapılmış heykelin üzerindedir. Bu heykel M.Ö. XII. yüzyıla aittir. Ukrayna'nın dışında bu motifin en eski örnekleri Ön Türklere ait Orta Asya'daki Karatay, Altay ve Cungar Altaylılarda vardır. Kültepe-I ve Babaderviş yaşayış yerlerine ait Son Tunç-Erken Demir dönemindeki kil mühürlerin üstünde bu motif vardır (Halilov, 2017: 29). Kür-Araz kültüründe yaygın olan motiflerden biri de spiraldir. Spiral deseni Güney Kafkasya ve Orta Asya'da vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 51). Spiral motifin ise doğanın ve evrenin sonsuz gücünü, merkezden başlayan ve dışa doğru gelişen doğa bilincini, birlik ve yükselişi temsil ettiği düşünülmektedir. Fakat S.H. Aşurov'a göre koçun sembolüdür. Hayvancılıkla ilgili çeşitli mitolojik içerik taşıdığını söyler. K.X. Kuşnaryeva ve T.H. Çubinişvili'ye göre spiral çizgi devamlılığın sembolüdür. Güneşi temsil etmektedir. Q.Ş. İsmailov da Güneşi temsil ettiğini söylemiştir. Spiral motifinin İran ve Mezopotamya'da çok yaygın olmadığını, Orta Asya'dan gelen bu motifin sonsuzluğu,

Güneşi, yıldız hareketlerini ve uzun ömrü temsil ettiğini söylenir. L. Kerimov'a göre, suyu temsil etmektedir (Halilov, 2017: 30-31). Bazı araştırmacılara göre spiral desen Güneş'i veya hayat ağacını temsil etmektedir (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 51).

Erken Tunç döneminde ibadet ve dini ayinler için özel binalar yapılmıştır. Bereketin ve üretimin sembolü olarak kilden mangallar ve nal şeklinde ocaklar yapılmıştır (Fidan Azad qızı, 2018: 29). Erken Tunç döneminin sonlarına doğru kabilelerin kendilerine ait ziyaretgâhlar vardır. Dairesel planlı olan ziyaretgahın içinde, aynı sırada dizilmiş üç tane taştan yapılmış idol vardır. Bu idollerin yakınında nal şeklinde ocak yerleri vardır. Siyah renkli tuf taşından yapılmış olan idoller, aşağıdan yukarıya doğru daralan stel şeklindedir. İdollerin yüksekliği 85-99 cm, kalınlığı 11-15 cm'dir. Bu idoller araştırmacılara göre, kadim insanların tanrılarının veya tanrılaştırılmış kabile reisinin sembolüdür (Baxşəliyev & Quliyeva, 2017: 56). I. Mahta yaşayış yerinde dairesele mangalın yanında kil şamdan, hayvan figürü ve keramik parçaları vardır. Silindirik gövdeli olan şamdanın üst kısmı piyale şeklindedir. Gövdesinde Erken Tunç dönemi için karakteristik olan kulp vardır. Piyale kısmının merkezi çukurdur. Bu kısım da farklı yağların yanmasından dolayı ıslıdır (Aşurov ve diğeri, 2013: 100-101).

Erken Tunç dönemine ait ziyaretgâhlar, Anadolu'da Beycesultan, Plur, Gürcistan'da Kvaçhelbi, Qudabertka ve Amiranisqara yaşayış yerlerinde vardır. Plur ziyaretgâhında nal şeklinde ocak ve ortasında insan başına ait tasvir vardır. Ocağın arkasında kurbangah ve binanın arka ve yan duvarlarında ritüel kaplarının koyulması için yapılan seki vardır. Sol tarafta ise tanrı için yapılmış özel oda vardır. Kvaçhelbi ziyaretgâhında, dairesele planlı ve dört çıkıntısı olan ocak vardır. Ocağın yakınında seki ve etrafında orak dişleri, kil kap parçaları ve kilden yapılmış insan heykeli vardır. Qudabertka ziyaretgâhı farklı renklerle süslenmiştir. Ziyaretgâhta ayinde kullanılan kaplar, boğa başı ve kilden hazırlanmış insan, koyun ve köpek heykeli vardır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 40).

4.4. Tunç Döneminde Metalurji

Azerbaycan'da Erken Tunç döneminde metalürjide önemli gelişmeler yaşanmıştır. Azerbaycan'da şuana kadar Erken Tunç dönemine ait madenler tespit edilmemiştir. Büyük olasılıkla onlar daha sonraki döneme ait madenlerin çıkarılması esnasında dağılmıştır. Fakat Nahcivan'da büyük bakır maden yatakları vardır. Maden yataklarının etrafında taş çekiçler

ve kil kap parçaları tespit edilmiştir (Baxşəliyev V., 2006: 109). Kültepe sakinleri Erken Tunç döneminde madencilik yapmıştır. Tuz, bakır, arsenik ve çakmaktaşı yataklarından filiz ve hammadde çıkardılar. Madeni, taş güzler, keçiboynuzundan yapılmış oyma ve kazma görevi yapan iş aletleri ile çıkardılar. Kültepe'nin Erken Tunç dönemine ait tepesinde bazalt taşından yapılmış güzler vardır (Əliyev, 2010: 38). M.Ö. III. bin yıllarında bakırı eritip, arsenikle karıştırdılar. Böylece tuncu elde ettiler. Metal eşya üretiminde yeni gelişmeler yaşandı. Üretim için kalıplar yapılmaya başlandı. Şortepe, Kültepe, Karaköpektepe, Mişarçay ve Serkartepe yaşayış yerlerinde dayanıklı kilden yapılmış borulu tunç balta kalıpları ve bakırın eritilip taşınmasında kullanılan bute üretilmiştir (Bünyadov, Əliyev & Əliyev, 2007: 27-28).

Erken Tunç dönemine, Kültepe-II ve Babaderviş'te metalin eritilmesinde kullanılan kaba ait buluntunun tespiti metalcilikte geline seviyeyi göstermektedir (Baxşəliyev V., 2006: 110). Metal eritme küresi daire şeklindedir. Kürenin çapı 70 cm, duvarlarının kalınlığı 10 cm'dir. Kürenin yakınlarında körük uçları vardır. Bu körük uçları suni üfleme tekniğini bildiklerini göstermektedir. Babaderviş yaşayış yerinde bu prosesin uygulanması için özel kanallar yapılmıştır (Vəli Baxşəli Oğlu, 2004: 43). Körük uçları Kültepe-I ve Mingəçevir yaşayış yerlerinde de görülmüştür. Yüksek sıcaklığa ulaşılması sülfürün eritilmesine olanak vermiştir. Kültepe-II'nin Erken Tunç dönemine ait tepesinde metal imalathanesi vardır. Azerbaycan'ın metal üretimindeki gelişmesine komşu ülkelerin de etkisi olmuştur. Çatalhöyük ve Yarımtepe'nin medeni tepelerinde M.Ö. VII.-VI. yüzyıla ait cevher buluntuları, bu dönemde cevherin eritmek üzere yaşayış yerine getirildiğini düşündürmektedir. Geyusur vadisinin Eneolitik tepesinde yapılan incelemelere göre metal eşyalar bakır külçesinden değil cevherin eritilmesi ile yapılmaktadır. Metal eşyanın kalıba dökülerek yapılması M.Ö. V. yüzyılda başlamıştır. M.Ö. V. yüzyıla ait cevher buluntuları Ovçulartepe'de tespit edilmiştir. Kültepe-II yaşayış yerinin XI nolu tepesinde bıçak veya hançere ait olan bıçak ağzının analizi gösteriyor ki, bıçak ağzını orta dereceli ateşte kızdırdıktan sonra dövme tekniği kullanarak yapmışlardır. Kür-Araz kültürünün ikinci dönemine ait kil kalıplar, dökme tekniğinin geliştiğini göstermektedir. Kültepe-I'de balta kalıpları tespit edilmiştir. Kültepe-I, Göytepe ve Babaderviş yaşayış yerlerinde kalıpların varlığı bu tekniğin farklı bölgelere de yayıldığını göstermektedir. İkinci ve üçüncü dönemde metal üretiminde dökme, dövme, burma, yassılama ve haddeleme tekniği kullanılmıştır. Azerbaycan'ın Erken Tunç dönemine ait metal eşyalar Kültepe-I yaşayış yerinde de vardır (Baxşəliyev V., 2006: 110). Kültepe-I'de dörtgen şeklinde ve uzun olan alet büyük ihtimalle

bir bıçaktır. Bu tip iş aletleri şimdiye kadar Güney Kafkasya bölgesinde tespit edilmemiştir. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesinde geniş bir alana yayılmış olan delikli tunç baltalar Azerbaycan'da çok kullanılmıştır. Kültepe-I'de bu baltalara ait kalıpların varlığı bu arazide yayıldığını göstermektedir. Araştırmacılara göre bu aletlerin üretiminde Mezopotamya ve İran'ın etkisi vardır. Maykop baltalarının bakır-arsenik karışımından yapılmış olması bu fikri doğrulamaktadır. Güney Kafkasya'da bakır-arsenik karışımından yapılması onların yerli hammaddeden yapıldığını göstermektedir. Bıçak şeklinde, aşağıya doğru genişleyen iki balta Telmankend kurganlarında vardır. Bunlardan biri bakır-arsenik diğeri bakır-arsenik-nikel karışımından yapılmıştır. Bu tür baltalar Güney Kafkasya bölgesinde az vardır. Bu tip baltalar Tiflis'in yakınlarında olan Digomide, Saçheri ve Tetriçikaro kurganlarında vardır. Tunç mızrak uçları Kültepe-I'nin Telmankend ve Haçbulak kurganlarında vardır. Bu uçlar şekil olarak birbirinden farklıdır. Kültepe mızrak uclarının benzeri Saçheri ve Kvaçhelebi'de vardır. B.A. Kuffin bu numunelerin M.Ö. 2400 yılına ait olduğunu söyler. Fakat Kültepe-I'in kömür analizi, M.Ö. 2920±90 yılına ait olduğunu göstermektedir (Baxşəliyev V., 2006: 111).

4.5. Tunç Döneminde İş ve Sanat

Erken tunç döneminde ağaç işleme, kemik işleme, dokumacılık v.b. meslekler oluşmaya başlamıştır. İnsanlar, dikiş dikip, ipi eğirdiler. Yaşayış yerlerinde kemikten yapılmış iğne ve bizler vardır. Çömlekçilik bu dönemin en yaygın ve gelişmiş mesleğidir (Əliyev, 2010: 38-39). Camdan yapılmış farklı ve küçük boyutta olan minyatür ve tahıl depolamak amacıyla yapılan küpler de çömlekçiliğin gelişim seviyesini göstermektedir. Erken Tunç döneminde dokumacılıkta ilerleme yaşanmıştır. Hayvan kemiğinin kesilip ortasından delik açılmasıyla yapılan iy başlıkları, Kür-Araz kültürüne ait yaşayış yerlerinde vardır. İy başlıkları kil veya taştan yapılmıştır. Marangozluk ve tabaklama da gelişmiştir. Fakat bu mesleklere ait yeterli bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Yanıktepe'de deri parçası kalıntısı bulunmuştur. Deriden elbise, ayakkabı ve ev eşyaları yapılmıştır (Nərimanov, 2007: 92). Kültepe-I, Kültepe-II, Karnıyark ve Şahtahtı yaşayış yerlerinde kil veya taştan yapılmış iy başlıkları yuvarlak şekildedir. İy başlıklarının hepsinin ortasına delik yapılmıştır. Ağaçtan yapılmış sap bu delikten geçirilmiştir. Kemikten yapılmış iy başlıkları da vardır. İy başlıkları yünü eğirmek için kullanılmıştır. Böylece yünden ip elde edilmiştir. Elde edilen iplikle elbise yapılmıştır (Halilov, 2012: 5). Erken Tunç döneminde dokumacılık insanların hayatında

önemli bir alanı oluşturmıştır. Dokumacılıkta kullanılan eğirecekler hayvan kemiğinden yapılmıştır. Dokumacılıkta kullanılan eğirecekler ve diğer malzemelere ait kalıntılar, sadece Erken Tunç dönemine ait kültür tepelerinde vardır. Erken Tunç dönemi sonrasına ait kültür tepelerinde yok denecek kadar sayıları azdır. Bunun sebebi çikrıkların üretilmesi olarak görölmektedir (İsmayılov, 1981: 23).

SONUÇ

1881 yılındaki 5. Arkeoloji kurultayında alınan kararın aksine, Azerbaycan'da Paleolitik döneme ait buluntuların varlığı 1950 yılında yayımlanan makalede yer almıştır. Bunun üzerine Rus ve Alman arkeologların ilgisi bir anda bölgeye yoğunlaşmıştır. Bölgede araştırmalar başlamıştır. 1923 yılında Azerbaycanlı arkeologlar bir bilim kurulu oluşturup bölgede çalışmalara başlamıştır. Bölgede ilk çalışmalar Azık mağarasında başlamıştır. Bu mağara kastik bir yapıdadır ve yanında bir nehir akmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucu günümüzden 1-1,2 milyon yıl önce kadim insanların burada yerleşik hayata geçtiği anlaşılmıştır. İlk başlarda çay kenarlarında yaşamlarını devam ettiren bu insanlar, iklim ve hava şartlarına bağlı olarak mağaralarda yaşamlarına devam etmişlerdir. Azık mağarası konumu itibari yaşamı kolaylaştırmıştır. Burada yaşayan insanlar hemen yakınında akan çaydan taşları yaşayış yerlerine getirerek iş aletleri yapmaya başlamıştır. Başlangıçta avcı ve toplayıcı olan bu insanlar, avcılıkta kullanmak için kaba bir şekilde balta ürettirler. Fakat bu insanların avladıkları hayvanların türleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Çünkü buluntular çürümüş haldedir. Kadim insanların Paleolitik dönemden itibaren ateşi kullandıklarını gösteren buluntular vardır. Azık mağarasının Aşel kültürüne ait tepesinde günümüzden 700 bin yıl öncesine ait ocak buluntusu tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucu bu ocaklar sadece yemek pişirmek için değil ısınmak için de kullanılmıştır. Ayrıca Paleolitik dönemden itibaren insanlar sadece beslenmek amaçlı olarak değil giysi ihtiyaçlarını karşılamak için de avcılık yaptılar. Paleolitik dönemin ortalarına doğru avlanılan hayvan türü artmaya başlamıştır. Bu dönemde insanların dini görüşleri de oluşmaya başlamıştır. Azık mağarasında tespit edilen en önemli buluntu ise, V nolu tepyedeki çenedir. Bu çenenin incelemesini antropolog Prof. Dr. Hacıyev yapmıştır. Çenenin günümüzden 350-400 bin yıl öncesine ve 18-22 yaşlarında olan bir kadına ait olduğunu söylemiştir. Bu çenenin Sinantrop tipli insandan Neandertal tipli insana geçiş dönemine denk geldiğini belirterek ona Azıktrop tipli insan adını vermiştir. Bunun dışında Buzeyir mağarasındaki buluntulara göre Güney Azerbaycan'da insan yaşamına dair izler günümüzden 120 bin yıl öncesine aittir. 1980 yılında Dmanisi mağarasının V nolu tepesinde tespit edilen ve bir insana ait olan baş, çene ve diş buluntuları ise dünyadaki arkeologların dikkatini çekmiştir. Bu buluntuları Gürcü antropolog Qoburga incelemiştir. Günümüzden 17-18 milyon yıl öncesine ait olduğunu söylemiştir. Ayrıca burada incelenmeyi bekleyen baş, çene ve diş buluntuları vardır. Paleolitik dönemin ortalarında insanlar mağaralardan çıktılar. Kulübe inşa edip oralarda yaşamaya başladılar. Bu dönem avcılık ön planda olmuştur ama artık toplayıcılık da

başlamıştır. Yani yabani otlar ve bazı meyveler insanların hayatında yer alamaya başlamıştır. Orta Paleolitik dönemde ahiret inancı, büyü, hayvan ve doğa güçlerine olan inanç insanlar arasında yayılmaya başlamıştır. Paleolitik dönemin sonuna doğru insanlar kaya sığınaklarında, dere kenarlarında sığınaklar yapıp oralarda yaşamaya başladılar. Taş ve kemikten iş aletleri yapıldı. Taş ve kemik işleme sanatı ortaya çıktı. Paleolitik dönemin sonuna doğru, kadın sosyal hayatta ön plana çıkmaya başlamıştır. Kadın, erkek arasında iş bölümü yapılmıştır. Hatta bereketin sembolü olarak kadın tasvirli figürler yapıldı. Mağara duvarlarına ve kaya üstüne resimleri bu dönemde yapılmaya başlanmıştır. Defin gelenekleri yine bu dönemin yenikleri arasındadır.

Mezolitik dönemde, üretken bir topluma geçiş yaşanmaya başlamıştır. Tarım ve hayvancılık başlamıştır. Fakat bu geçiş süreci her yerde aynı anda olmamıştır. Çünkü Mezolitik dönemin başlangıcı, buzul çağına sonuna denk gelmektedir. Buzların erimesi ile iklim değişimi yaşanmaya başlamıştır. Avlanılan hayvan sayısında azalma başlamıştır. İnsanlar da beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için yeni arayışlara girmiştir. Böylece yabani buğday ve arpa keşfedilmiştir. İnsan nüfusu artmıştır. İnsanlar temel besin maddesi olan eti karşılamak için hayvanları evcilleştirmeye başlamıştır. İlk evcilleştirilen hayvan köpektir. Daha sonra koyun ve keçi evcilleştirilmiştir. Bu dönem balıkçılık başlamıştır. Bu dönemin önemli keşiflerinden biri de ok ve yayın keşfidir. Ok ve yayın keşfi avcılıkta kolaylık sağlamıştır. Fakat avlanılacak hayvanın sayısı azaldığı için insanlar yeni çözümler aramaya başlamıştır. Buğday ve arpanın üretimi için ön hazırlıklar başlanmıştır. İnsanlar Neolitik dönemde yerleşik hayata geçmiştir. Çay vadilerine ve yüksek tepelere dairesel planlı ve kerpiçten evler yaptılar. Evlerin girişi avludandı. Evlerin içine ocak yerleri ve uzak kuyuları yaptılar. Küçük mahalleler oluşmaya başladı. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri kilden keramik yapılması idi. Keramik yapımında el çarkı kullanıldı. Keramikler genelde cilalı ve engoplu idi. Dokumacılıkta bitki lifleri ve yün kullanıldı. Taş aletlere ve süs eşyalarına desen yapıldı. İlk desenler noktalar ve düz çizgilerden meydana geliyordu. Tarım ve hayvancılık ön planda idi. Buğday, arpa ve mercimeğe ait tohum buluntuları yaşayış yerlerinde tespit edilmiştir. Neolitik dönemde koyun, keçi, inek ve domuz evcilleştirildi. Obsidyen, çakmaktaşıdan havanlar ve keçi, ceylan boynuzundan kazma yapılmıştır. Neolitik dönemde ölümlerin evin zeminine defnedilmiştir.

Bakırın keşfi ile yeni bir dönem başlamıştır. Azerbaycan bakırın ilk keşfedildiği bölgelerden biridir. Fakat kullanımı geniş bir alana yayılmamıştır. Buluntular arasında metal

eşya oldukça azdır. Buluntular arasındaki metal eşyalar heykellerden oluşmaktadır. Bu dönem ustalar dövme, eritme ve dökme tekniği ile üretim yapmıştır. Neolitik dönemde yerleşik hayata geçmiş olan insanlar bu dönemde de ev mimarisine yenilikler getirmiştir. Avlu planlı olan evlerin içine veya yakınına erzak kuyuları yapıldı. Hayvanlar için ahırlar yapıldı. Tarım alanları oluşturuldu. Buğdayı ekip biçmek için gerekli aletler üretildi. Yaşayış yerlerinde, buğday, darı ve üzün tohumunun varlığı insanların bunları yetiştirmeyi bildiklerini göstermektedir. Tarımda yaşanan en önemli gelişmelerden biri ise sulu tarımın başlamasıdır. Tarımda kazma kullanıldı. Buğday balya haline getirildi. Tarıma bağlı olarak ayinler yapıldı. Yağmur duası gibi törenler yapıldı. Buna bağlı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşan kabile kavramı oluşmaya başladı. Eneolitik dönemde kadının sosyal hayattaki önemi arttı. Kilden boyalı kap üretimi başladı. Çömlekçilik ve kemik işleme sanatı hızla yayılmaya devam etti. Çömlekçilik önemli bir meslek haline geldi. Çömlekler renkli ve kulplu olacak şekilde üretilmeye başlandı. Bazılarının üzerine motifler yapıldı. Çömlek üretimi için özel tezgâh ve fırınlar yapıldı. Bu gelişme çömlekçilikte yeni bir dönem olarak adlandırılır. Çömlekçiliğin yanında dokuma, ağaç işleme sanatı da gelişti. Dericilik de meslek haline geldi. Deriden elbise ve ayakkabı üretimi yapıldı. Kamıştan hasır ve sepet örüldü. Eneolitik dönemde insanların kendilerine has gelenek-görenek ve dini inançları oluşmaya başladı. Ataya saygı her zaman devam etti. Ölüyü yaşam alanına defnetme geleneği devam etti. Ölünün üzerine kırmızı ok serpme geleneği, yüzünün tam karşısına su kabı koyma ve ölen kişinin hayatta iken kullandığı süs eşyaları ile defnetme geleneği başladı. Bu dini törenler onların ahiret inancı ile ilgilidir. Ayrıca kırmızı renk ışık ve huzurun sembolüdür. Dini ayinler için özel alanlar yapılmaya başlandı. Eneolitik döneme ait Leylatepe kültüründe, çömlek içinde defnedilmiş çocuk iskeletine ait buluntu tespit edilmiştir. Bu gelenek Kafkasya bölgesi için yenidir. Fakat Orta Asya'da oldukça yaygındır. Bundan dolayı bu insanların Orta Asya'dan geldiği düşünülmektedir. Ayrıca ölünün üzerine kırmızı boya serpme geleneği yine Orta Asya'da yaygındır. M.Ö. IV. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da iklim değişimi yaşandı. Değişime bağlı olarak insanlar sosyal ve ekonomik anlamda yenilikler başlattı. Yaşanan bu gelişmeler ise yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. İnsanlar kimya ilminden yararlanarak alaşım yaparak tuncu elde ettiler. Tunçtan iş aletleri ve süs eşyaları üretmeye başladılar. İklim değişimi en çok tarım ve hayvancılıkta yenilikler getirmiştir. Tarımda kazmanın yerini saban aldı ve büyükbaş hayvanlar koşum hayvanı olarak kullanıldı. Bu tarım için bir dönem noktası sayılmaktadır. Erken Tunç döneminin sonuna doğru su kanalları yapıldı. Arpa ve buğday üretimi başladı. Bu da üretimin artmasını

sağladı. Hayvancılıkta yayla kavramı ortaya çıkmaya başladı. Yaylacılığa bağlı olarak küçükbaş hayvan sayısı arttı. İnsan nüfusunda artış başladı. İnsanlar arasında mülkiyet farkı ortaya çıktı. Mülkiyet farkı da kabile reisi kavramını ortaya çıkardı. Hâkimiyet ve mülkiyet onun elinde oldu. İnsanlar bir kabile reisinin etrafında toplanmaya başladı. Böylece kabile savaşları başladı. İnsanlar kendilerini korumak için evlerinin etrafını surla çevirdi ve kaleler inşa ettiler. Evler dörtgen planlı ve çok odalı olarak yapıldı. Evlerin içine ısınma ve ibadet amaçlı ocaklar yapıldı. Bu dönem boğa totemine inanç artmıştır. Tunç döneminin yeniliklerinden biri ise tekerleğin varlığıdır. Tekerlek ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ticarete değiş-tokuş sisteminin kullanıldığını gösteren buluntular vardır. Tunç döneminde de insanların gündelik hayatları dini inançları etrafında şekillenmiştir. Onlar bu düşüncelerini keramikler üzerine yaptıkları motiflere ve defin geleneklerine çok iyi yansıtmışlardır. Tunç döneminde keramik sanatı yüksek seviyeye ulaşmıştır. Yapılan keramikler monokrom ve polikrom boyalı olarak gruplara ayrılmıştır. Bu keramiklerin üzerinde geometrik, zoomorfik ve antropoformik desenler kullanılmıştır. Bu motifler bize onların günlük hayatları ve dini inançlarını yansıtmaktadır. Dini düşünceleri mezaralara da yansımıştır. Tunç döneminde defin geleneklerinde yenilikler yaşanmıştır. Ölüler yaşam alanına değil artık özel alanlara defnedildi. Bu mezarlar kurganlar veya Nekropollerden oluşmuştur. Kurganların içinde zengin süs eşyaları, silahlar ve çanak-çömlek buluntuları ve hayvan kemikleri de tespit edilmiştir. Orta Tunç dönemine ait kurganda ata ait kemik buluntusu oldukça dikkat çekicidir. Çünkü at ile defin geleneği en eski Türk kültürüne aittir. Bu dönem toplu defin yaygın olarak kullanılmıştır. Tunç döneminin önemli bir farkı ise kremasyon uygulanmasıdır. Mezarların bir kısmında iskelete denk gelinmemiş sadece süs eşyaları tespit edilmiştir. Nekropollerde sunaklara da denk gelinmiştir. Bu sunaklar defin esnasında kurban sunumu yapıldığını göstermektedir.

Bütün bu çalışmalar bize gösteriyor ki, günümüzden 120 bin yıl önce Azerbaycan bölgesinde kadim insanlar yaşamıştır. Bu buluntular arasında en dikkat çekici olanı ise Dmanisi mağarasının V nolu tepesinde tespit edilen ve adına Azıktorop adı verilen insan çenesidir. Çünkü yapılan antropolojik çalışmalar sonucu bu insan Azerbaycan halkının atası olarak kabul edilmiştir. Bu Azerbaycan ve Türk halkı için önemli bir gelişmedir. Dikkat çeken bir diğer unsur, insanların hayatını etkileyen en önemli faktörlerden biri iklim değişimidir. İnsanlar, sosyal ve ekonomik hayatlarını bu değişim çerçevesinde yaşamışlardır. Kısaca Azerbaycan, ilk insanların yaşadığı bölgelerden biri olarak kabul edilmiştir. Azıkantrop adı verilen insanlar bölgede yaşayan ilk topluluktur. Bu insanların

taştan iş aletleri ürettikleri bilinmektedir. İnsanlar bölgede zamanla yerleşik hayata geçmiştir. Hatta daha öncesinde de kendilerine ait bir yaşam alanı kurmuşlardır. Bölgenin iklim ve coğrafi durumuna göre barınma ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Avcı ve toplayıcı olan bu kadim insanlar zamanın şartlarıyla yerleşik hayata geçmişler. Üretici bir toplum olamaya başlamışlardır. Çanak-çömlek, tarım ve hayvancılıkta ilerlemişlerdir. Oluşturdukları bu kültür, Kafkasya, Anadolu, Orta Asya ve Mezopotamya'da etkisini göstermiştir. Mağarada yaşamaya başlayan bu insanlar zamanla kendi mimarilerini oluşturmuştur. Dairesel veya dörtgen planlı evler yaptılar. Avlulardan oluşan bu evlerin içine mutfak, erzak depolamak için kuyular da yaptılar. Azerbaycan buğdayın ilk üretildiği bölgelerden biridir. Buğdayın yanında arpa, nohut, darı ve üzüm dahi yetiştirdiler. Bölge ayrıca metalin ilk işlendiği bölgeler arasındadır. Her toplum gibi onların da bir inançları vardı. Hayatlarında etkileri olmuştur. Gökcisimlerine veya kutsal gördükleri hayvanlara ibadet etmişlerdir. Bu inançlarını kurganlara, kaya resimlerine, çanak çömlek motiflerine yansıtmışlardır. Kurganlar ve çömlekler özellikle kaya resimleri incelendikten sonra bu dönem insanların hayat görüşleri, günlük hayatları ve ekonomik hayatlarına dair birçok bilgi edinilebilir. Bölgenin arkeolojik buluntuları incelendikten sonra yaşadığı kültür evresi daha iyi anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Həşimova, T., Baxşəliyev, V., & Məmmədov, E. (2018). Orta Tunç Dövrü Şortəpə Yaşayış Yeri və Nekropolü. *'Naxçıvan' Universiteti Elmi Əsərlər*(2), 162-169.
- Ağalarzadə, A. (2007). Leylatəpə Arxeoloji Mədəniyyətinin Gil Fiqurları. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 9, s. 78-83). Bakü: Xəzər Universitəsi Nasriyyəti, "Azərbaycan Araşdırmaları jurnah"na əlavə.
- Ağayev, Q. (2010). Şahtaxtı Arxeoloji Kompleksinin Orta Tunç Dövrü. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 13, s. 111-118). Bakü: Khazar University Press.
- Ağayev, Q., & Rzayev, Z. (2012). Şahtaxtı Abidələr Kompleksində Arxeoloji Tədqiqatlar (Naxçıvan MR, Kəngərli rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 156-160). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Ağayev, Q., & Rzayev, Z. (2013). Şahtaxtıda Arxeoloji Araşdırmalar (Naxçıvan MR, Kəngərli rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2012* (s. 138-144). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azərbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Aliyev, N. (2020). *Gəmiyə Üstü Rəsmləri*. Naxçıvan: Azərbaycan Respublikası.
- Aşurov, S. (2002). *Naxçıvanın İlk Tunç Dövrü Keramikası*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Aşurov, S., & Əliyev, O. (2010). Naxçıvanın Erken Əkinçi- Maldar Tayfalarının Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 13, s. 14-23). Bakü: AMEA Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Aşurov, S., Baxşəliyev, V., Hüseynova, S., & Əliyeva, F. (2012). I Maxta Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar (Naxçıvan MR, Şərur rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 87-96). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Aşurov, S., Baxşəliyev, V., Hüseynova, S., & Əliyeva, F. (2013). Maxta Arxeoloji Ekspedisiyası'nın Tədqiqatları. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatları 2012* (s. 100-108). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Aşurov, S., Hüseynova, S., Əliyeva, F., Əliyev, E., Əzizov, K., Qasımlı, V., & Abdullayeva, A. (2015). Maxta Arxeoloji Ekspedisiyası'nın 2013-2014-cü İl Tədqiqatları (Naxçıvan MR, Şərur Rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 114-123). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.

- Avşarova, İ. (2013). Azərbaycanca Eneolit Dövrü Abidələrinin Öyrənilmə Tarixinə Dair. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 16 No 2, s. 63-71). Bakü: Xəzər University Press.
- Avşarova, İ., & Pirquliyeva, Q. (2010). *Qafqas Arxeologiyası*. Bakü: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Ayta, T. (2017). *Toprak Sanatlarında Teknik Terimlər Sözlüğü*. İstanbul: Baskı Yayın Dağıtım.
- Babayev, İ., Cəfərov, H., & Cəfərova, D. (2017). Qarabağın Arxeoloji Abidələri Ən Qədim Zamanlardan b.e. IV Əsrinə Qədər. *Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası*(3), 4-19.
- Baxşəliyev, V. (2020). Azərbaycan'ın Son Neolitik və İlk Kalkolitik Çağ Kültürlərinin Kuzetbatı İran ilə (İran Azərbaycanı) İlişkiləri. *TÜBA-AR*(27), 11-27.
- Baxşəliyev, V. (2006). *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 1). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Baxşəliyev, V. (2008). *Naxçıvanın Arxeoloji Abidələri*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi.
- Baxşəliyev, V. (2015). Şorşu Neolit Yaşayış Yeri. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 84-89). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Baxşəliyev, V. (2017). *I Kültəpə Və Onun Ətrafında Arxeoloji Araşdırmalar*. Bakü: Elmin İnkişafı Fondu.
- Baxşəliyev, V. (2017). Kültəpə Ətrafındakı Eneolit Abidələrinin Arxeoloji Tədqiqi. *Xəbərlər, 13 No 3*, 117-124.
- Baxşəliyev, V. (2019). Ovcular təpəsi Mədəniyyətinin Xüsusiyyətləri (e.ə 4400-4000). *Arxeologiya və Etnoqrafiya* (Cilt No 3, s. 58-66). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri.
- Baxşəliyev, V. (2019). Şərur Rayonunun Eneolit Abidələrinin Dövrləşdirilməsi. *Xəbərlər, 15 No 1*, 79-88.
- Baxşəliyev, V., & Quliyeva, F. (2017). *Naxçıvanın Tarihi Abidələri*. Bakü-Nurlan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Baxşəliyev, V., & Seyidov, A. (2013). Şortəpə Yaşayış Yerində Aparılmış Arxeoloji Qazıntıların Nəticələri (Naxçıvan MR, Şərur rayonu)ri. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2012* (s. 83-89). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Baxşəliyev, V., Marro, C., & Aşorov, S. (2010). *Ovcular tepesi (2006—2008-ci il Tədqiqatlarının İlk Nəticələri / First Preliminary Report: the 2006-2008 seasons)*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Fransa Milli Elmi Araşdırmalar Mərkəzi.

- Baxşəliyev, V., Marro, C., & Aşurov, S. (2015). Ovçulartəpəsində 2013-cü ildə Aparılan Arxeoloji Araşdırmalar (Naxçıvan MR, Şərur Rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 379-383). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Baxşəliyev, V., Marro, C., Berthon, R., Quliyeva, Z., & Sərialtun, S. (2017). *Kültəpədə Arxeoloji Tədqiqatları (2013-2016)*. Bakü-Nurlan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası- Naxçıvan Bölməsi.
- Baxşəliyev, V., Quliyeva, Z., Baxşəliyev, E., Həşimova, T., & Mehbalıyev, K. (2019). *Naxçıvantəpəd 2018-ci İlin Arxeoloji Tədqiqatları*. Nahcivan: Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Muxtar Respublikası.
- Baxşəliyev, V., Quliyeva, Z., Həşimova, T., Mehbalıyev, K., & Baxşəliyev, E. (2018). *Naxçıvan Təpə Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatları*. Nahcivan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi.
- Belli, O., & Sevin, V. (1999). *Nahcivan'da Arkeolojik Araştırmalar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O., & Bahşalıyev, V. (2001). *Nahcivan Bölgesi'nde Orta ve Son Tun Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bünyadov, T., Əliyev, İ., & Əliyev, Q. (2007). Tarixi Ocerk. *Azərbaycan Etnoqrafiyası Üç Cildə* (Cilt 1, s. 17-61). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (1990). *Quruçay Dərəsində*. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı.
- Cəfərov, Ə. (2008). Azərbaycanda Daş Dövrünün Öyrənilmə Tarixi. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (Cilt 1, s. 28-54). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (2008). Azərbaycanda Üst Paleolit Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (Cilt 1, s. 225-243). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (2008). Azərbaycanın Aşel Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (Cilt 6, s. 144-185). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (2008). Azərbaycanın Orta Paleolit Düşərgələri –Mustye Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (Cilt 1, s. 199-224). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (2008). Azıxantrop. Paleolit Düşərgələrindən Tapılmış Qədim İnsan Qalıqları. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (s. 186-198). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (2008). Daş Dövrünün Heyvanat Aləmi və Ovçuluq Təsərrüfatı. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (Cilt 1, s. 98-119). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, Ə. (2008). İbtidai İnsanların Mənəvi Aləmi. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildə* (Cilt 1, s. 243-268). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

- Cəfərov, Ə. Q. (2004). *Azərbaycanın İlk Sakinləri*. Bakü.
- Cəfərov, Ə. Q. (2008). Daş Dövrü düşərgələrinin Stratiqrafiyası. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Ciddə* (Cilt 1, s. 80-98). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Cəfərov, H. (2017). Neolit, Eneolit Yoxsa Neolit-Eneolit (Eneolit Dövrü Anlayışının Yaşamaq Haqqı Varmı?). *Xeberlər* (Cilt No-2, s. 4-12). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İctimai Elmlər Seriyası.
- Cəfərqulu, R. (1994). *Qobustan Dünyası*. Bakü: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Cəfərzadə, İ. (1999). *Qobustan Qayaüstü Rəsmlər*. Bakü: 'Kitabı-dədə Qorqud' Dastanının 1300 illiyi Üzrə Dövlət Komissiyası.
- Ələkbərov, V. (2016, Eylül-Ağustos No 04(34)). Götepenin 2-ci və 3-cü Tikili Seviyyelerine Aid Keramika Memulatlarnın Müqayiseli Tehlili. *Geostrategiya*, s. 59-61.
- Ələkbərov, V. (2018). Neolit Dövründə Cənubi Qafqazda Keramika İstehsalının Yaranması və İnkişafı. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 21 No 1, s. 177-198). Bakü: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Əliyev, I. (2007). *Azərbaycan Tarixi Yeddi Cildə* (Cilt 1). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Əliyev, İ. (2007). Giriş Qeydeləri. *Azərbaycan Tarixi (ən qədimdən bizim eranın III əsrı) Yeddi Cildə* (Cilt 1, s. 63-65). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Əliyev, T. (2012). Azərbaycanda Tunç və İlk Dəmir Dövrünün Tədqiqi (1940-60-cı illər). *Axeologiya və Etnografiya* (s. 311-315). Bakü.
- Əliyev, V. (2010). Naxçıvanın İlk Tunç Dövrü Tayfalarının Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 13, s. 35-46). Bakü: AMEA Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Əliyev, V. (2010). *Qarabağ (Qədim Dövr)*. Çarşıoğlu- Multimedia.
- Əliyev, V., & Məmmədova, A. (2012). II Kültəpə Yeni Tədqiqatlar (Naxçıvan MR, Babək rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 115-124). Bakü: Azərbaycan Milli Elmər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Fərəcova, M. (2009). *Azerbaycan Qayaüstü İncəsənəti*. Bakü: Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
- Fərman Oğlu Xəlilov, T. (2013). *Son Tunç-Erkən Dəmir Dövründə Naxçıvanın Əkinçi-Maldar Tayfalarının Mədəniyyəti*. Bakü: Elm və Təhsil.
- Fidan Azad qızı, Ə. (2018). İlk Tunc Dövrü İbadətgahları (I Maxta abidəsi materialları əsasında). *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnografiyası* (Cilt No 1, s. 29-37). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Gökçen Ziya Zakir qızı, A. (2021). *Naxçıvan və Şərqi Anadolunun Son Eneolit Mədəniyyəti*. Nəhcivan: Azərbaycan Respublikası.

- Guliyev, F., & Nishiaki, Y. (2021). Hacı Elamxanlı Tepe, the Shomutepe Culture, and the Neolithic Southern Caucasus. *Ex Oriente*, 225-236.
- Halilov, T. (2011, Haziran). Gemikaya Anıtı'nın Orta Doğu Kültürüyle Bağlılığı. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 23-29.
- Halilov, T. (2012). Nahçıvan'da Hayvanlarla İlgili Dini Görünümlerin Arkeolojik Bulgularla Onayı. *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(7), 205-218.
- Halilov, T. (2012). Nahçıvan'daki Arkeolojik Yerleşimlerden Bulunmuş Eski Emek Aletleri. *Akademik Bakış Dergisi*(32), 1-10.
- Halilov, T. (2013). MÖ VI.-I. Yüzyıllarda Nahcivan'da Seramikçilik. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 195-204.
- Halilov, T. (2013, Temmuz/Ağustos/Eylül). Nahçıvan'ın Tunç-Erken Demir Çağı Tasviri Sanat Örnekleri. *Uluslararası Hakemli Beşer ve Akademik Bilimler Dergisi*, 2(5), 117-129.
- Halilov, T. (2014, Haziran). I Kültepe Çevresinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*(5), 24-36.
- Halilov, T. (2015). Nahçıvan'da Erken Tunç Çağı Buluntuları Işığında Sanatsal Yapı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(5), 62-72.
- Halilov, T. (2016). Seramik Bulguların Işığında Nahcivan'ın Erken Tunç Çağı Kültürü. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1-7.
- Halilov, T. (2017). Nahçıvan Bölgesi Erken Tunç Çağı Seramik Desenlerinin Yayılım Alanı ve Anlamı Hakkında. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 23-33.
- Halilov, T. (2017, 10 15). Nahçıvan'da Seramikçiliğin Gelişim Tarihinden. *Karadeniz Araştırmaları Merkezi*, 14(55), 47-55.
- Halilov, T. (2017). Nahçıvan'ın Eski Sanat Alanlarından. *Karadeniz*, 202-211.
- Halilov, T. (2017, 7 15). Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunç Çağı Seramikleri. *5(10)*, 59-71.
- Halilov, T. (2018). Nahçıvan Bölgesinin Orta Tunç Çağı Kil Kapları Üzerindeki Desenlerin Yayılım Alanı ve Anlamı Hakkında. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4(5), 141-154.
- Halilov, T. (2019). Seramik Bulguların Işığında Nahçıvanın Orta ve Son Tunç Çağı Kültürü. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*(23), 1-12.
- Halilov, T. (Nisan 2014). Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir Dövrünün Qala Tipli Yaşayış Məskənləri. *İğdır Üniversitesi Sosial Bilimler Dergisi*, 117-132.
- Həşimova, T. (2019). Qızılburun Yaşayış Yeri və Nekropolünün Boyalı Keramikası. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Elmi Əsərləri*(3), 81-87.

- Heydərova, S. (2020). Mingəçevir-Əsrin Arxeoloji Qazintiləri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 23, s. 46-51). Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Hüseynov, F., Zamanov, O., Məmmədov, Y., Sələmbəyov, Ş., Ələkbərov, V., Kadovaki, S., . . . Aray, S. (2013). Göytəpə və Hacıəlləm xanlı Neolit Dövrü Yaşayış Yerlərində Arxeoloji Tədqiqatlar (Tovuz Reyonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2012* (s. 309-328). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Hüseynov, M., & Cəfərov, Ə. (2008). Quruçay Mədəniyyəti və Onun Texniki-Tipoloji. *Azərbaycan Arxeologiyası Taş Dövrü (Altı Cildə)* (Cilt 1, s. 120-144). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- İmanov, E. (2012). Qobustanın Qayaüstü Təsvirlərində Heyvanat Aləmi. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 16 Sayı 2, s. 21-29). Khazar University Press.
- İsmayılov, Q. (1981). *Quruçay və Köndələnçay Vadisində Qədim Mədəniyyət İzləri*. Bakü: "Elm" nəşriyyatı.
- Konyar, E. (2016, Şubat). Son Tunç Çağı və İlk Demir Çağ'ında Küçük Kafkas Dağları'nda Hocalı-Gebedey Kültürü. *Toplumsal Tarih*(266), 66-71.
- Kuliyeva, Z., & Bahşeliyev, V. (2018). Nahcivan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azərbaycan). *TÜBA-AR*(23), 29-52.
- Leyla Məmməd qızı, R. (2018). *Gəncə-Qazak Bölgəsi İlk Metal İstehsalı Dövrü Abidələrinin Metal Məmulatı (e.ə. V.-III. minilliklər)*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiya İnstitutu.
- Məcid İsgəndər oğlu, M. (2014). Araz Çayı Vadisi Erkən Tunç Dövrü Abidələrindən Öldə Olunmuş Metal Əşyaların Təsnifatı. *Azərbaycan Arxeologiyası Və Etnografiyası* (Cilt No 2, s. 24-32). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnografiyası İnstitutu.
- Məmmədov, Y. (2014). Dmanisi alt paleolit düşərgəsi. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 17, s. 9-18). Khazar University Press.
- Məmmədova, A. (2007). Qarabağ və Naxçıvanda İlk Tunç Dövrü Dulusçuluq Sənətinin İnkişafı Tarixindən. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 9, s. 112-116). Xəzər Universiteti Nəşriyyatı "Azərbaycan Araşdırmaları jurnalı"na əlavə.
- Məmmədova, A. (2010). II Küləpənin Orta Tunç Dövrü Keramikası (2010-cu il Tədqiqatları). *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 13, s. 47-57). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Muradova, F. (2011). *Qobustan Tunç Dövründə*. Bakü: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
- Müseibli, N. (2009). Eneolit Dövrü II Poylu Yaşayış Yerinin Daş Məlumatı. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 12 Sayı 1, s. 41-52). Bakü: Xəzər Universiteti.

- Müseyibli, N. (2008). İkinci Poylu Yaşayış Yerinin Keramikası. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 11, s. 25-39). Bakü: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, "Azərbaycan Araşdırmaları Jurnalı"na Əlavə.
- Müseyibli, N. (2009). Zəyəmçay Nekropolünün Qəbir Tipləri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 12, s. 37-57). Bakü: Khazar University Press.
- Müseyibli, N. (2010). Leylatəpə Arxeoloji Mədəniyyətinin Öyrənilmə Tarixi. *Elmi Əsərlər*, 32-23, 15-23.
- Müseyibli, N. (2011). Azərbaycanın Qərb Bölgəsində Leylatəpə Mədəniyyətinin Yaşayış Məskənləri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 14 Sayı 1, s. 24-36). Bakü: Khazar University Press.
- Müseyibli, N. (2012). Leylatəpə Mədəniyyəti Abidələrinin Sümük Məmulatı. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 15 No 1, s. 28-38). Bakü: Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Müseyibli, N. (2013). Leylatəpə Mədəniyyətinə Aid Qalayeri Yaşayış Məskəninin Daşın Əmək Alətləri. *Arxeologiya Etnoqrafiya* (Cilt No 3, s. 243-250). Bakü: Tarix və Onun Problemləri.
- Müseyibli, N. (2013). Qalayeri Yaşayış Məskənində Aparılmış Arxeoloji Qazıntıların İlk Nəticələri (Qəbələ Rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2012* (s. 66-72). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Müseyibli, N. (2014). Leylatəpə Mədəniyyətinin Xronologiyası və Dövrləşdirilməsi. *Xəbərlər*, 91-109.
- Müseyibli, N. (2014). *Leylatəpə Mədəniyyətinin Qəbir Abidələri və Dəfn Adətləri*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Müseyibli, N. (2015). Leylatəpə Mədəniyyəti Kurqanlarının Mənşəyi "Kurqanlar və Qədim Hind-Avropalılar" Nəzəriyyəsi Kontekstində. *Xəbərlər*, No:1, s. 3-9.
- Müseyibli, N. (2015). *Ön Asya-Qafqaz Xalkolitində Leylatəpə Mədəniyyəti*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix Üzrə Elmlər Doktoru Elmi Dərəcəsi Almaq Üçün.
- Müseyibli, N. (2016). Leylatəpə Mədəniyyətinin Ümumi Səciyyəsinin Bəzi Məsələləri. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* (Cilt No-1, s. 15-22). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Müseyibli, N. (2017). *Qobustan: Tədqiqatlar və Müləhizələr*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Müseyibli, N. (2020). Qarabağda Kəşf Edilmiş Leylatəpə Mədəniyyəti. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 23 no:2, s. 36-51). Bakü: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Müseyibli, N., & Nəcəfov, Ş. (2019). *Zəyəmçay Nekropolü*. Bakü: Elm və Təhsil.
- Müseyibli, N., Axundova, G., & Ağalarzadə, A. (2012). Ağstafa Rayonunda Tunc Dövrünün Qəbir Abidələri. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 97-108). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.

- Nəcəf Ələsgər Oğlu, M. (2014- No:2). Leylatəpə Mədəniyyəti Kurqanlarının Mənşəyi Məsələsi Cənubi-Şərqi Avropa-Qafqazın Erkən Kurqanları Nəzəriyyəsi Kontekstində. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* (s. 16-23). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nəcəf Ələsgər Oğlu, M. (2015). Leylatəpə Mədəniyyəti Keramika Məmulatının Ümumi Səciyyəsi və İstehsal Texnologiyası. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* (Cilt No-1, s. 5-19). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nəcəf Ələsgər oğlu, M., & Gülnarə Kamal kızı, A. (2013). Xocalı-Gəbədəy Mədəniyyəti Keramikasının Ornamentlərinin Etnoarxeoloji Tədqiqi (Zəyəmçay və Tovuzçay Nekropollarının Metarialları Əsasında). *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* (Cilt No 2, s. 11-26). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nəcəfov, Ş. (2012). Qazak Arxeoloji Ekspedisiyasının Sarvəntəpə Yaşayış Yerində Apardığı Arxeoloji Tədqiqatlar (Qazax rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 180-189). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nəcəfov, Ş. (2013). Yastıtəpə Yaşayış Yerində Arxeoloji Qazıntılar (Ağstafa rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2012* (s. 186-193). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nəcəfov, Ş. (2017). Üzərliktəpə Yaşayış Yeri (Şəmkir Rayonu). *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 20, s. 69-83). Khazar University Press.
- Nəcəfov, Ş., & Hacı, Z. (2012). Yastıtəpə Son-Tunc-İlk Dəmir Dövrü Yaşayış Yerində Aparılmış Arxeoloji Qazıntıların Yekunları (Ağstafa rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 196-206). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeoloji və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nəcəfov, Ş., Əhmədova, G., & Hacıyeva, G. (2015). Yastıtəpə Yaşayış Yerində 2013-2014-ci illərdə Aparılmış Yekun Arxeoloji Qazıntılar (Ağstafa rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 194-201). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeoloji və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Nərimanov, İ. (2007). Azərbaycan Ərazisində Tunc Dövrü. İbtidai-İcma Quruluşunun Dağılması (İlk Tunc Dövrü Kür-Araz Mədəniyyəti). *Azərbaycan Tarixi (ən qədimdən bizim eramızın III əsri) Yedi Cildə* (Cilt 1, s. 85-96). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu .
- Orucov, Ə., Abdullayev, B., & Rəhimzadə, N. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Cilt 3). Bakü: Şərq Qərb.
- Orucov, Ə., Abdullayev, B., & Rəhimzadə, N. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* (Cilt 4). Bakü: Şərq Qərb.
- Pecqueur, L., Poulmarc'h, M., Hamon, K., Bouquet, L., Bruley Chabot, G., Raymond, P., . . . Axundzadə, T. (2013). Menteştəpə Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji

- Tədqiqatlar(Tovuz Rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2012* (s. 329-334). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Qasimov, P. (2017). Xocalı – Gədəbəy mədəniyyətinin dəfn ənənəsində replika-əşyalar (Tovuz bölgəsindən olan son tunc dövrü tapıntıları üzrə). *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 20, s. 22-37). Khazar University Press.
- Qasimov, P., Quliyev, F., Ələkbərov, V., Səlimbəyov, Ş., & Məmmədov, Y. (2017). Göytəpə Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar(Tovuz Reyonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2015-2016* (s. 62-75). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Qəniyev, H. (2019). *Azərbaycan Tarixi (Ən Kadim Zamanlardan XXI Əsrin İlk Onilliklərində) Ali Məktəplər Üçün Dərslik*. Bakü: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Quliyev, F. (2018). Neolit Dövründə Cənubi Qafqazda Məskunlaşma Proseslərinin Xronoloji Xüsusiyyətləri(Göytəpə və Hacıələmxanlı Qədim Yaşayış Yerlərinin Radiokarbon Analizləri Əsasında). *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 21 No 1, s. 90-109). Bakü: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Quliyev, F., & Lionnet, B. (2015). Məntəşəpə Qədim Yaşayış Yeri. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 361-364). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Quliyev, F., Lyonnetin , B., Bouquet, L., Bruley-Chabot, G., Pecqueur, L., Raymond, P., . . . Əliyeva, A. (2012). Menteş Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar (Tovuz). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 353-359). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Quliyev, F., Nişiyaki, Y., Hüseynov, F., Şimaqama, K., Nakata, H., Qasimov, P., . . . Aray, S. (2015). Göytəpə Qədim Yaşayış Yeri(2013-2014-cü illər). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 354-360). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Quliyev, F., Nişiyaki, Y., Kadovaki, S., Hüseynov, F., Arimatsu, Y., Şimoqama, K., . . . Səlimbəyov, Ş. (2012). Göytəpə Qədim Yaşayış Yerində Arxeoloji Tədqiqatlar(Tovuz Rayonu). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2011* (s. 50-64). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Quliyev, F., Nişiyaki, Y., Kodovaki, S., Nakata, H., Ələkbərov, V., Şimoqama, K., . . . Əhmədova, V. (2015). Göytəpə və Hacı Əllehmanlı Neolit Dövrü Yaşayış Yerlərində Arxeoloji Araşdırmalar. *Azərbaycanda 2014-cü ildə Aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik Tədqiqatların Yekunlarına Həsr Olunmuş Elmi Sessiyanın Materialları* (s. 21-24). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Quliyev, F., Nişiyaki, Y., Kodovaki, S., Şimaqama, K., Ələkbərov, V., Səlimbəyov, Ş., . . . Əhmədova, V. (2015). Hacıələmxanlı Qədim Yaşayış Yeri(2013-2014-cü illər). *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014* (s. 343-348). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.

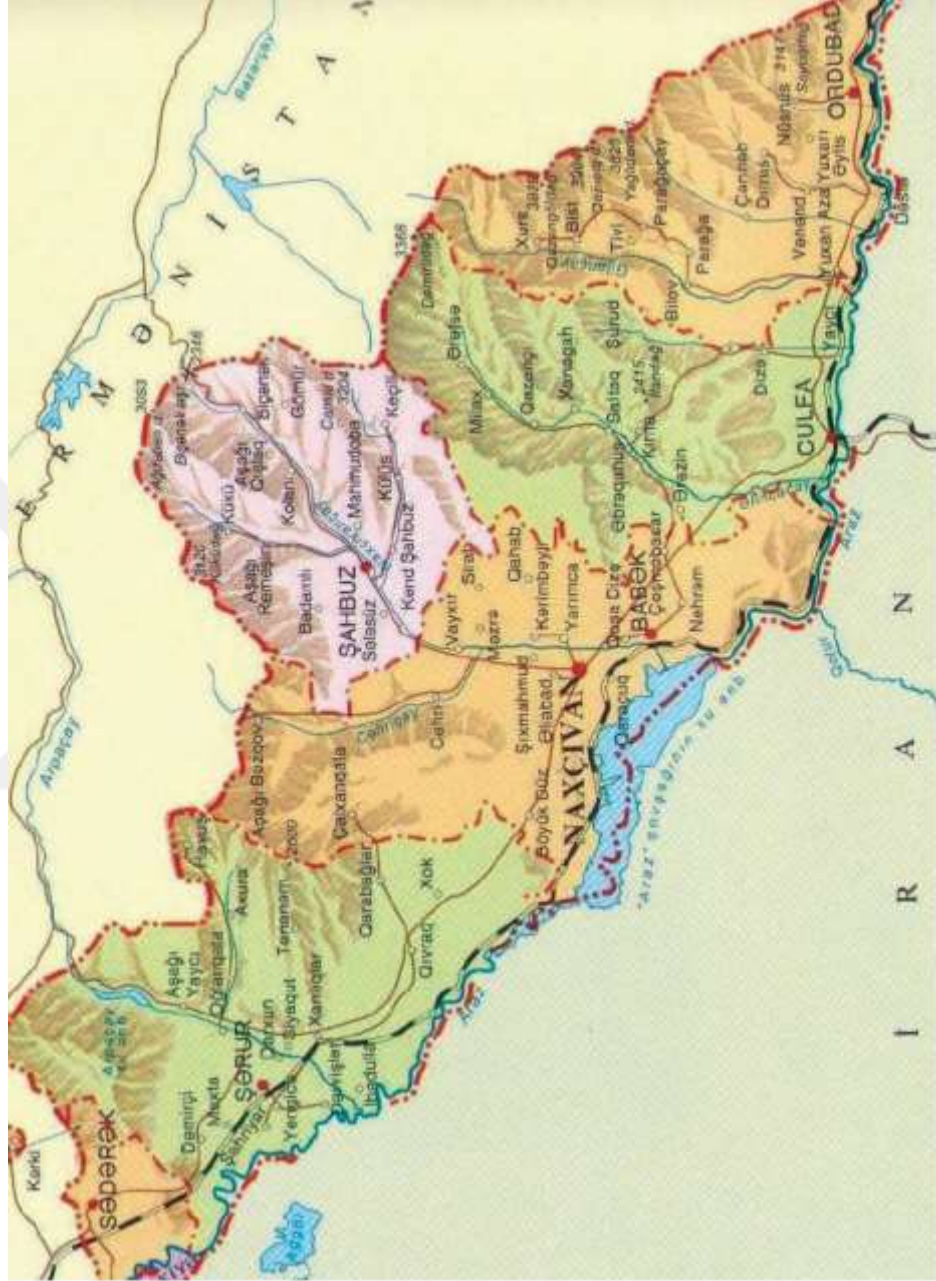
- Quliyeva, Z. (2010). Arpaçay Vadisinin Qəbir Abidələri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 13, s. 73-79). Bakü: Khazar University Press.
- Quliyeva, Z. (2014). *Arpaçay Vadisinin Tunc Dövrü Arxeoloji Abidələri*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi.
- Quliyeva, Z. (2017). Kültürə Yaşayış Yerinə Neolit Mədəniyyəti. *Xəbərlər*, 13 No 3, 125-135.
- Quliyeva, Z. (2018). Naxçıvanın Neolit və Eneolit Tayfalarının Təsərrüfatı. *Elmi Əsərlər İctimai Elmlər Seriyası* (Cilt 1 No 2(91), s. 43-48). Naxçıvan Dövlət Universiteti.
- Quliyeva, Z. (2017). Naxçıvanın Son Eneolit Abidələri. *Elmi Əsərlər İctimai Elmlər Seriyası* (Cilt No 6(87), s. 43-46). Naxçıvan Dövlət Universiteti.
- Quliyeva, Z. (2018). Naxçıvanın Erkən və Orta Eneolit Keramikası. N. Universiteti (Dü.). No 2, s. 182-187. Naxçıvan: Elmi Əsərlər.
- Quliyeva, Z. (2019). Naxçıvanın Neolit Dövrü Ocaqları. *Xəbərlər*, 15 No 1, 89-96.
- Quliyeva, Z. (2019). Naxçıvanın Eneolit Dövrü Keramikasının Texniki və Ornamental Xüsusiyyətləri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 22 No1, s. 17-31). Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Rüstəmov, C. (2007). Mezolit Abidələri. Əmək Alətləri. Ox və Yay. Ovçuluq. Yığılıq. Balıqçılıq. *Azərbaycan Tarixi(ən qədimdən bizim eramızın III əsrinə qədər) Yaddı Cildində* (Cilt 1, s. 66-68). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Rüstəmov, C., & Muradova, F. (2008). Azərbaycanın Mezolit Düşərgələri. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildində* (Cilt 1, s. 322-335). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Rüstəmov, C., & Muradova, F. (2008). Azərbaycanın Neolit Düşərgələri. *Azərbaycan Arxeologiyası Daş Dövrü Altı Cildində* (Cilt 1, s. 335-392). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
- Rüstəmov, C., & Muradova, F. (2008). *Qobustan (Kiçikdaş abidələri)*. Bakü: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
- Rzayev, N. (2019). *Qayalar Danışır*. Bakü: Elm və Təhsil.
- Seyidov, A. (2010). Naxçıvanın Eneolit Abidələrinin Azərbaycan Arxeologiyasında Yeri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 13, s. 23-34). Bakü: AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Seyidov, A. (2016). *İbtidai Cəmiyyətdən Şəhər Mədəniyyətinə*. Bakü: "Elm".
- Seyidov, A. (2017). Azərbaycan Halkının Taş Hafızası-Gobustan-Gemikaya Petroqlifləri. V. *Uluslararası Halk Kültürü və Sanat Etkinlikləri Sempozyumu*, (s. 409-418). Ankara .
- Seyidov, A., Baxşəliyev, V., & Mahmudova, V. (2010). *Xələc*. Bakü: Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.

- Şahin qızı Əlibəyova, G. (2014). Naxçıvanın Orta Tunc Dövrü Yaşayış Məskənləri. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* (Cilt No 2, s. 33-35). Bakü: Azərbaycan Milli Emlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Şamil Nadir oğlu, N. (2014). Yastıtəpə Yaşayış Yerinin Gil Məmulatı. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* (Cilt No 2, s. 57-68). Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeoloji və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Tuncay, B. (2018). *Kurqanlarda Yatan Mifoloji Təfəkkür və Genetik Tariximiz*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu.
- Valeh Ələddin Oğlu, Ə. (2015). Göytəpə Neolit Dövrü Abidəsinin Keramika Məmulatlarının Qatqı Miqdarlarının Qruplar Üzrə Təbəqələrə Uyğun Bölgüsü. *Gənç Alimlərin Əsərləri* (Cilt No 12, s. 214-218). Bakü: Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi.
- Valeh Ələddin Oğlu, Ə. (2016). *Göytəpə Neolit Dövrü Yaşayış Yerinin Keramikası*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
- Vəli Baxşəli Oğlu, B. (2004). *Naxçıvanın Qədim Tayfalarının Mənəvi Mədəniyyəti*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi, Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu Naxçıvan Dövlət Universiteti.
- Xantəmirova, İ. (2012). Qobustan Kayaüstü İncəsənətində Maral Təsvirləri. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 16 Sayı 2, s. 30-42). Khazar University Press.
- Xəlilli, F. (2017). *Arxeoloji Materiallar Azərbaycan Tarixinin Öyrənilməsində Mənbə Kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)*. Bakü: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası- Elm Tarixi İnstitutu.
- Xəlilov, T. (2017). Naxçıvanın Erkən Tunc Dövrü Keramikası Üzərindəki Ornamentlər Haqqında. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 20, s. 58-68). Bakü: Khazar University Press.
- Xəlilov, T. (2019). Naxçıvanın Tunc Dövrü Dulusçuluq Sənəti. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 22, s. 30-39). Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Xəlilov, T. (2019). Naxçıvanın Tunc Dövrü Dulusçuluq Sənəti-iiii. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 22, s. 30-39). Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.
- Zeynalova, N. (2020). Kültəpə Qədim Yaşayış Yeri Mesopotamiyanın Erkən Əkinçilik Mədəniyyətləri Kontekstində. *Azərbaycan Arxeologiyası* (Cilt 23 No 1, s. 52-58). Bakü: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı.

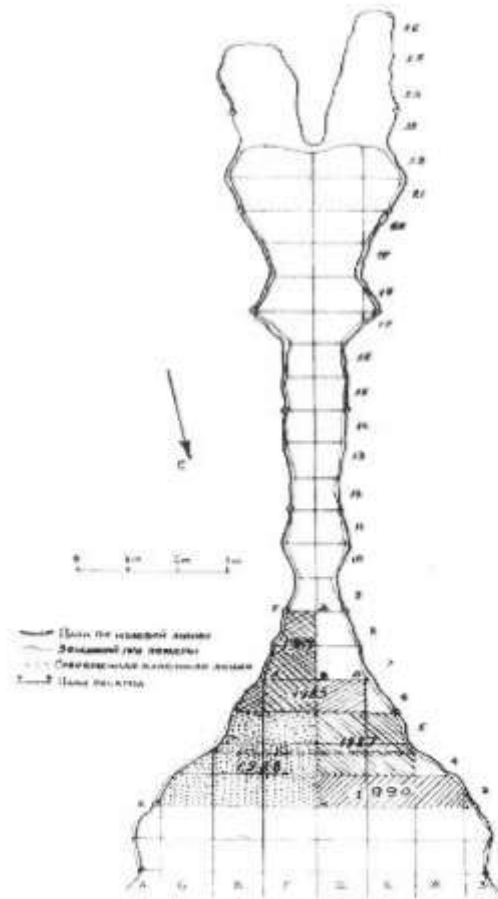
EKLER

Ek 1. Nahcivan Bölge Haritası

Kaynak: (Baxşeliyev, 2017, s.183).

Ek 2. Kazma Mağarasının Kazı Planı

Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :22).

Ek 3. Azık Mağarasında Tesipit Edilen İnsan Çenesi

Kaynak: (Əliyev V. , 2010, s. :17).

Ek 4 Kültepe’de Neolitik Döneme Ait Yaşayış Yeri

Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2017, s. :11).

Ek 5. Kültepe Halaf Tipli Keramik

Kaynak:(Baxşəliyev & Quliyeva , 2017, s. :13).

Ek 6. Kültepe Yaşayış Yerine Ait Ocak

Kaynak: (Baxşəliyev V. , Marro, Berthon, Quliyeva, & Sarialtun, 2017, s. :67).

Ek 7. Mangal Tipli Ocak

Kaynak (Baxşəliyev & Quliyeva , 2017, s. :59).

Ek 8. Kültepe Neolitik Döneme Ait Mezar

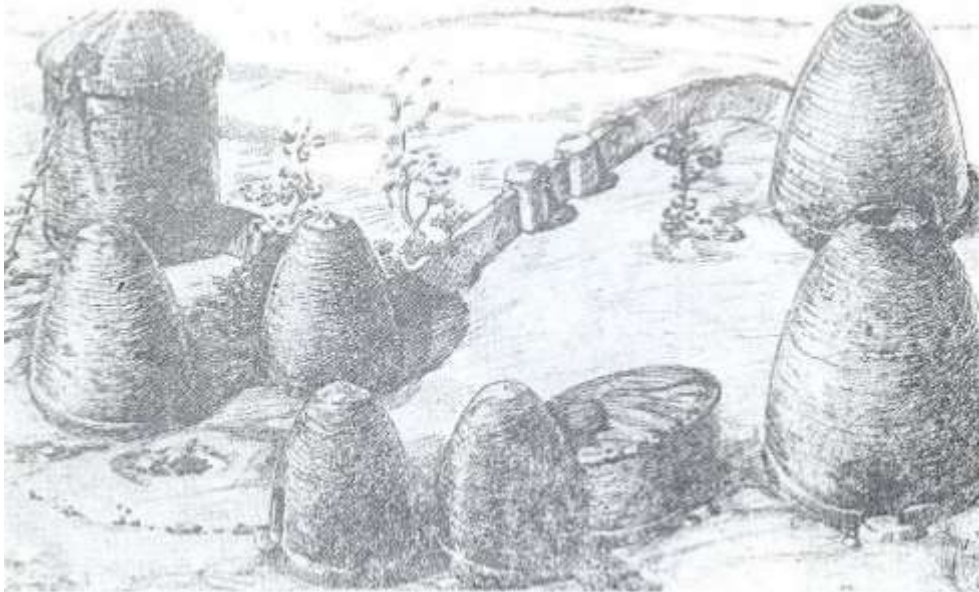
Kaynak (Baxşəliyev V. , Marro, Berthon, Quliyeva, & Sarialtun, 2017, s. :49)

Ek 9. Kültepe Yaşayış Yerine ait Mezar

Kaynak (Baxşəliyev V. , Marro, Berthon, Quliyeva, & Sarıaltun, 2017, s. :56).

Ek 10. Şomutepe Eneolitik Döneme Ait Yaşam Alanı

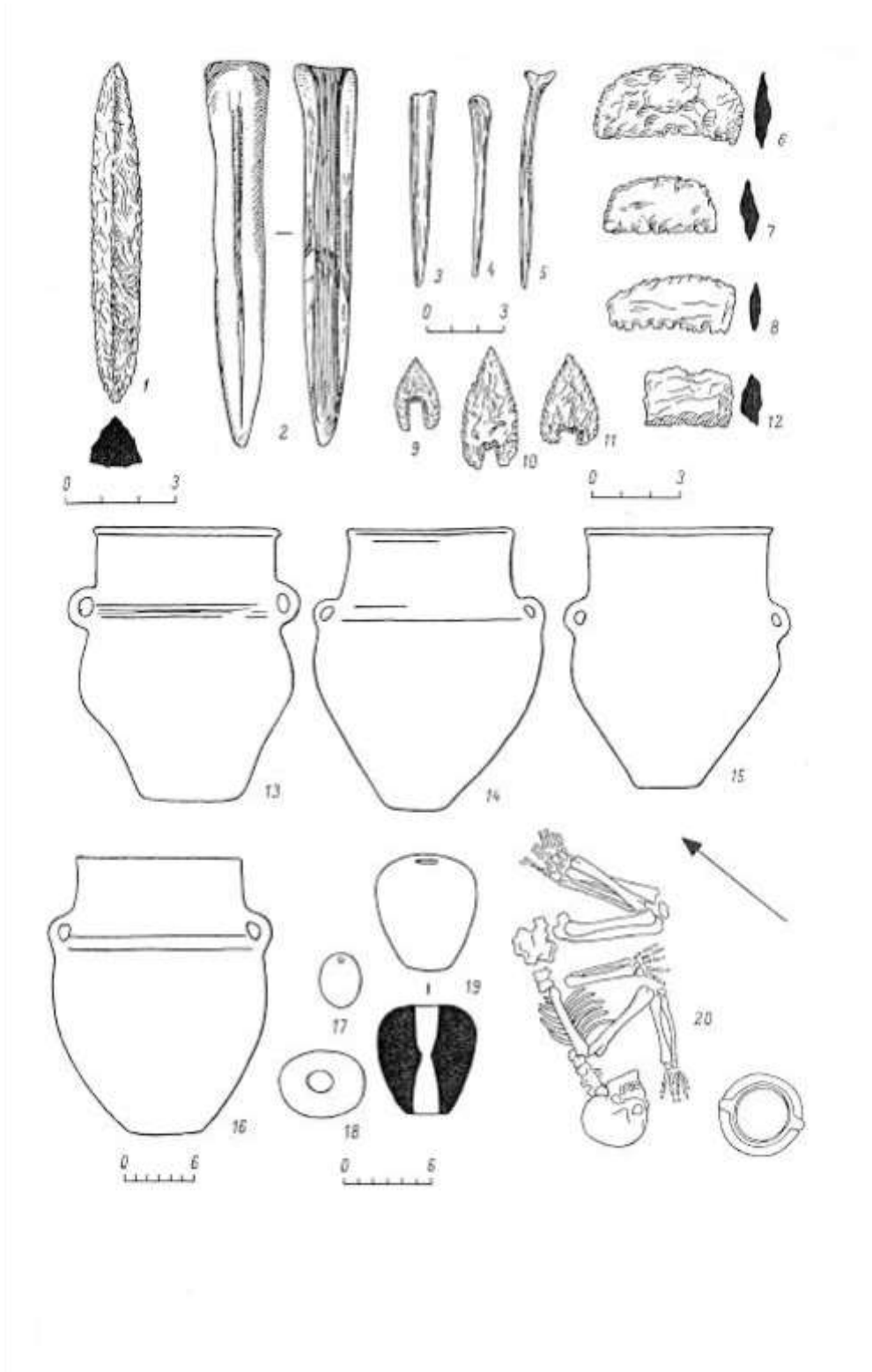
Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :38).

Ek 11. Üç tepe Kurganı

Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :82).

Ek 12. Mingəçevir Nekropolü

Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :86).

Ek 13. Mingəçevir Nekropolündeki 63 nolu Mezar Eşyaları

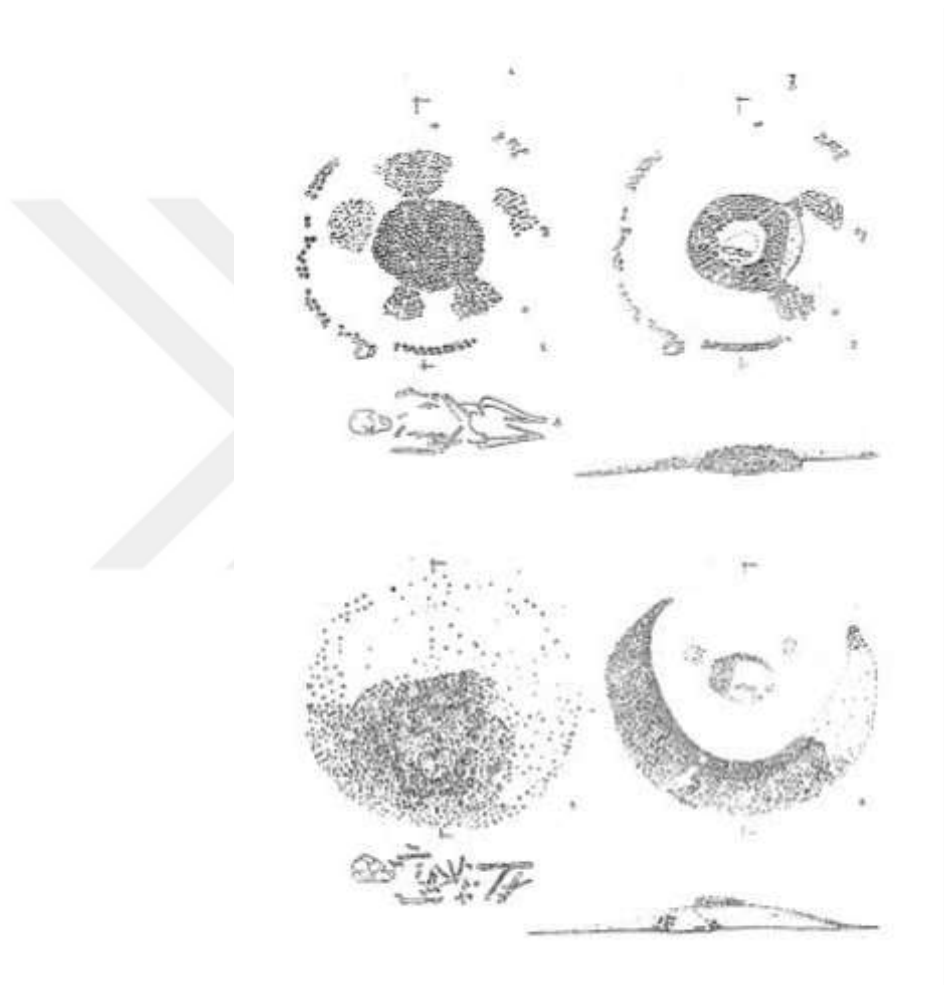
Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :194).

Ek 14. Hankendi Kurganı

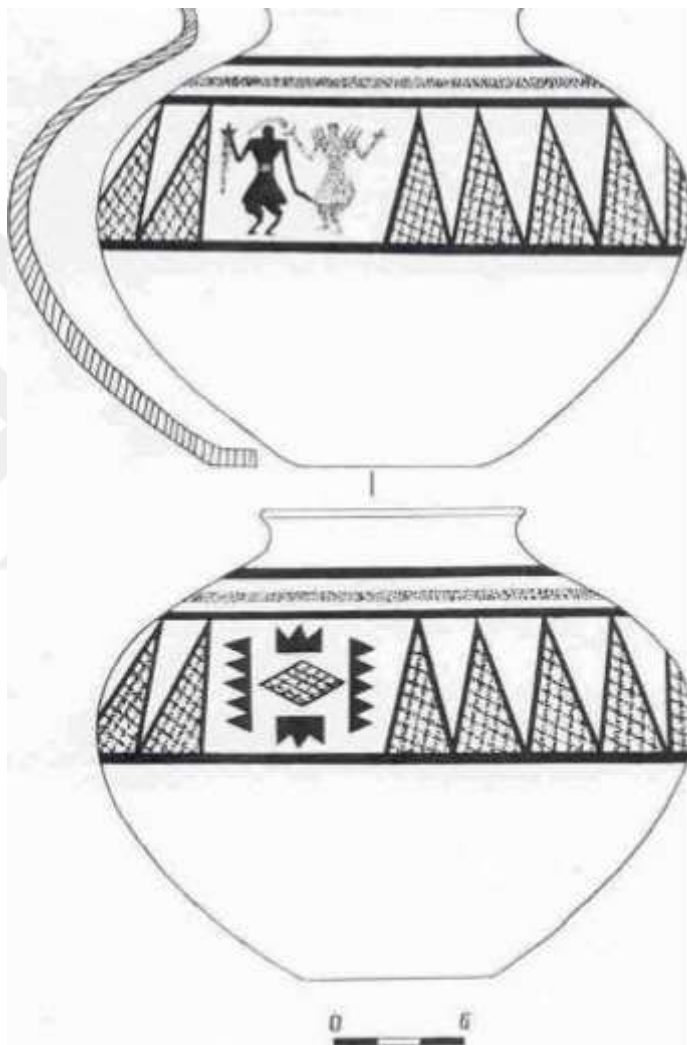
Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :79).

Ek 15. Küdürlü Kurganları

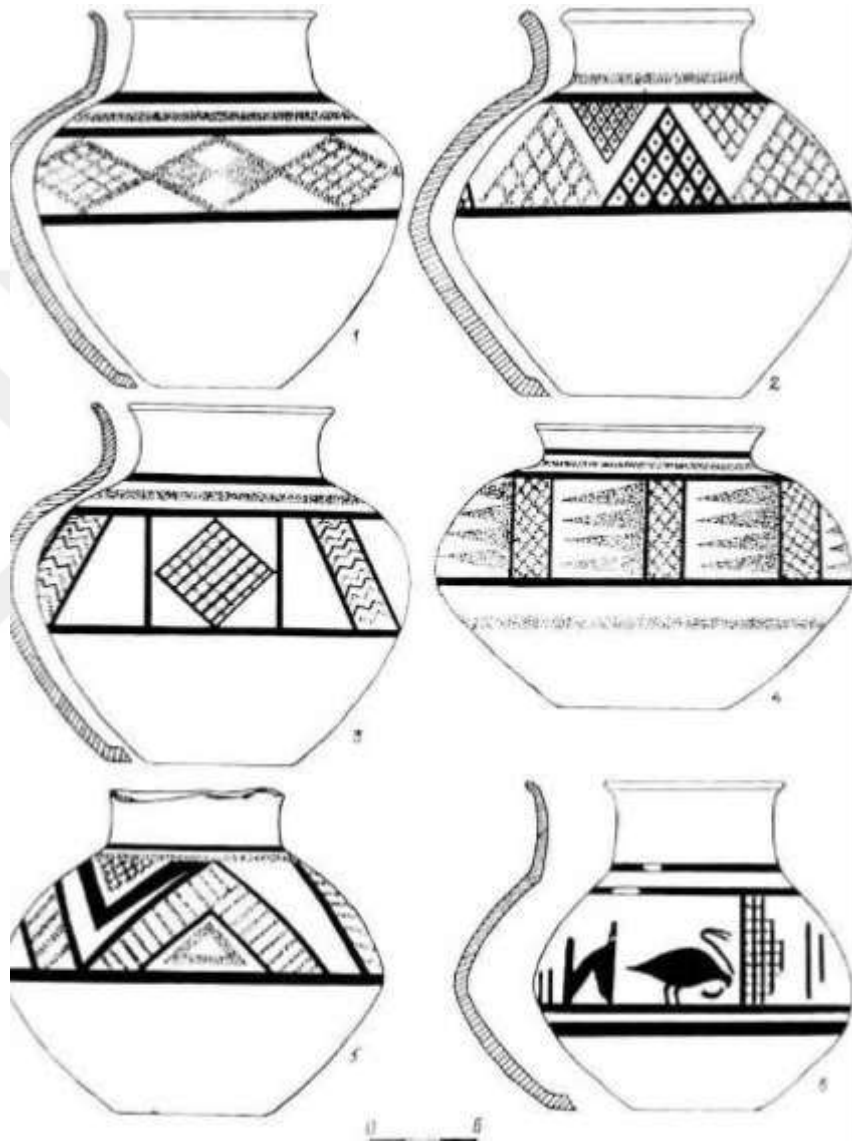
Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :97).

Ek 16. Polikrom Boyalı Kap

Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :130).

Ek 17. Kızılburun ve Şahtahtı Yaşayış Yerine Ait Boyalı Kap

Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :131).

Ek 18. Polikrom Boyalı Kap

Kaynak: (Aliyev, 2020, s. :20).

Ek 19. Üzerinde Hayvan Tasviri Olan Keramik (M.Ö. V.-II. yüzyıl)

Kaynak: (Aliyev, 2020, s. :20).

Ek 20. Üzeri Hayvan Tasvirli Kap

Kaynak: (Aliyev, 2020, s. :20).

Ek 21. Mingəçevir Yaşayış Yerine Ait Kil Kap

Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. :174).

Ek 22. Daşşalıhlı Yaşayış Yerine Ait Kil Kap

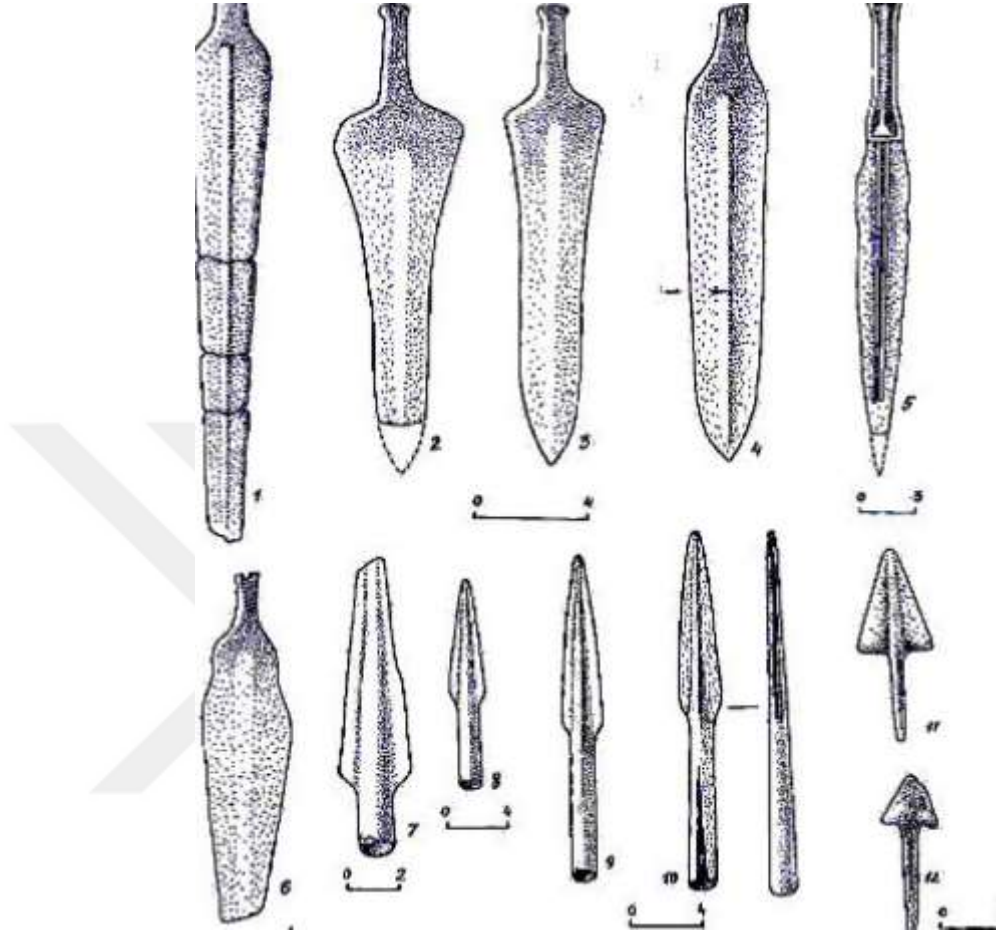
Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. :173).

Ek 23. Kil Araba Modeli

Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. 174).

Ek 24. Orta Tunç Dönemine Ait Metal Eşyalar

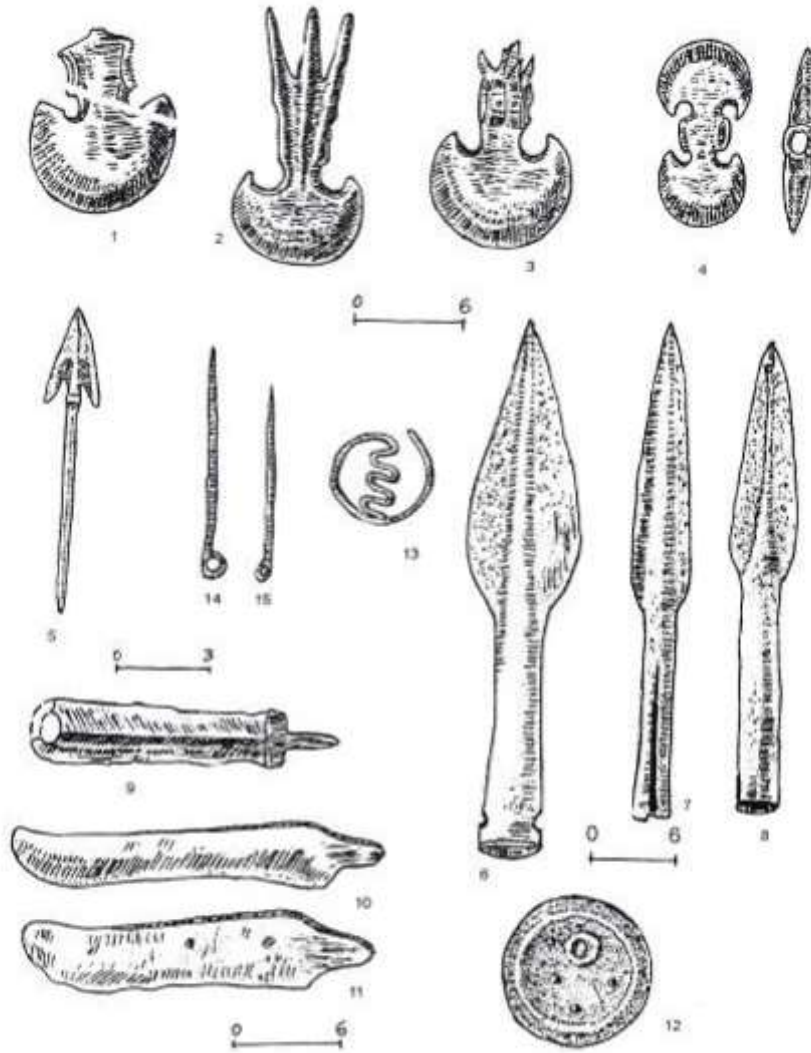
Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :163).

Ek 25. Orta Tunç Dönemine Ait Metal Eşyalar

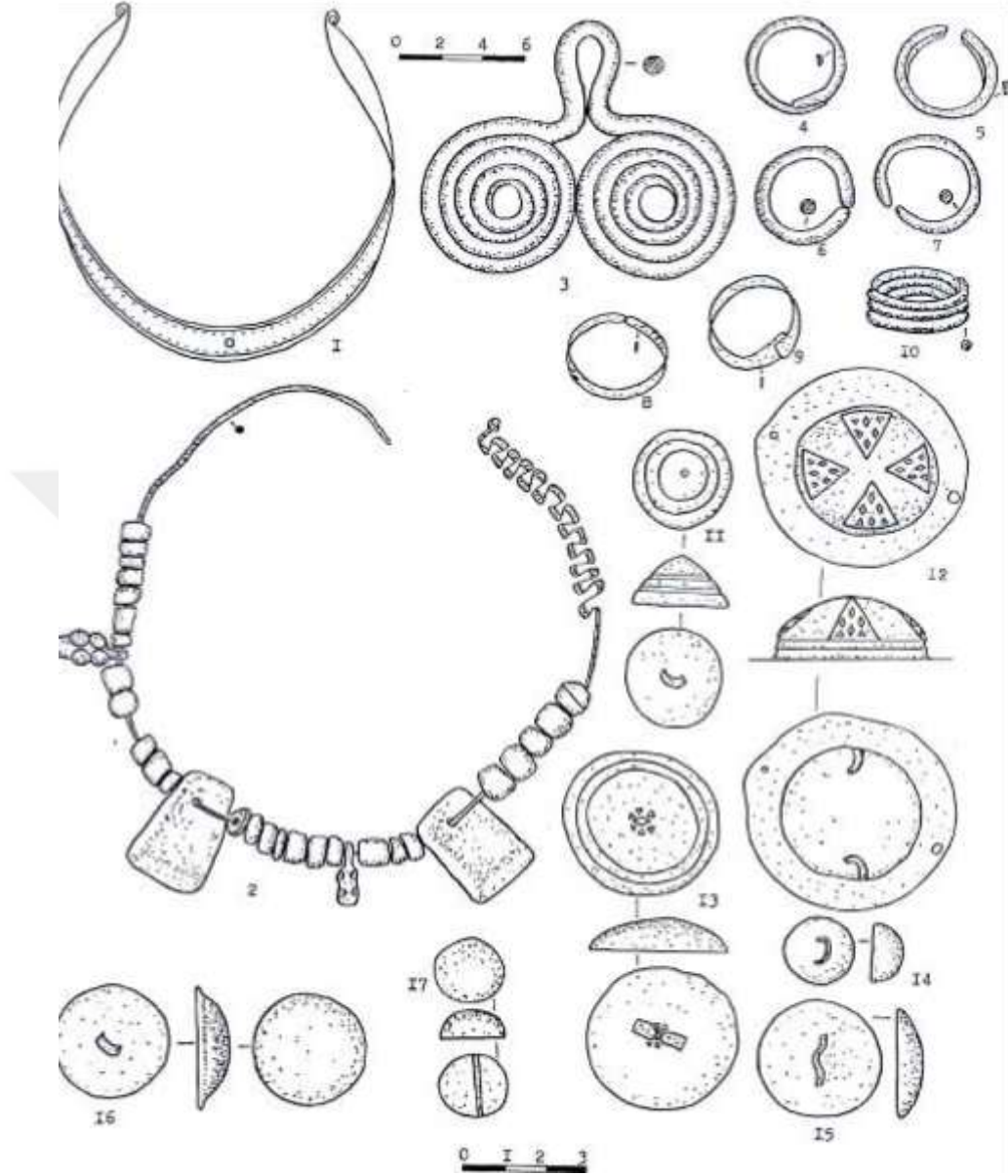
Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :164).

Ek 26. Gençay Bölgesine Ait Tunç Eşyalar

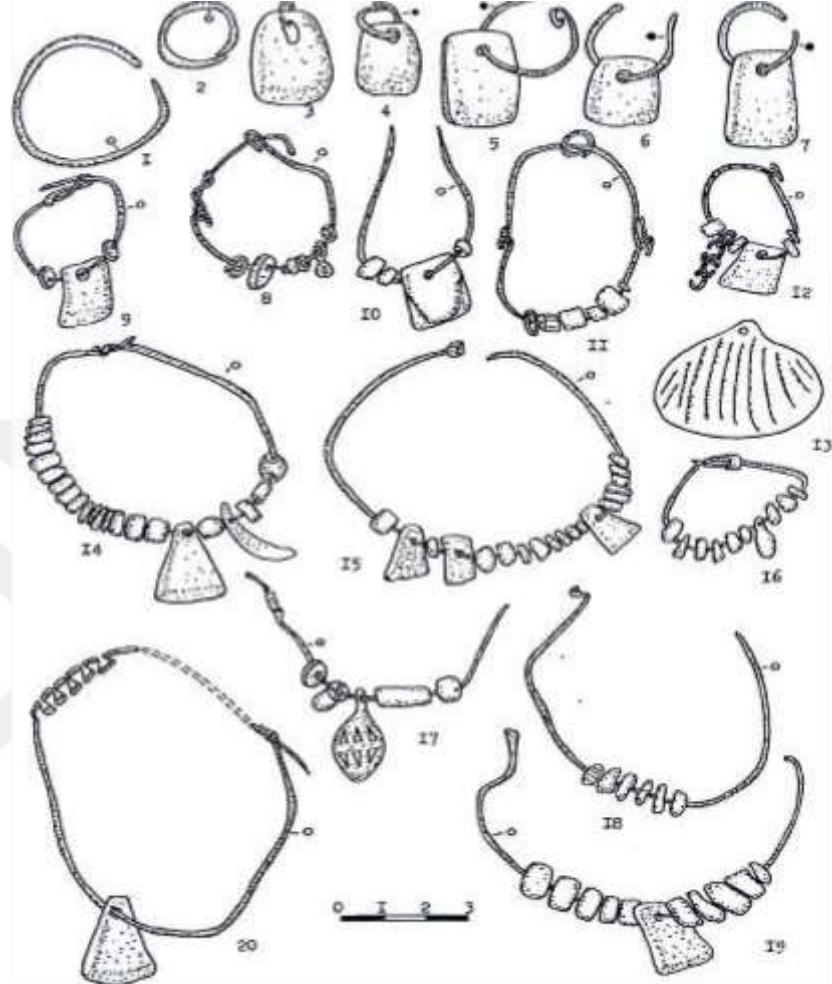
Kaynak (Baxşəliyev V. , 2006, s. :195).

Ek 27. Koloni Nekropolüne Ait Süs Eşyaları

Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :20).

Ek 28. Koloni Nekropolüne Ait Takılar

Kaynak: (Baxşəliyev V. , 2006, s. :221).

Ek 29. Zoomorfik Desenli Kaplar

Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. :174-175).

Ek 30. Tunç Heykel

Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. :170).

Ek 31. Tunç Geyik Heykel

Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. 164).

Ek 32. ivi Yazılı Boncuk

Kaynak: (Xəlilli, 2017, s. :162).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Zeliha Yavuz

Doğum Yeri:

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: Anadolu Üniversitesi Tarih Bölümü (Açık Öğretim Fakültesi)

Yüksek Lisans: Amasya Üniversitesi Tarih Bölümü